

Funkční klasifikace a vývoj vrchnostenských sídel ve středověkých a raně novověkých Čechách

The Functional Classification and Development of Elite Seats in Medieval and Early Modern Bohemia

David Novák

Předloženo redakci v lednu 2019, upravená verze v dubnu 2019

Archeologický výzkum vrchnostenských sídel se nemusí omezovat pouze na terénní aktivity, ale díky dostupným analytickým nástrojům je možné věnovat se též budování korpusů v digitální podobě a jejich systematickému hodnocení. Díky sestavení rozsáhlé databáze, čítající na 5 000 potencionálních sídel spadajících svým užíváním od 13. do 17. století, se podařilo získat důležitý analytický soubor. Z něj bylo blíže popsáno a lokalizováno 2880 sídel, z nichž 1332 bylo zpracováno do té míry, že mohly být dále vyhodnoceny jejich formálně-topologické a polohopisné vlastnosti. Zpracování se zakládá na popisu sídel s pomocí nástrojů geografických informačních systémů (GIS) a následného zhodnocení za využití několika alternativních postupů. Výsledkem je nejen interpretace vývoje sídel s důrazem na jejich možné role v minulé společnosti, ale též návrh jejich funkční typologie a rozbor krajinně-historického vývoje s ohledem na sídla zachycená ve sledovaném období v Čechách.

kastelologie – GIS – krajinná archeologie – funkční potenciál – analýza účelu

The archaeological research of elite seats should not be limited only to field activities; with available analytical tools, it is also possible to build digital corpora and to conduct their systematic evaluation. The compilation of an extensive database of 5,000 potential seats whose use dates to the period between the 13th and 17th centuries has created an important analytical collection from which 2,880 seats have been described and localised, and 1,332 of which have been processed to the point where their formal-topological and topographical characteristics could be further studied. The processing is based upon a description of the seats using tools of geographic information systems (GIS) and subsequent evaluation employing several alternative methods. The result brings not only an interpretation of evolution of seats with an emphasis on their role in past society, but also a concept of their functional typology and an analysis of historical development of landscape in Bohemia with regard to the seats existing in the studied period.

castle studies – GIS – landscape archaeology – functional potential – purpose analysis

1. Úvod

Vrchnostenská sídla jsou konceptem provázejícím hierarchizované společnosti. Míra hierarchizace a specializace elit ovlivňuje podobu, v jaké se sídla v krajině objevují – od větších, postupně se vydělujících usedlostí a ohrazení v pravěku a raném středověku, po opevněná sídla mladších období. Máme-li pochopit úlohu vrchnostenských sídel ve 13.–17. století, musíme brát v úvahu všechny typy sídel této doby, bez ohledu na konkrétní míru specializace. Každé ze sídel, respektive z jejich typologických skupin, vykazuje odlišné pojetí veřejného a soukromého prostoru, různé zastoupení rezidenčních, reprezentačních a užitkových budov a proměnlivý přístup k lokaci a konstrukci. Je proto třeba hledat nové možnosti, jak podobné odlišnosti interpretovat a zdůvodnit. Konkrétní funkce sídel je v dosavadní – české i zahraniční kastelologii – jen předpokládaným faktem, nikoli argumentačně podpořeným modelem (Eadie 2015, 3). V důsledku toho jsou sídla jednoduše označována za multifunkční areály a jsou k nim přiřazovány náhodné přívlastky, často vázané na historické prameny.

Cílem studie je proto analýza archeologických pramenů jakožto svěbytných zdrojů pro poznání projevů sociálního, symbolického a praktického myšlení středověkých a raně novověkých venkovských elit na příkladu jejich sídel. Výzkumné cíle studie pak lze shrnout do následující trojice bodů:

- (1) Nalezení vhodných popisných znaků pro určování účelu sídel v minulosti
- (2) Chronologicko-prostorová analýza vrchnostenských sídel v Čechách z hlediska jejich účelu
- (3) Vymezení základních funkčních typů sídel v období 13.–17. století na území Čech

Východiskem studie je archeologická metoda a zasažení sídel do kontextu historické krajiny (Creighton 2002), jejíž jsou sídla součástí ve strukturálním i událostním významu. K volbě vhodného zasažení do krajiny v minulosti vedly hlubší úvahy vedené společenskými, ekonomickými i politickými rozhodnutími, a nikoli jen topografie místa (Meyer 1998). Stranou jsou ponechány výrazy exprese, tedy „stylu“ či neintencionálně sdíle-

ných kulturních konceptů, které nevypovídají o skutečném užívání sídel. Pouze v omezené míře byla brána v potaz výpověď historických pramenů, které při zpracování sloužily zejména jako pomůcka pro dataci a byly z nich čerpány informace o majetkoprávních vztazích. Jejich širší zapojení by bylo z časového hlediska neproveditelné, metoda práce navíc cíleně staví na archeologické evidenci. Zvolené období 13.–17. století bylo vybráno záměrně tak, aby zahrnovalo logický celek vývoje Českého území od nástupu nových sídelních forem vrcholně středověké transformace (*Klápště 2005*), po období rozpadu středověkého systému s bělohorskými událostmi, navazující třicetiletou válkou, restrukturalizační elit i právních norem (*Mikulec 2016*).

2. Sídlo jako formální jev a funkční celek

Návrh na užívání prostého pojmu „sídlo“ při označování široké skupiny elitních (vrchnostenských) rezidencí se objevuje opakovaně (*Huml 1976*, 167; *Čaplovič a kol. 1985*, 242). Někteří autoři se přiklání k pojmu „*rezidence*“, nicméně takový termín příliš implikuje monofunkční areál (*Šimůnek 2013*, 19–20). Je třeba vyjít z premisy, že (vrchnostenské) sídlo je obecným konceptem areálu a konkrétní parametry sídel lze díky tomu archeologicky uchopit. Sídla jsou projevem vydělování vrchnosti a vytváření soukromého světa elitní vrstvy a jejích přímých služebníků – jde o projev specializace k výkonu určité společenské úlohy.

Sídlo je primárně rezidenční areál obývaný společenskou elitou, který sloužil ke každodennímu životu, zajištění bezpečnosti a obrany, k ekonomickým aktivitám, správně organizačním účelům, společenské reprezentaci a jako mocensko-politický nástroj.

Sídla jsou částečně vymezena ve vztahu k jiným areálům, zejména k *usedlosti*, jako rezidenčnímu objektu nižšího řádu. Mezi nadkomunitními centry stojí v jistém protikladu vůči *hradištím* a *měštům*, areálům obývaným širší komunitou a sloužícím primárně k veřejným účelům. Na rozdíl od nich jsou sídla uzavřenými a komunikačně provázanými komplexy, které nelze jednoduše dělit na subareály, ale jen na samostatné stavby a objekty, případně díly, které však jsou na sobě komunikačně i funkčně závislé. Do těchto strukturálních rovin nezávisle vstupují osobní rozhodnutí aktérů a kulturně podmíněné ztvárnění (architektonická forma), tedy individuální a expresivní rovina.

Sídla byla v odborné literatuře a dosavadním pojetí obvykle klasifikována podle formálních kategorií, příp. na ně byla bez hlubšího rozboru přenášena označení známá z písemných pramenů. Lze doložit, že takový postup nepřináší žádoucí výsledky (*Gabriel 2002; 2006*, 14–16). Cílem proto bylo přistoupit k sídlům bez apriorních představ o jejich formě i funkci a pokusit se otázky propojení jejich vlastností pojednat z nového pohledu. Téma společenského významu a účelu někdejších areálů aktivity sledují na třech rovinách:

• **popisné znaky** – archeologicky dokumentovatelné formálně-topologické a polohopisné parametry sídel v jejich kontextu, které vytváří podmínky pro jejich účelné využití, ale samy o sobě nejsou interpretovatelné;

• **funkční potenciály** – uspořádané soubory popisných vlastností, společně vytvářející potenciál plnit určitou funkci. Areály sídel je tak možné popisovat pomocí následujících, lidským vnímáním a přirozenou řečí zachytitelných aspektů:

Produkční potenciál: spotřební ↔ produkční areál
 Obranný potenciál: nechráněný ↔ opevněný areál
 Společenský potenciál: soliterní ↔ začleněný areál
 Organizační potenciál: elementární ↔ komplexní areál
 Komunikační potenciál: nepřístupný ↔ přístupný areál
 Vizualní potenciál: skrytý ↔ dominantní areál

• **kategorie účelu** – souhrn funkčních potenciálů sídel, které společně značí jejich účel v kategoriích živé společnosti. Jsou jimi *každodennost, bezpečnost a obrana, ekonomická strategie, správa a organizace, reprezentace a symbolika* i *mocenská politika*, které tvoří základ výše popsání definice vrchnostenského sídla.

Sledované popisné znaky (*tab. 1*) byly vybrány tak, aby bylo možné se jejich prostřednictvím pokusit o rekonstrukci specifických funkcí sídel, respektive potenciálu sídla hypotetické funkce naplňovat. Takové „*potenciály*“ víceméně odpovídají pojmu „*affordances*“, uvedenému do literatury J. J. Gibsonem (*Gibson 1986*, 127–142). Potenciál sice vždy existuje inertně, ale nabývá smyslu až v konkrétní interakci, a to např. i vizuální. Člověk potenciály dokáže využívat, uzpůsobovat svým potřebám a intencionálně měnit krajinu a její části.

Princip práce spočívá v syntetickém přístupu vedeném explicitními hypotézami. Důležité je, že výsledek se nikdy nezakládá na úzkém výseku faktorů, ale při zpracování jsou kombinovány vzájemně nezávislé přírodní, společenské i behaviorální proměnné analyzované na specifických datových blocích. Všechny tyto proměnné představují potenciály pro konkrétní funkce sídel. Lze tak předpokládat značnou robustnost výsledků, neboť sběrem dat či stavem poznání zapříčiněná odchylka jedné proměnné z principu nemůže významně změnit výsledné hodnocení, pokud by ji nedoprovázely i odchylky v jiných faktorech. Jak naznačil již *M. Gillings (2017, 123–124)*, vlastní modely v GIS lze v tomto duchu pojímat za širší součást nálezu celku.

Následující kapitoly svou strukturou odrážejí pracovní postup, který zahrnoval tyto fáze:

- 1) sběr popisných, formálně-topologických a polohopisných dat (*kap. 3*)
- 2) rozbor vlastností sídel ve vztahu k dalším prvkům krajiny v prostředí GIS (*kap. 4*)
- 3) statistické vyhodnocení vlastností sídel ve vztahu k náhodnému vzorku a chronologii (*kap. 5*)
- 4) vyhodnocení funkčních potenciálů sídel (*kap. 6*)
- 5) syntézu funkcí prostřednictvím několika odlišných postupů (*kap. 7*)
- 6) interpretační shrnutí výsledků v časoprostorovém kontextu Čech 13.–17. století a identifikace funkčních typů sídel (*kap. 8 a 9*)

3. Evidence sídel a jejich popisných znaků

3.1. Datový model a zdroje dat

Vrchnostenská sídla prodělávala od svého založení do svého zániku (ale i po něm) početné transformace, které ne vždy dokážeme rozlišit. Ty se nejsilněji promítají do stavebních součástí sídla, tedy jako úpravy budov, jejich přesuny, rozšiřování, rekonstrukce i boření. Sídlu tak od svého vzniku do doby zániku mohlo svou podobu zcela proměnit (Razím 2004, 208–209). Pokud by současné poznání bylo absolutní, samozřejmě by bylo žádoucí sledovat formální znaky sídel v konkrétních časových řezech. Forma staveniště, resp. vnitřní topologie sídla je ale stabilizována zánikovou transformací, a k tomuto datu (a k blízkému časovému intervalu *ante quem*) je možné dokumentovaný stav do jisté míry považovat za relevantní i bez hlubšího poznání vnitřního vývoje, jakkoli je takový přístup zjednodušující. Nepochybně zde ale zůstává jisté riziko v podobě archeologizace části sídla ještě v průběhu jeho užívání, což je proces bez podrobného rozboru nezachytitelný. Pro zmírnění dopadů uvedených faktorů, se proto zaměřuji na stabilnější charakteristiky sídel – jmenovitě na jejich (1) **základní formálně-topologické vlastnosti** a (2) **krajinný kontext**, tedy polohopisné vlastnosti.

Základní evidence sídel byla vytvořena excerpcí informací o lokalitách, které svým chronologickým zařazením alespoň částečně spadají do sledovaného období (13.–17. století), leží na území Čech, a která odpovídají přednesenému teoretickému vymezení pojmu.

Pro získání přehledové evidence posloužilo několik soupisových prací a databázových souborů:

- 1) *Soupis hradů, letohrádků, paláců, tvrzí a zámků v českých zemích* od J. M. Šafránka Břevnovského (Šafránek Břevnovský 1995–1997) – 3943 excerpovaných lokalit;¹
- 2) závěrečný soupis sídel v *Encyklopedii českých tvrzí (Kolektiv 1998–2005, 1095–1169)* – ca 3200 excerpovaných lokalit + obdobný počet navázaných bibliografických záznamů;
- 3) evidenční databáze *Tvrze v Čechách* založená na *Encyklopedii českých tvrzí (Kolektiv 2007–2010)*, vytvořená společným úsilím širokého kolektivu pod vedením O. Maliny v letech 2007–2010 na Katedře archeologie FF ZČU v Plzni – 1173 záznamů;²
- 4) databáze hradů původně kontinuálně budovaná T. Durdíkem a nyní spravovaná jako součást Archeologické mapy České republiky.³

¹ Publikace zahrnuje i sídla mimo geografický, tematický i časový záběr práce a nebyla proto excerpována v úplnosti.

² Viz také <http://eugen.ff.zcu.cz/tvrze/> [cit. 13. 1. 2019]. Tvrze v Čechách. Katedra archeologie FF ZČU. Původní autorský kolektiv: J. Anderle, O. Baier, M. Bendová, M. Bihary, M. Bulková, M. Dřhová, Š. Havel, M. Charvátová, I. Jandová, J. Jirásek, K. Jurman, J. Karas, J. Kůrková, V. Lukáč, P. Matějka, D. Novák, O. Rak, M. Sadravetzová, M. Sunega, J. Švejnoha, B. Vahalová, V. Větrovec, M. Vlková. Za laskavé poskytnutí dat děkuji O. Malinovi. Kvůli nepřesnostem a chybějícímu popisu musela být evidence přepracována a doplněna na základě nové excerpce.

³ Archeologická mapa České republiky. Dostupné z: <http://www.archeologickamapa.cz/> [cit. 12. 8. 2019].

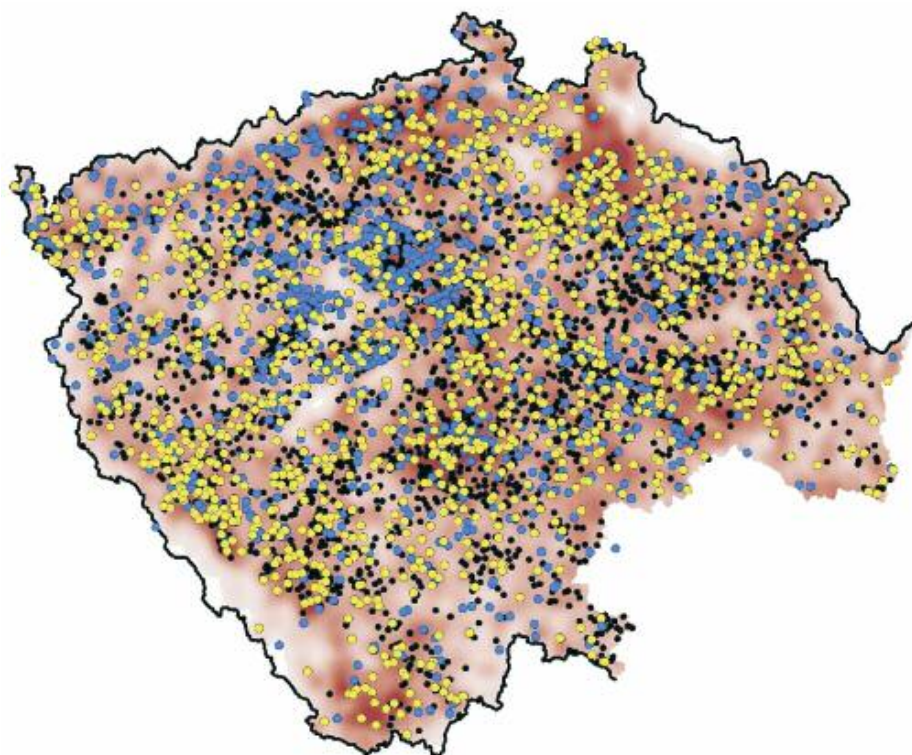
Kumulativně tak vznikl soubor, který pokrýval i důležité starší korpusové práce (Sedláček 1882–1927; Kolektiv 1981–1989). Přejímané údaje však byly vždy z principu považovány za nedůvěryhodné a tato bazální evidence, čítající ve výsledku až 5 046 potenciálních lokalit (obr. 1), musela být dále ověřena. Jako informační zdroj pro revizi a doplnění údajů sloužila souborná kompendia k jednotlivým běžně rozlišovaným typům lokalit (tvrze: Kolektiv 1998–2005; hrady: Durdík 2009; 2002; 2005; 2008; 2011; zámky: Vlček 2001; hradiště: Čtverák a kol. 2003). Při kontrole a doplnění dat byly užívány také údaje revidované verze Archeologické databáze Čech (dnes AMČR; Kuna a kol. 2015), avšak nesystematicky. Až takový objekt, který naplnil (částečně subjektivní) kritéria důvěryhodnosti existence, lokalizace a chronologického zařazení v analýze považuji za skutečné sídlo. Výsledný soubor lze v kontextu oboru označit za tzv. „velká data“ („big data“), která umožňují k analýze přistupovat z odlišných úhlů pohledu, zejména při studiu strukturních jevů (Cooper – Green 2017).

Soubor může být i po excerpici uvedených zdrojů stále zatížen jistým zkreslením. Kompendia nevytěžují prameny v úplnosti a obsahují řadu zjednodušení i vyloučených chyb, které koriguje další literatura. Tyto chyby byly v maximální možné míře potlačeny vlastní metodou zpracování, ale také výběrovou konfrontací s dalšími názory a někdy i s vlastním terénním pozorováním. Především je ale třeba přijmout fakt, že při syntetizujícím studiu se nelze opakovaně vracet k primární evidenci, neboť časová náročnost takového úkolu je mimo možnosti kteréhokoli autora. Jako srovnávací materiál, sbíraný odlišnou metodou posloužila data získaná při zpracování regionu širšího Křivoklátska (okr. Beroun, Kladno, Rakovník, Rokycany), kde díky čtyřletému projektu terénního průzkumu máme k dispozici v podstatě úplný obraz vrchnostenských sídel (Novák – Vařeka 2012; 2013; 2014; 2015).

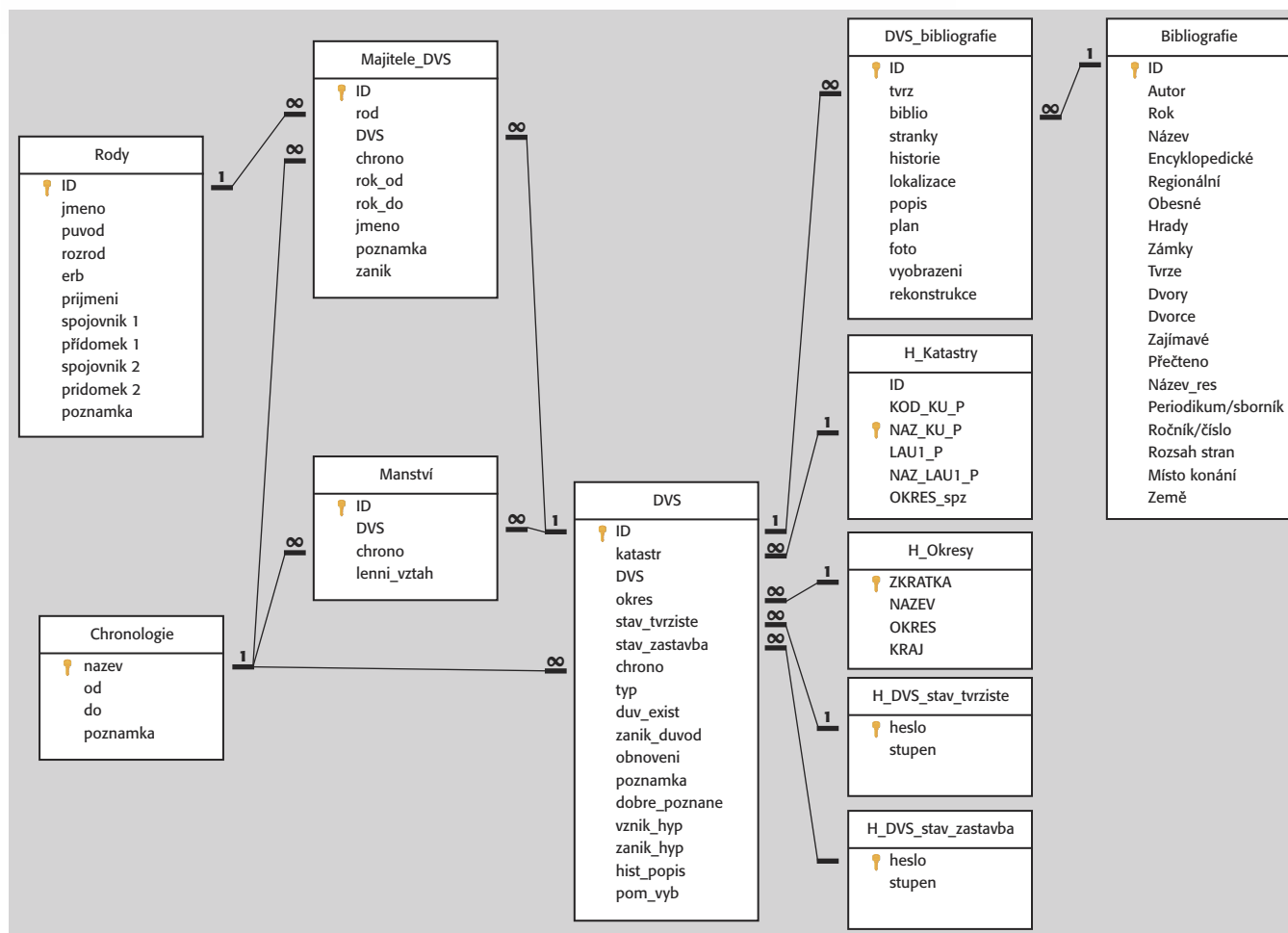
Jistým handicapem je i často rozdílný stav dochování jednotlivých objektů, který dále komplikuje jednotnou evidenci. Právě zaměření na uvedené základní charakteristiky sídel a zejména pak na jejich vztah vůči krajině tyto problémy stírá. Formálně-topologické vlastnosti jsou pouze jedním z mnoha sledovaných faktorů a případné odchylky by neměly mít pro analýzu zásadní význam, a to i díky nadstandardní velikosti vzorku. Deskriptivní systém se vlastní stavební podobě přímo nevěnuje, a ke zkreslení proto dochází pouze v otázce postupného růstu plochy sídla a při změnách jeho vnitřního členění. Jediným dostatečně stabilním prvkem je poloha sídla v terénu, jelikož nemůže doznat podstatných změn.

Data evidovaná v Microsoft Access 2016 byla pomocí jedinečného identifikátoru sídla propojena s geografickými daty v prostředí ESRI ArcGIS 10.2.2. Tam byly kromě vlastních geoprvků ukládány i údaje spojené s prostorovými charakteristikami sídel, vycházejícími jak z deskripce, tak z analýzy souboru. Užitý datový model je zobrazen na obr. 2 a popsán v tab. 1.⁴

⁴ Podrobný popis deskriptivního systému je obsažen v disertační práci, ze které studie vychází (Novák 2017), a spolu s analyzovanými daty dostupný též na adrese: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367296>

Obr. 1. Distribuce analyzovaných sídel (žlutě), sídel jistě existujících ve sledovaném období, ale nezařazených do analýzy (modře), všech evidovaných lokalit (černě) a hustoty sídelní sítě ve středověku a raném novověku (černohnědě; tmavší oblasti značí vyšší hustotu). — **Fig. 1.** Distribution of analysed seats (yellow), seats existing with certainty in the studied period but not included in the analysis (blue), all recorded sites (black) and density of settlement network in the Middle Ages and Early Modern period (reddish brown; darker areas indicate higher density).

Obr. 2. Datový model evidenční databáze. Zobrazena část implementovaná v systému MS Access. — **Fig. 2.** Data model of the recording database. Displayed part implemented in MS Access.

	Skupina	Popisné znaky	Název v databázi/GIS
Databáze – excerpané údaje	základní popis	jedinečný identifikátor	ID
		katastrální území a okres	katastr; okres
		název lokality a jeho alternativy	DVS
		evidované typy sídla v tradičním pojmosloví; historický popis	typ; hist_popis
		důvěryhodnost existence; době dokumentované	duv_exist; dobre_poznane
		stav zachování staveniště a zástavby	stav_tvriste; stav_zastavba
		chronologické zařazení (cizí klíč); datace vzniku/zániku je hypotetická	chrono; vznik_hyp; zanik_hyp
		důvod zániku; obnovení po dočasném zániku	zanik_duv; obnoveni
	poznámka ke zpracování	poznamka	
	majetková držba	jedinečný identifikátor	ID
		držitel (cizí klíč); sídlo (cizí klíč)	rod; DVS
		doba držby (cizí klíč); první/poslední zmínka o držiteli	chrono; rok_od; rok_do
		držitel v době zániku	zanik
		posloupnost jmen držitelů a jejich časové zařazení	jmeno
		poznámka k držbě	poznamka
	evidence majitelů	jedinečný identifikátor	ID
		název rodu/instituce; původ/bližší specifikace; rozrod/širší zařazení	jmeno; puvod; rozrod
		příjmi / obecné označení rodu (např. Olbramovici)	prijmeni
		spojovník a přídomky	spojovnik1; pridomek1; spojovnik2; pridomek2
		poznámka k rodu (např. alternativní jména); podoba erbu	poznamka; erb
	lenní vztah	jedinečný identifikátor	ID
		sídlo (cizí klíč); chronologické zařazení (cizí klíč)	DVS; chrono
		popis lenního vztahu	lenni_vztah
	odkaz na zdroj	jedinečný identifikátor	ID
		sídlo (cizí klíč); zdroj (cizí klíč)	DVS; biblio
		stranový rozsah odkazu	stranky
obsaženy dílčí informace (ano/ne)		historie; lokalizace; popis; plan; foto; vyobrazeni; rekonstrukce	
bibliografie	jedinečný identifikátor	ID	
	bibliografické údaje	autor; rok; nazev; periodikum_sbornik; rocnik_cislo; rozsah; místo	
	kategorizace obsahu zdrojů	dilci_klicova_slova	
GIS – analytická data	základní popis	identifikátor sídla	ID_DVS
		přesnost, typ a důvěryhodnost lokalizace	lok_presno; lok_typ; duv_lok
		vymezeno polygonem/vymezení ověřeno	vymezeno; overene
		vstupuje do analýzy	analiza
		poznámka k lokalizaci	pozn_lok
		souřadnice S-JTSK	X; Y
	topologie a velikost	celková rozloha, rozloha bez opevnění, počet dílů	plocha; plocha_int; poc_dilu
		koeficient opevnění, sekundární díly, předsunuté opevnění	sek_dily; opevneni; preds_opev
	vztah k osídlení	vztah ke dvoru, sídlišti, tržnímu centru a sakrální stavbě	dvur; obec; mesto; kostel
	přírodní charakteristiky	sklonitost, orientace svahů, nadmořská výška	sklonitost; orientace; vyska
	vztah k reliéfu	topografická prominence, poloha v reliéfu	prevys; relief
	vztah k vodě	zastoupení vody (1500 m; 50 m) a vodních toků	voda; voda_opev; vodni_tok
	dostupnost	dostupnost okolí (do hodiny) a poměrná dostupnost (6000 m)	dostupne; dostup_roz
		absolutní a relativní dostupnost osídlení (do hodiny)	dost_obce; d_obce_r
		zastoupení komunikací a koridorů (1500 m)	komunikace; koridor
	viditelnost	absolutní a relativní viditelnost okolí (6000 m; 1500 m)	viditelne; vidit_roz; vid_1500; vid_1500_r
		absolutní a relativní viditelnost koridorů a vodních toků (1500 m)	vid_kor; vid_kor_r; vid_tok; vid_tok_r
		absolutní a relativní viditelnost osídlení (6000 m)	vid_obce; vid_obce_r
	funkční potenciály	produkční, obranný, společenský, organizační, komunikační a vizuální	hospodar; obranyscho; spolec_int; org_kompl; kom_dost; impr_kont
kategorie účelu	každodennost, bezpečnost a obrana, ekonomická strategie, správa a organizace, reprezentace a symbolika, mocenská politika	kazdoden; bezp_obran; ekon_str; sprav_org; repr_symb; politika	
polygony	kategorie polygonu (jádro, sekundární díl, dvůr...)	kategorie	
	plocha dílu, označení dílun, ověření vymezení	plocha; dil; overeno	
	specifické vlastnosti (skalní sídlo, v rybníce, neúplné vymezení, v parcelaci)	skalni; rybnik; neplne; mesto	

Tab. 1. Seznam sledovaných popisných znaků sídel a jejich skutečných názvů v evidenční databázi. — Tab. 1. List of studied descriptive attributes of seats and their actual names in the recording database.

3.2. Formálně-topologické vlastnosti

Vzhledem k povaze informací obsažených v publikované literatuře, ale i k nově dostupným datům leteckého laserového skenování (LLS), byla při popisu formální podoby sídel aplikována analýza bazálních topologických vztahů mezi sídla, tedy kromě celkového vymezení také dělení na *jádro*, *sekundárními díly* a přidružený areál *dvora*, z nichž všechny části vyjma *jádra* mohly absentovat. Dílčí pojmy jsou definovány následujícím způsobem:

Jádro je část sídla obsahující jeho hlavní obytně-reprezentační stavbu, obvykle věž a/nebo palác, a další přitřazené nebo prostorově a funkčně přímo související budovy. Jádro může být vícedílné a sídlo může obsahovat více oddělených jader.⁵

Mezi **sekundárními díly** jsou řazeny různé varianty předhradí (opevněná součást sídla komunikačně provázaná s přístupovou cestou k jádru), příhrádků (součást dispozice mimo hlavní komunikační schéma) nebo čestných dvorů (připojená prostranství s obytně-reprezentativními budovami u neopevněných sídel).

Dvůr je hospodářsko-sídelní jednotkou v podobě usedlosti většího rozsahu tvořené komplexem stavebních objektů sloužících na jedné straně k obývání a na druhé straně k zemědělskému hospodaření a podnikatelským aktivitám. Jedná se o částečně nezávislý areál, komplementárně doplňující sídla.

U těchto částí je možné díky kombinaci map, dostupné plánové dokumentace a 3D modelů krajiny sledovat jejich metrické vlastnosti, jako je tvar a rozloha, ale i vzájemné vazby.

Za jedno sídlo jsou chápány takové objekty, jejichž jádro – i přes vnitřní formální změny – vykazuje nepřerušovanou prostorovou kontinuitu. Pak ani případné dočasné opuštění sídla nezakládá novou lokalitu. I přes zdánlivou jednoduchost přináší zvolená metoda velké množství informací o podobě a účelu sídel, pokud na ně hledíme primárně jako na krajinný a společenský fenomén.

Architektonická podoba sídla samozřejmě byla velmi důležitá při jeho užívání, avšak současně reprezentovala charakteristiky, které nebyly výrazem skutečných potřeb, ale vyjádřením dobově obvyklého řešení, které nelze interpretovat v kategoriích účelu.

Takové faktory se snažím potlačit, jakkoli bude vhodné v dalších fázích výzkumu do interpretačního modelu vrátit i stavební podobu sídel, jako signifikantní deskriptor. Robustnější metodické postupy považují za nutný základ a teprve v navazujících krocích lze přistoupit k detailnějšímu studiu.

⁵ *Jádro* definuji obdobně jako ve specifickém případě hradů (Durák 2009, 221–222), jen termín zobecňuji pro užití u libovolného typu sídla. Sídlo nemohlo existovat bez jádra, nespádají sem proto různé typy refugií, strážnic, specializovaných sídlišť apod. Ani nedávno reinterpretované lokality na pískovcovém podloží (Gabriel – Kursová 2012) nepokládám za vrchnostenská sídla a v analýze s nimi nepracuji. Mnohé lokality však takto mohou být rozlišeny až po podrobnější analýze.

3.3. Polohopisné vlastnosti

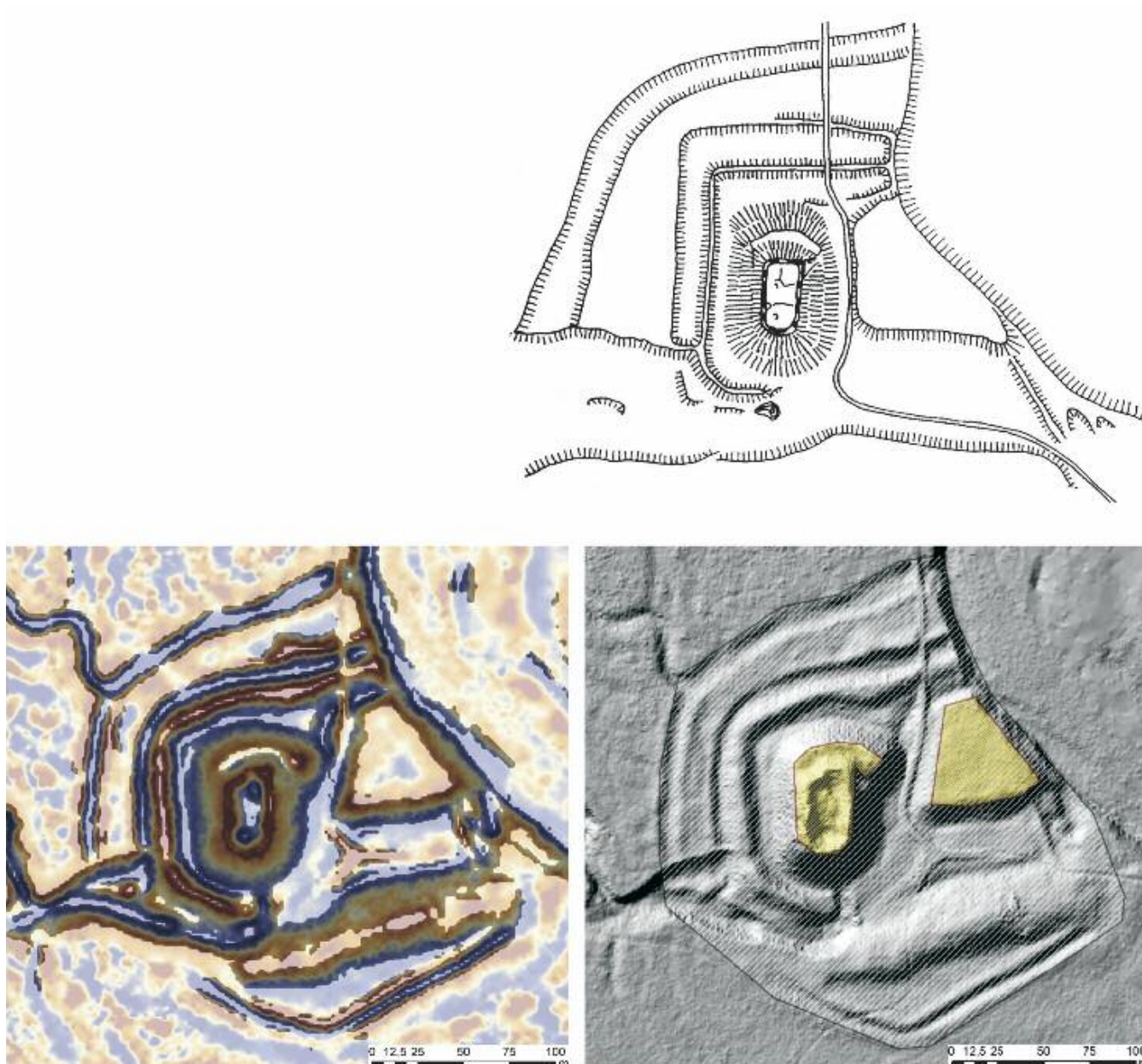
Známa lokalizace byla revidována či doplněna s maximální možnou přesností. I přesto však zůstal vysoký počet sídel nelokalizovaný, neboť jejich stavební podstatu neznáme a jejich existence je důvodně předpokládána, např. na základě písemných pramenů. Taková sídla setrvala určená bodem do středu intravilánu příslušné osady a v analýzách s nimi nepracuji. V tomto stavu zůstala i ta část evidence, která nebyla postižena ani uvedenými kompendii, ani vlastním výzkumem. Do této fáze bylo zpracováno celkem 2 880 sídel (obr. 1).

Pokud to dovoľoval stav pramenné základny, po základní lokalizaci bodem bylo sídlo v terénu vymezeno pomocí polygonálních prvků. Díky v současnosti volně dostupným datům LLS pro celé území ČR⁶ bylo pro vymezení jednotlivých částí sídla (celkového rozsahu, jádra, sekundárních dílů a dvorů) užíváno odvozeného digitálního výškopisného modelu (DEM) v kombinaci s analýzou plánové dokumentace a dostupnými slovními popisy sídel. Pro vizualizaci dat se osvědčilo užití specifické verze modelu lokálního reliéfu (*Bofinger – Hesse 2011*), který byl normalizován standardní odchylkou výšky v průchozím okně (*De Reu a kol. 2013*). Výsledné zobrazení bylo pomocí průhlednosti kombinováno se stínovým modelem s kolmým osvětlením, který nezkrsluje polohu hran. Díky srovnání takto připravených podkladů s plánovou dokumentací se dařilo sídla nejen vymežit v absolutním měřítku, ale také opravit chyby a nepřesnosti, které se vyskytovaly v existující plánové dokumentaci (obr. 3). I přes užívání převzatých údajů se tímto postupem razantně zvýšila kvalita vstupních údajů a mnohdy byly lokality přesněji prostorově charakterizovány vůbec poprvé. Polygonální vymezení navíc podstatně zlepšuje analytické možnosti a zvyšuje výpovědní potenciál oproti obvykle užívaným bodovým lokalizacím.

Data LLS jistě nelze považovat za plný odraz původní podoby sídel a existuje řada postdepozičních faktorů, které ovlivňují výsledné digitální zobrazení. Taková zkrslení jsou však vlastní všem typům nedestruktivních metod a vždy pracujeme s více či méně torzálním obrazem.

Přesto právě kombinace dat dálkového průzkumu (dávající potřebný přehled) s dostupnou terénní plánovou dokumentací vytváří dostatečně pevný zdroj pro vymezení lokalit, jak ostatně ukazuje výše uvedený příklad korekce plánu hradu Mydlovar. Autorem provedené terénní průzkumy vedly pouze k marginálním změnám a významně vyšší přesnosti by bylo možné dosáhnout jedině při využití širokého spektra dalších metod, vč. destruktivních. Pokud byla nejistota vymezení i přes zvolený postup stále příliš vysoká, sídlo bylo vyřazeno z dalšího zpracování.

⁶ Volně dostupný je v ČR tzv. „model 5. generace“ (DEM 5G), a to po zpětné generalizaci do horizontálního rozlišení 2 x 2 m z modelu o rozlišení 1 m a s výškovou odchylkou do 0,3 m (viz <http://geoportal.cuzk.cz/>) [cit. 13. 1. 2019]. Geoportál Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního.

Obr. 3. Příklad prostorového vymezení sídla na základě dat LLS (hrad Mydlovar, Ostrá; okr. Nymburk). **Nahoře** – terénní skica podle Durdík 2009, 369; **vlevo** – vizualizace pomocí modelu DEV a stínování s kolmým osvětlením; **vpravo** – výsledné vymezení sídla (**žlutá šrafura** – jádro a předhradí; **bílá šrafura** – celkový rozsah). Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 3.** Example of spatial definition of seat based on LLS data (Mydlovar Castle, Ostrá; Nymburk district). **Top** – field sketch after Durdík 2009, 369; **left** – visualisation using DEV model and hillshading with perpendicular illumination; **right** – resulting definition of residence (**yellow hatching** – core and bailey; **white hatching** – total area). Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

Odlišně bylo třeba přistupovat k lokalitám bez patrných reliéfních pozůstatků opevnění. Podklady LLS byly proto doplňovány pomocí map *Stabilního katastru*⁷ a současné katastrální mapy či fotomapy.⁸ V konkrétních případech, zejména u archeologicky a stavebně historicky zkoumaných lokalit bez zjevných

vnějších znaků, byla při vymežování georeferencována dostupná plánová dokumentace. Specifický problém představovala evidence hospodářských dvorů, kde je třeba v důsledku stavu poznání považovat vymezení za čistě orientační. Popsaným způsobem bylo v GIS vymezeno celkem 1 442 sídel, 1 414 jader, 293 sekundárních dílů, 851 dvorů a 25 předsunutých opevnění. Rozdíl mezi celkovým počtem vymezení sídel a počtem jader je způsoben tím, že ne vždy se podařilo vnitřní skladbu sídla rozlišit; některá naopak mohou mít více rovnocenných jader (Český Krumlov, Adršpach), nebo jádro dělené na dílčí části (Konopiště, Krakovec).

⁷ Mapy dostupné z <http://archivnimapy.cuzk.cz/> [cit. 13. 1. 2019]. Ústřední archiv zeměměřictví a katastru (ÚAZK), byly ručně zpracovány do georeferencované verze.

⁸ <http://geoportal.cuzk.cz/> [cit. 13. 1. 2019]. Geoportál Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního.

3.4. Chronologické zařazení a událostní evidence

Při excerpce byly zaznamenávány základní údaje o sídle, vč. pravděpodobné datace vzniku a datace i způsobu zániku. Preferována je datace archeologickými nálezy, konkrétní písemná zmínka o stavbě, dále pak odhady badatelů či zmínka v predikátu, a to ve vytyčeném pořadí. Často je možno získat pouze *terminus ante quem* a v takovém případě je údaj označen jako hypotetický. Obdobný je postup při získávání údaje o zániku sídel, kdy často známe jen *terminus post quem*.

Již ve fázi sběru a excerpce informací byla databáze budována tak, aby bylo možno efektivně sledovat majitele sídel, jejich změny a širší souvislosti vlastnické struktury. Toto rozhodnutí vyšlo ze zkušenosti se zpracováním sídel v oblasti Křivoklátska (Novák 2013), kde byla potvrzena již dříve zdůrazňovaná vazba mezi celkovým společenským vývojem a držbou sídel (Petráň 1976, 25–26; Čechura, J. 2010, 167–179). Problémem byla obrovská časová náročnost sběru dat o majetkové držbě. Aby byla zachována alespoň rámcová konzistence databáze, byl soubor sestaven v tomto duchu souvisle bez metodických změn. Pokud tedy byl nějaký zdroj excerpován, bylo tak učiněno v úplnosti. Kombinace dat z více zdrojů mnohdy vedla k žádoucím korekcím nepřesností, které se vyskytují v originální literatuře. Dobře si uvědomuji úskalí výběrovosti, se kterou se údaje o držbě sídel dostaly do použitých zdrojů a evidenci nelze ani vzdáleně pokládat za vyčerpávající. Existují ale výjimky jako okres Rakovník, kde byla v úplnosti excerpována i práce A. Sedláčka (*Sedláček 1882–1927*, VIII) a dílo V. Kočky (*Kočka 2009; 2010*), čímž se místní datová základna stává velmi obsáhlou a téměř úplnou.

Při jisté generalizaci je možné využít evidovaných dat pro rozřazení souboru sídel do skupin podle majetkoprávní příslušnosti. Celkově bylo v databázi evidováno 8 261 vlastnických vztahů. Z uvedeného počtu se období 13.–17. století dotýká 6 839 záznamů. Pokud vyřadíme záznamy neurčité a vlastníky držící již pustá sídla, dostaneme se k číslu 6 231. Jelikož je označení rodu (nebo analogicky jiného typu majitele) dále strukturováno pomocí hesláře, je možné jednoduše ztotožnit držbu jednotlivých majitelů (rodů) napříč časem a sledovaným územím. Dílčích držitelů sídel tak v celkovém počtu rozeznáváme 2419. Tito držitelé byli dále rozděleni do několika kategorií, a to na: (1) **panovnické rody a korunní držbu**, (2) **církevní instituce a hodnostáře**, (3) **městské obce a měšťany**, (4) **ostatní pozemkové magnáty** a (5) **ostatní držitele**.

Obsah první trojice kategorií je zřejmý, poslední dvě je však třeba blíže specifikovat. Nasnadě je samozřejmě použít tradiční rozdělení na nižší a vyšší šlechtu, což je ale problematické z mnoha důvodů. Předně, uvedené rozdělení se ustaluje až v pohusitském období a do té doby je užívání obou pojmů při označování šlechty velmi volné (Macek 1997). Za druhé, rozvrstvení šlechty se může vyvíjet v čase a mezi držitele spadají například i měšťanské rody, které bychom museli vydělit zprvu zvlášť, i když později dochází k jejich nobilitaci. Měšťanské rody přitom více souvisí s držbou městských obcí, než se šlechtickými statky. Do třetíce je nejisté, nakolik dělení na vyšší a nižší šlechtu hrálo roli při konstituci pozemkových domén; spíše se zdá, že nikoli, a ani výkon

konkrétního úřadu v tomto nebyl rozhodující (souhrnně Petráň 1976; Jurok 2000). Raději se proto při definici skupin majitelů opírám o vlastní obsah databáze, a to sečtením doby, po kterou se daný vlastník (rod) objevuje v držení všech sídel, pro která jsou údaje k dispozici. Díky tomu je možné identifikovat vlastníky, kteří se ve vzorku objevují sporadicky, a ty, kteří jsou klíčovými hráči – pozemkovými magnáty (městské/měšťanské a církevní statky jsou již zvlášť vydělené ve skupinách 2 a 3). Úskalí podobných postupů pro práci s majetkoprávní evidencí shrnuje M. Prokop (2006, 105–106).

Na bázi vytyčeného rozdělení majitelů je možno následně kategorizovat i sídla a vzorek dále hodnotit. Pokud se konkrétní majitel objevuje v daném čtvrtstoletí v držení sídla, je ke kumulativní době držby jeho majetku ve 13.–17. století připočteno 25 let.⁹ Do délky držby nejsou započteny ty evidované případy, kdy po změně vlastníka sídlo již nebylo nadále užíváno, a to až už dočasně nebo trvale.

4. Popisné znaky odvozené z krajinného kontextu

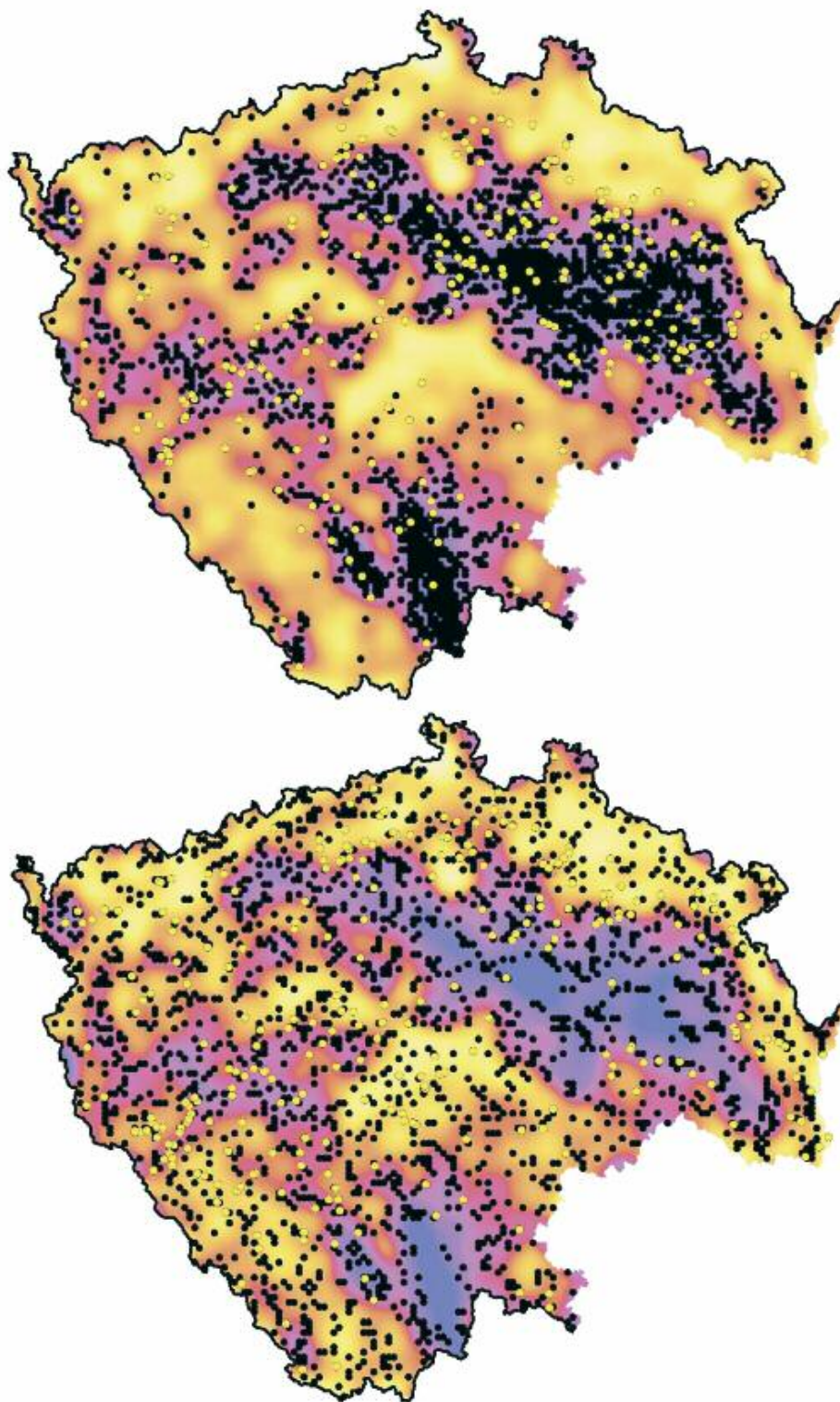
Sídla jsou součástí krajiny, a tak musejí být i vykládána. Krajinné prvky byly zároveň nedílnou součástí sídel, protože dávaly predispozice pro jejich podobu, možný stavební rozvoj i návaznost na osídlení a terén v širším slova smyslu. Krajinný kontext ze studia sídel proto nelze vypustit; naopak je třeba jej využít jako jednotný deskriptivní rámec pro pochopení jejich účelu. V posledních letech se jako odnož geomorfologie začal rodit nový vědecký obor, kombinující geografické vědní disciplíny, matematické postupy a IT nástroje za účelem kvantitativní analýzy zemského povrchu reprezentovaného digitálními výškopisnými modely (DEM) – tzv. geomorfometrie (*Hengl – Reuter /eds./ 2009*).¹⁰ O její prostředky se tato práce z velké části opírá.

Získávaná data byla – v případech, kdy to bylo relevantní – validována a interpretována ve srovnání vůči nezávislému (náhodnému) **referenčnímu vzorku**. Byla tak odhalována intencionalita volby konkrétních charakteristik sídel oproti náhodnému rozložení. Ve vztahu k obecným vlastnostem DEM je totiž možné lépe pochopit význam středních či průměrných hodnot a odpovídajících standardních odchylek. Pokud bylo třeba správně popsat studovaná archeologická data, bylo nutné je srovnávat nikoli jen uvnitř souboru navzájem, ale konfrontovat je buď s jasnou hypotézou, nebo s přirozenými hodnotami v podkladových datech, které mohou nebo nemusí být regionálně podmíněné. Jako referenční vzorek posloužila síť pravidelně rozložených bodů s rozstupem 2 km horizontálně i vertikálně (13 193 geoprveků). Aplikace referenčního vzorku pak pomohla potlačit některé nežádoucí jevy, jako např. *edge effect* (*Conolly – Lake 2006*, 292). V případě

⁹ Vede to sice k drobným, leč zanedbatelným zkreslením u krátkodobých držeb a nedlouhých přesahů mimo hlavní interval.

¹⁰ Viz též <http://geomorphometry.org/>[cit. 13. 1. 2019]; The science of digital terrain analysis. V české archeologii blíže představeno v práci Kuna – Danielisová 2009. Jinde souhrnně Verhagen – Drăguț 2012, 698–699.

Obr. 4. Distribuce bodů referenčního vzorku (**černě**) s významně nadprůměrnou viditelností blízkého okolí (1500 m) a skutečné rozložení sídel se zohledněním stejné podmínky zobrazení (**žlutě**). **Nahoře** – absolutní viditelnost; **dole** – relativní viditelnost vztahovaná k aproximačnímu modelu. Díky užití relativních hodnot dochází k odstranění trendu a původní korelace mezi referenčním vzorkem a reálnými daty zmizela. Distribuce sídel přitom vykazuje přítomnost clusterů, i když náhodný referenční vzorek nikoli. Obdobný postup normalizace byl aplikován i v případě dalších atributů. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 4.** Distribution of points of reference sample (**black**) with significantly above-average visibility of the surrounding area (1500 m) and the actual distribution of seats with the same depiction conditions (**yellow**). **Top** – absolute visibility; **bottom** – relative visibility compared to approximation model. The use of relative values eliminates trends and the original correlation between the reference sample and actual data disappears. At the same time, the distribution of seats reveals the presence of clusters, whereas the random reference sample does not. A similar normalisation approach was also applied in the case of other attributes. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

diskrétních dat vázaných ke konkrétnímu místu (výpočetně náročné modely jako je viditelnost a dostupnost) byly podkladové hodnoty získány interpolací referenčního vzorku. U kontinuálních dat (výškopis a odvozené modely – sklon, orientace, hydrologie atd.) postačilo průměrování rastrového zobrazení, čímž bylo možné dojít k žádoucí generalizaci pro vybrané území.

Referenční vzorek byl aplikován v principu dvěma způsoby, a to jako (1) zdroj obecného průměru a standardní odchylky, a pro (2) určení relativní hodnoty

deskriptorů ve vztahu k trendovému povrchu. Tento princip normalizace atributů je podstatný zejména při sledování viditelnosti a dostupnosti, neboť se jedná o vlastnosti silně provázané s obecnými charakteristikami krajiny a přirozená regionalizace hodnot by vždy potlačila skutečný výpovědní potenciál. Po provedené úpravě si naopak můžeme být jisti, že případné regionální clustery v reálných datech jsou nenáhodné, protože přirozené rozložení hodnot je zcela náhodné (*obr. 4*). Tento princip může posloužit také při stanovení marginálních

a klíčových vlastností sídel, což je jeden z cílů práce. Jednotlivé charakteristiky sídel byly evidovány podle toho, zda působí zcela lokálně (polygon sídla), v bezprostředním okolí (okolí 50 m), v blízkém zázemí (1500 m) nebo až na úrovni souvisejícího úseku krajiny (sídelního areálu; 6 km).

Z prostorových důvodů se nelze detailně zabývat aplikovanými postupy, ale pouze východisky, která vedla k jejich volbě. Pro podrobný popis metod a postupů odkazují k původní dizertační práci, ze které tato studie vychází (Novák 2017). Přesné postupy a výsledné modely budou výhledově publikovány samostatně.

4.1. Základní geografické charakteristiky

Vlastní parametry DEM, mezi které patří nadmořská výška, sklonitost, orientace svahů a odvozené veličiny nemají při lokálním odečtu valný smysl pro reálné poznání, neboť i v rámci areálu sídla výrazně kolísají. Zároveň jejich sledování přináší informace pouze v kontextu většiny krajinného celku nebo jako vstupy dílčích analýz. Na druhé straně, zahrnutí průměrných a středních hodnot generovaných pro širší úseky krajiny vypovídá o obecných parametrech prostředí, ve kterém se sídlo nacházelo. Proto byly vlastnosti DEM odečteny pro blízké okolí sídel (1500 m), a to jako **průměrná nadmořská výška, průměrná sklonitost a většinová orientace svahů** (sever, jih, západ/východ). Tyto veličiny sledují zejména z důvodu jejich vlivu na případné zemědělské aktivity realizované v nejbližším zázemí sídel.

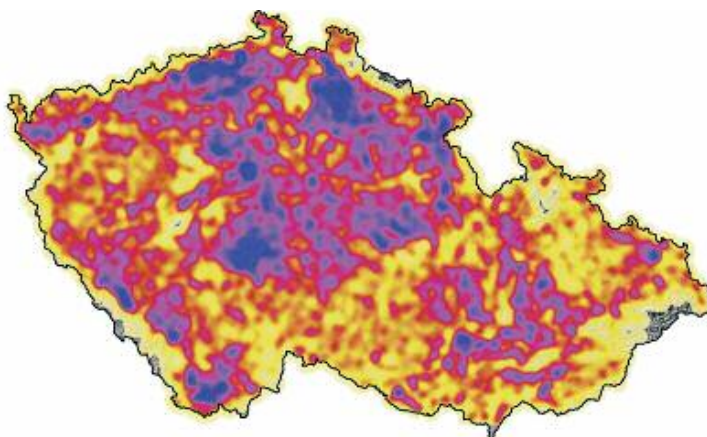
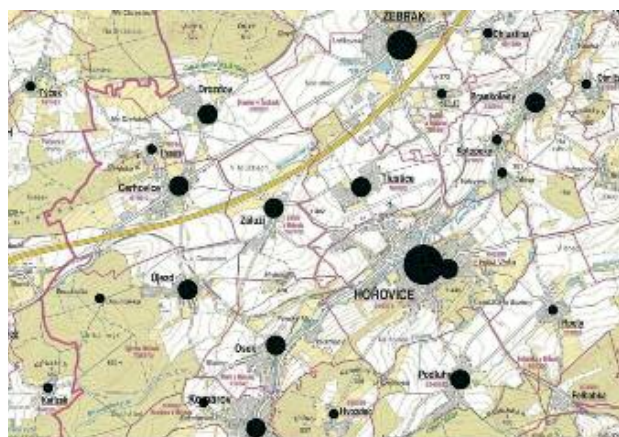
4.2. Vztah k sídelní síti

Mezi významné charakteristiky sídel patří jejich vzájemná souvislost s dalšími součástmi struktury osídlení. Za k sídlu komplementární areál považují **vrchnostenský dvůr, jehož komunikační vazba se sídlem** významně ovlivňuje způsob užívání obou areálů a jejich pravděpodobný účel. Spojitost mezi sídlem a sídelním areálem je dále vyjádřena **vztahem k nejbližšímu sídlišti**. Možné varianty velmi instruktivně shrnuje O. Creighton (2002,

193–221). V potaz bylo bráno pouze osídlení rámcově se sídlem soudobé, přičemž chronologická souvislost byla stanovena primárně podle údajů databáze CZ_RETRO.¹¹ Pokud dále v práci zahrnují obraz osídlení, jako podkladová data sloužila právě tato databáze, a to ta její část, která odpovídá kategorii „historická osada“, užívané v terminologii K. Kuči (Kuča 2017, 30–32).¹² Celkem tak pro vymezený časový úsek 13.–17. století jde o 15 758 evidovaných historických osad. Data jsou reprezentována převodem do rastrového zobrazení (8 x 8 m),¹³ přičemž sídlišť jsou vyjádřena jako buffer o poloměru 100–400 m, jehož velikost, a tedy i váha pro analýzy, je odvozována z počtu domů v roce 1921 (podle údajů v CZ_RETRO). U neznámých hodnot byl stanoven poloměr 100 m (obr. 5). Při pohledu na dobře prozkoumané Rokycansko v databázi chybí některé zaniklé vesnice v posledních letech dokumentované systematickým výzkumem (Vařeka a kol. 2006; 2008), nicméně lepší podkladová data nejsou v současné době v žádné formě dostupná.

Vztahy k součástem sídelní sítě byly dále definovány na základě kombinace výpovědi 2. vojenského mapování¹⁴ a map Stablního katastru.¹⁵ Specifickým typem možného vztahu k sídelní jednotce je **souvislost s tržním centrem** – městem, městečkem, latránem či trhovou vsí. V těchto případech vycházím v základu opět z údajů v CZ_RETRO a dále z informací excerpovaných z korpusové práce *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (Kuča 1996–2011).

Poslední sledovanou veličinou sídelní sítě je **vazba k sakrálním stavbám**. Přítomnost privátního sakrálního

Obr. 5. Rastrová reprezentace sídlišť podle CZ_RETRO na příkladu Hořovicka (vlevo) a hustota sídelní sítě na území ČR v období 13.–17. století (vpravo). Podkladová data CZ_Retro a ČÚZK. — **Fig. 5.** Grid representation of settlement after CZ_RETRO using the example of Hořovicka (left) and the density of the settlement network in the Czech Republic in the 13th–17th century (right). Source data from CZ_Retro. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

ního prostoru je možno predikovat téměř u všech sídel, i když mohl být reprezentován prostým místem vyba-veným k tomuto účelu v rámci obytných prostor. Jin- dy ale mohl tvořit rozsáhlé architektonické objekty – kaple (Durdík – Bolina 1991; Creighton 2002, 110–132; Speight 2004; Šimůnek 2013, 123–135; Záruba 2013; 2016). Mezi hodnocené areály jsou proto řazeny až za- členěné či k sídlu prostorově blízké kostely a kláštery, tedy alespoň částečně veřejné sakrální prostory. Nebylo reálně možné exaktněji sledovat časovou souvislost sídla a kostela, a pokud nešlo o zjevně moderní objekt, byl kostel považován se sídlem za soudobý. Tyto před- poklady byly zcela rámcově konfrontovány s veřejně do- stupnými daty serveru *Mapy.cz*¹⁶ a se soupisem *Zaniklé kostely Čech* (Čechura, M. 2012).

4.3. Vztah k terénnímu reliéfu

Běžně pracujeme s pojmy jako je *svah*, *údolí*, *otevřený terén*, *hora*, *ostrožna* atd.; definice těchto kategorií je ale obvykle značně subjektivní (Drăguț – Blaschke 2006, 330–331). V lepším případě bývá založena na kombinaci auto- psie a vyhodnocení topografických map, v horším na přebírání slovních popisů z existující literatury a plánové dokumentace lokalit. Ve srovnání s abstraktními veliči- nami jako je nadmořská výška, kterou často v terénu nelze dovodit ani přibližně, přitom definice reliéfních tvarů přímo souvisí s vnímáním krajiny člověkem. Pro popis sídel byl proto využit klasifikační model reliéfu založený na stanovení tzv. *Topographic Position Index* (TPI; Weiss 2001; Tagil – Jenness 2008). Při definici TPI a odvozených tříd georeliéfu je užíván princip *topografické prominence*, v obecnosti definovaný jako poměrné zastoupení seg- mentů krajiny ve zvoleném okruhu, které se nachází níže než sledované místo (Llobera 2001, 1007). **Topografická prominence** byla zaznamenávána i jako jedna z dílčích vlastností sídel, a to pro okruh 500 m. Algoritmus TPI byl pro zpracování heterogenních území s výraznými rozdíly v lokálním převýšení rozvinut jako tzv. *deviation from mean elevation index* (DEV; De Reu a kol. 2013) a dále op- timalizován (Novák 2018; obr. 6).¹⁷ Při odečtu **polohy sídla v reliéfu** byla brána v potaz střední hodnota buněk zastoupených v rámci rozsahu sídla, čímž byly elimino- vány některé problémy a odchylky spojené s extrakcí hod- not jinými metodami (např. majorita).

4.4. Vztah k vodní síti

Jednou z nejdynamičtějších složek krajiny, které v mi- nulosti nejvíce ovlivnily její reliéf, je voda (Dreslerová – Horáček – Pokorný 2007). Závislost na vodě je základ- ním předpokladem zemědělských aktivit a její nedosta- tek či nadbytek vedl k zanikání sídlišť a celých sídelních jednotek i ve středověku (Holata 2014, 189). V případě vrchnostenských sídel voda sloužila jako prvek přímo zapojený do jejich konstrukce a zázemí. Rybníky, vodní příkopy, kanály i jezírka tvořily na jedné straně složku

opevnění, ale byly také zdrojem hospodářských aktivit (rybolov, pivovarnictví, železářství), stejně jako estetick- ým prvkem (Hansson 2006, 129 nn.). Vzhledem k pro- měnlivosti hydrologických podmínek v důsledku eroze, akumulace a cílené úpravy vodního režimu je dnešní hydrologická síť velmi odlišná od té historické. Pokud proto chceme popisovat minulou krajinu, nezbyvá než přistoupit k prediktivním přístupům a vodní síť pro účely analýzy modelovat. Pomocí nástrojů obsažených v ESRI ArcGIS s rozšířením *TauDEM*¹⁸ byl vygenerován model pravděpodobných rozlivových zón,¹⁹ který udává výškový rozdíl mezi zaplavovanou buňkou a nejbližší buňkou ve směru odtoku klasifikovanou jako vodní tok. Pro deskripci sídel bylo užito té části modelu, která po- pisuje buňky s výškovým rozdílem do 1 m od vodního toku, a dále vymezení splavných vodních toků,²⁰ za které považují součásti vodní sítě od 10. Strahlerova řádu výše. Splavné toky jsou vždy reprezentovány buf- ferem o poloměru 25–100 m okolo modelovaného toku podle řádu toku (obr. 7).²¹ Empirické testování uvede- ného nastavení proti dnešní hydrologické síti přineslo dostatečně uspokojivé výsledky, aby model mohl být po- važován pro účely studie za validní. Následně byly ode- čteny hodnoty absolutního i relativního **zastoupení vody** v širším i blízkém okolí sídel a **zastoupení splav- ných vodních toků**.

4.5. Dostupnost sídel

Pokud chápeme pohyb jako překonávání vzdálenosti ke konkrétnímu cíli, přístupnost můžeme považovat za jednu z vlastností krajiny, jakkoli netriviální (Herzog 2013). Studium dostupnosti přímo navazuje na některé myšlenky procesuální archeologie (*site catchment anal- ysis*; Vita-Finzi – Higgs 1970). Za součást zázemí areálů zemědělských společností obvykle bývají považovány součásti krajiny v hodinové dosažitelnosti od lokality (Bailey 2005). Stanovení frikčního povrchu pro výpočet dostupnosti většinou vychází ze sklonitosti terénu, a to její úpravou pomocí funkce odpovídající časové nároč- nosti pro překonání buňky v konkrétním směru. Pro výpočty byla v základu použita tzv. Toblerova funkce (*Tobler's Hiking Function*), která je asymetrická a zvý- hodňuje pohyb z mírného svahu (Tobler 1993).²² Vý- znamnou úlohu ve volbě trasy ale hrají přirozené pře- kážky, jako jsou vodní toky, nestabilní terén nebo vegetace (Herzog 2013a). Nákladový povrch byl v zá- kladu stanoven jako konstantní a při aplikaci Toblerovy funkce je sklon doplněn automaticky pro vybraný směr průchodu. Do výchozího nákladového povrchu byl za- hrnut rovněž vliv modelovaných rozlivů. Díky tomu je přirozená trasa generována tak, aby co nejpřímější ces- tou překonávala vodní toky a říční nivy. Hodnoty výsled-

¹⁶ <https://mapy.cz/> [cit. 13. 1. 2019]. *Mapy.cz.*; v případě zjevných pochybností byly údaje nezávisle prověřovány.

¹⁷ Výsledný model pro území ČR je dostupný na <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367374>.

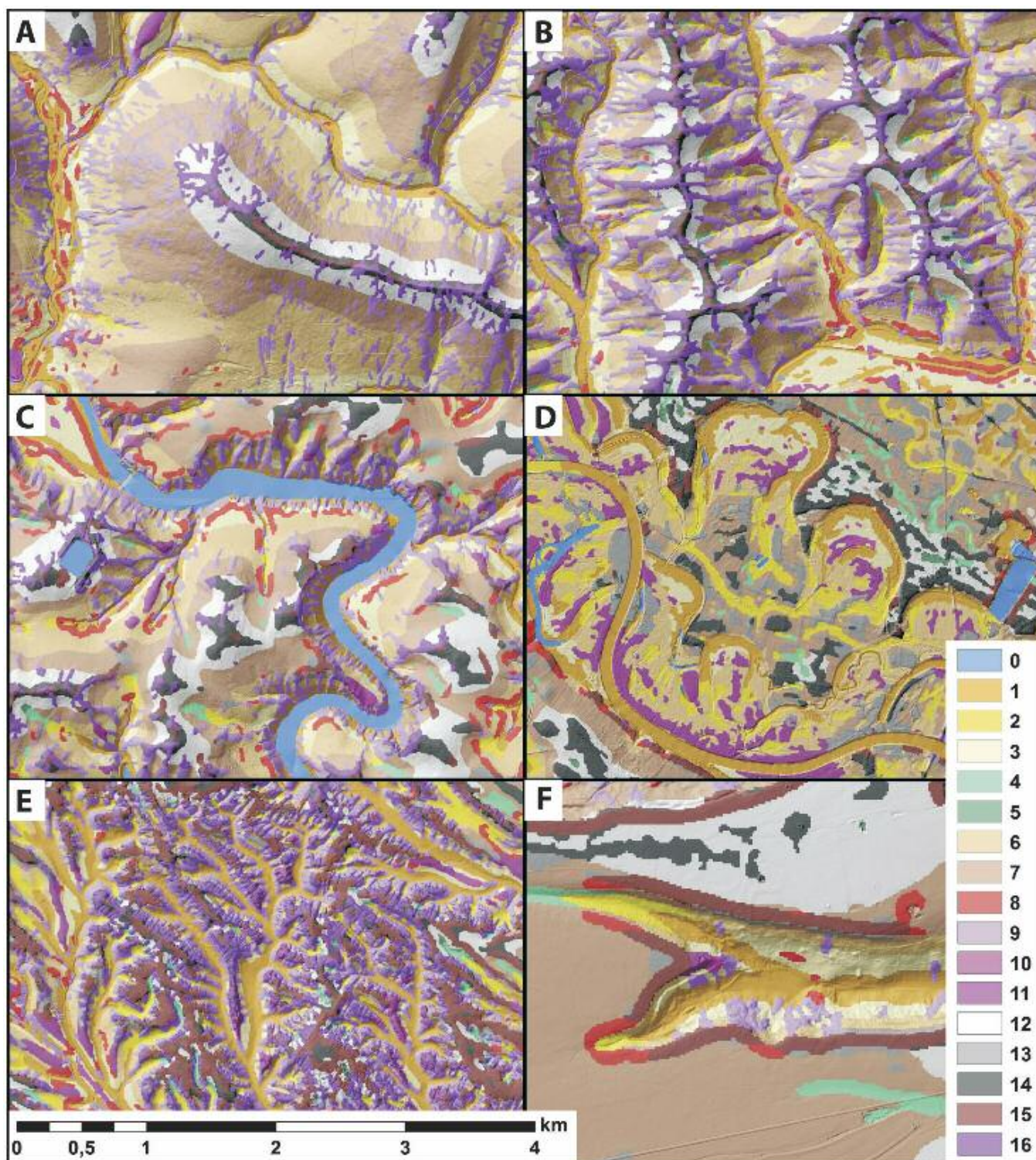
¹⁸ <http://hydrology.usu.edu/taudem/taudem5/index.html> [cit. 13. 1. 2019]. *TauDEM* Version 5: Terrain Analysis Using Digital Elevation Models.

¹⁹ Datová vrstva dostupná na <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367357>.

²⁰ Datová vrstva dostupná na <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367317>.

²¹ 10. řád = 25 m; 11.–12. řád = 50 m; 13.–14. řád = 100 m.

²² Srovnání metod viz Herzog 2013a; 2014.

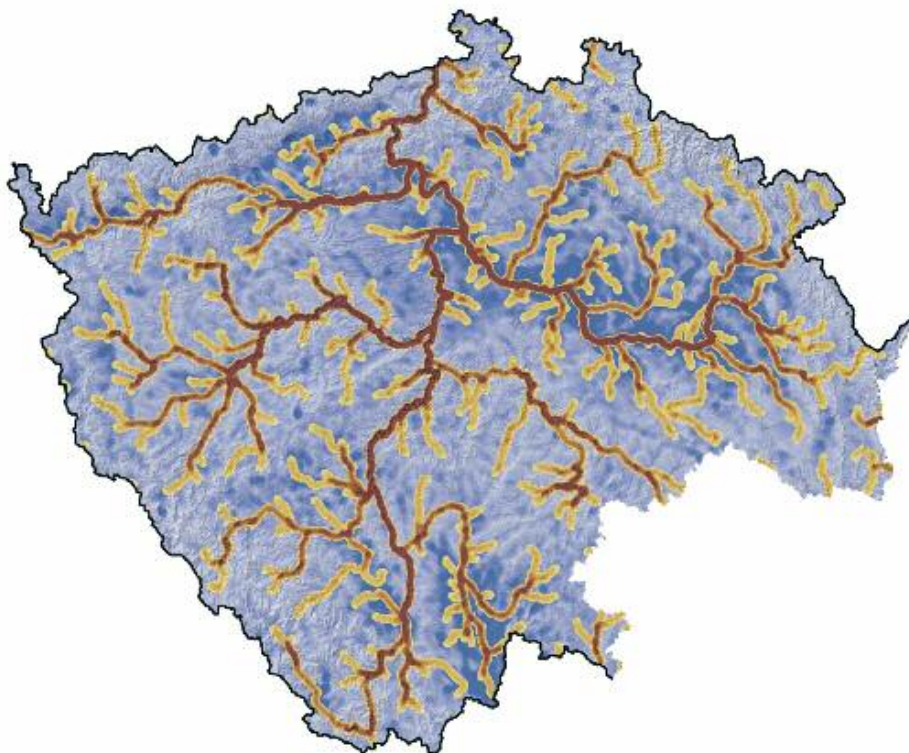

Obr. 6. Srovnání různých typů krajiny na klasifikačním modelu. **A** – stará horská pásma (Krkonose); **B** – erodující horská pásma (Beskydy); **C** – strmá říční údolí (Vltava); **D** – říční nivy (Polabí); **E** – krasové oblasti (Kokořínsko); **F** – plošiny s hlubokými zářezy údolí (Kladensko; ZSV Ostrov u Jedomělic). Klasifikované třídy: **0** – vodní plochy; **1** – hluboká údolí; **2** – mělká údolí; **3** – široká údolí; **4, 5** – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); **6, 7, 12** – otevřený terén (spodní, horní, nejvyšší); **8** – nízké hrany; **9** – nízké hřbety; **10, 11** – hřbety/ostrožny (spodní a horní); **13** – lokální vrcholy; **14** – dominantní vrcholy; **15** – vysoké hrany; **16** – vysoké hřbety. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 6.** Comparison of various landscape types on classification model. **A** – old mountain zones (Krkonose); **B** – eroding mountain zones (Beskydy); **C** – steep river valley (Vltava); **D** – river floodplain (Polabí); **E** – karst territory (Kokořínsko); **F** – plateaus with deep valley cuts (Kladensko; deserted village of Ostrov near Jedomělice). Classes: **0** – water bodies; **1** – deep valleys; **2** – shallow valleys; **3** – U-shaped valleys; **4, 5** – drainages (lower and upper); **6, 7, 12** – open terrain (lower, upper, highest); **8** – low terraces; **9** – low ridges; **10, 11** – ridges/promontories (lower and upper); **13** – local hills; **14** – dominant hills; **15** – high terraces; **16** – high ridges. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

ného rastru udávají nejkratší čas nutný k překonání vzdálenosti ze sídla do cílové destinace. Hlavním produktem takového postupu bylo vymezení zázemí vzdá-

leného do hodiny chůze a doplnění atributu, který udává relativní **dostupnost zázemí** v okruhu 6 km. Uváděno je poměrné zastoupení zázemí jako relativní

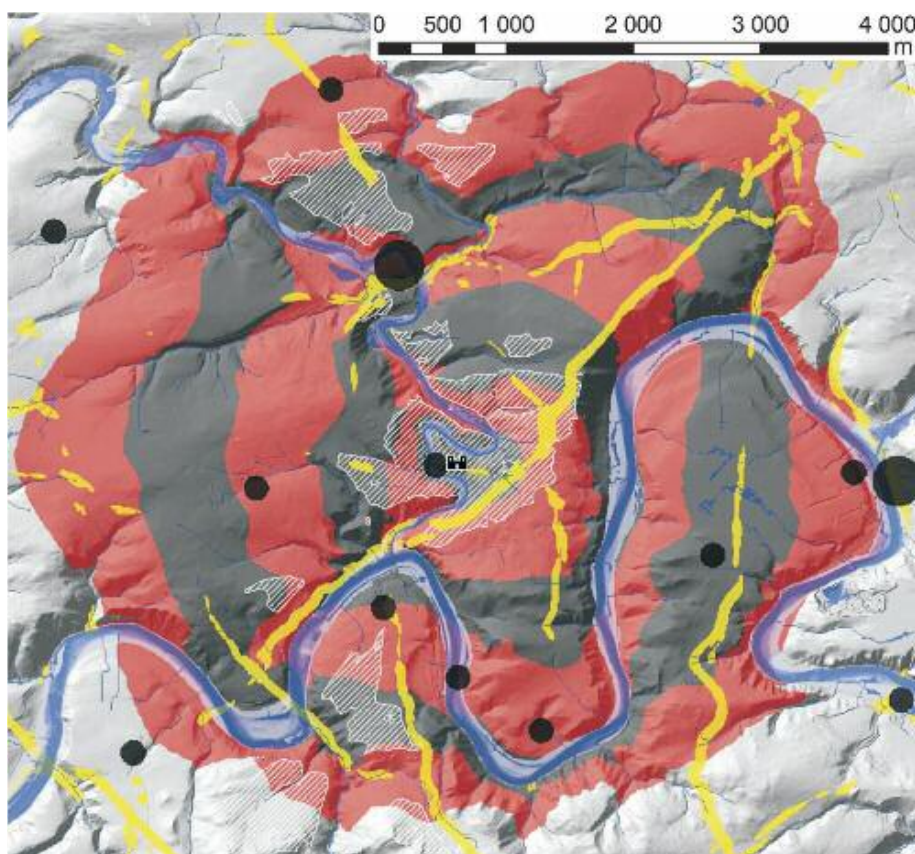
Obr. 7. Poměrné zastoupení rozlivů (**modře**) a potenciálně splavné vodní toky (**hnědě**) na území Čech podle modelované vodní sítě (průměrováno v okruhu 1500 m). **Tmavší oblasti** značí vyšší podíl zaplavovaných ploch. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 7.** Relative representation of floodplains (**blue**) and potentially navigable watercourses (**brown**) in Bohemia according to the modelled water network (averaged in a radius of 1500 m). **Darker areas** indicate a higher share of inundated surfaces. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

odchylka od očekávané (místně obvyklé) hodnoty založené na referenčním vzorku. V podstatě tak můžeme obdobně jako u převýšení hovořit o míře *komunikační prominenace*, která udává relativní přístupnost či nedostupnost

sídla vůči okolí. Díky získaným podkladům můžeme hodnotit také časovou vzdálenost od blízkých sídelních jednotek, resp. **zastoupení osídlení** v hodinové dochozí vzdálenosti (*obr. 8*).

Obr. 8. Příklad analýzy sídla v GIS (hrad Křivoklát; okr. Rakovník). **Červené/černé izolínie** – zázemí dostupné do hodiny chůze (podle frikčního povrchu) rozdělené po 10 minutách; **žluté linie** – významné koridory vymezené podle přirozené komunikační sítě; **bílé šrafování** – oblasti viditelné ze sídla; **černé kruhy** – osídlení; **modré plochy** – modelované rozlivy a vodní toky. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 8.** Example of analysis of the seat in GIS (Křivoklát Castle; Rakovník district). **Red/black isolines** – an hour-wide site catchment according to friction surface (divided by 10 minutes); **yellow lines** – corridors based on the modelled natural path network; **white hatching** – areas visible from the site; **black circles** – settlements; **blue surfaces** – modelled flooding and water bodies. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

4.6. Vztah ke komunikační síti

Modelování pohybu v krajině je z principu vždy vázáno ke konkrétnímu cílovému bodu, ke kterému jsou vztahovány akumulované hodnoty dostupnosti. Může ale jít o pohyb „odkudkoli“, tedy od libovolného výchozího bodu co neefektivnější cestou směrem ke cíli. V ideální ploché terénu by šlo o pravidelnou stromovou strukturu radiálně se rozšiřující okolo cílového bodu. V reálné krajině však mají hodnoty tendenci se shlukovat do přirozených koridorů, které zpřístupňují jednotlivé její části. Je tak možné stanovit např. časovou dostupnost cílového bodu z každé jednotlivé buňky posuzovaného DEM. Pokud nákladový povrch neobsahuje neprostupné bariéry, vznikne kontinuální rastr, který má v principu vlastnosti povodí, s nejvyšší hodnotou akumulace v cílovém bodě. Užitím funkcí pro definici vodních toků lze poté stanovit optimální trasy průchodu rastrem (*focal mobility network*; Bellavia 2002; Llobera a kol. 2011). Tyto hodnoty je možné generovat různým způsobem a existují proto i různé přístupy k definici modelů, které bychom nazvali *modely topografické přístupnosti* (Llobera 2000; Déderix 2016, 555). Ke stanovení modelu přirozené komunikační sítě lze využít princip přirozeného shlukování tras. Pokud v krajině vytvoříme pravidelnou (či randomizovanou) síť bodů, můžeme generovat pro každý takový bod ideální průchod terénem ve vymezeném okruhu a definovat tak přirozené trasy, zpřístupňující každou jednu buňku rastru (Verhagen 2013; Verhagen a kol. 2013). Výsledné trasy lze poté kumulativně sloučit na základě hustoty i váhy přirozených komunikací a hledat taková místa, která tvoří přirozené koridory. Vzniká tím hierarchizovaná komunikační síť (*hierarchical mobility network*), která postihuje komunikační potenciál krajiny (Déderix 2016).

Pro potřeby analýzy rozlišují mezi *přirozenými komunikacemi*,²³ tedy akumulovanými přirozenými trasami,

a *přirozenými koridory*,²⁴ které tvoří kumulace komunikací s vahou signifikantně přesahující lokálně očekávanou hodnotu (průměr v okolí 6 km; obr. 9). Tento komunikační potenciál lze využít pro popis sídel při sledování: (1) poměrného **zastoupení přirozených komunikací** v širším zázemí (6000 m) a (2) kumulativní **zastoupení koridorů** v blízkém zázemí (1500 m). První hodnota vyjadřuje obecné vlastnosti okolní krajiny, tedy její prostupnost a komunikační vytížení; druhá hodnota naznačuje potenciál přímého komunikačního napojení sídla na sídelní síť.

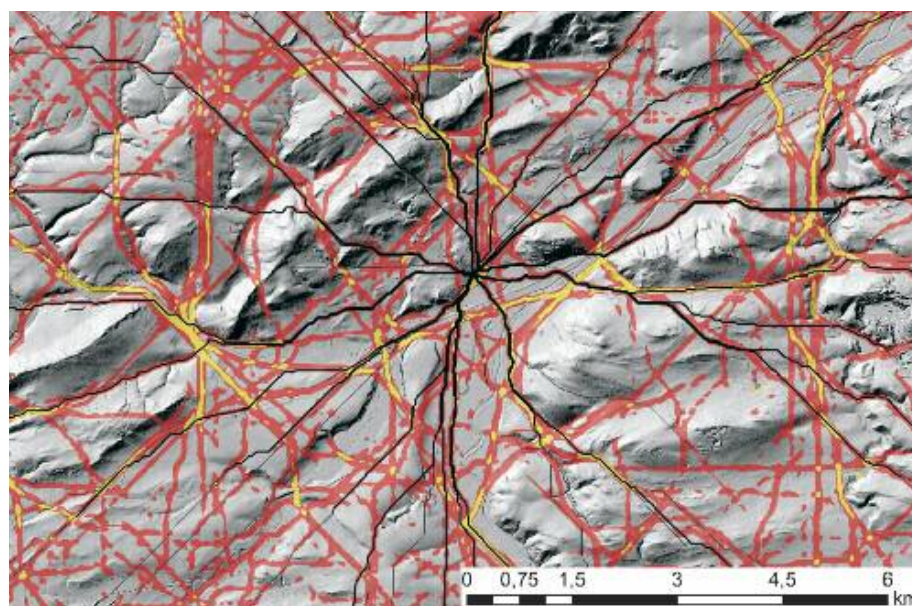
Cílem uvedeného postupu není definovat konkrétní trasy průchodu – jejich poloha je závislá nejen na průchodnosti, ale též na konkrétním stavu sídelní sítě, v souvislosti s přítomností či nepřítomností výchozích, průchozích a cílových bodů. Podstatou je identifikace přirozeného komunikačního potenciálu místa, kde sídlo stávalo, resp. jeho okolí, a to na základě zobecnitelných pravidel (Bolína – Klímek – Čílek 2018, 79–80). Na řadě lokalit se pak ukazuje, že modelované koridory skutečně odpovídají polohám historických cest. Je nepochybné, že i sídlo samotné bylo atraktorem komunikačních aktivit, nicméně uvedený postup umožňuje tento vliv oddělit od přirozených vlastností krajiny a rozlišit různé typy vztahů sídel ke komunikační síti (obr. 10).

4.7. Viditelnost sídel a kontrola okolí

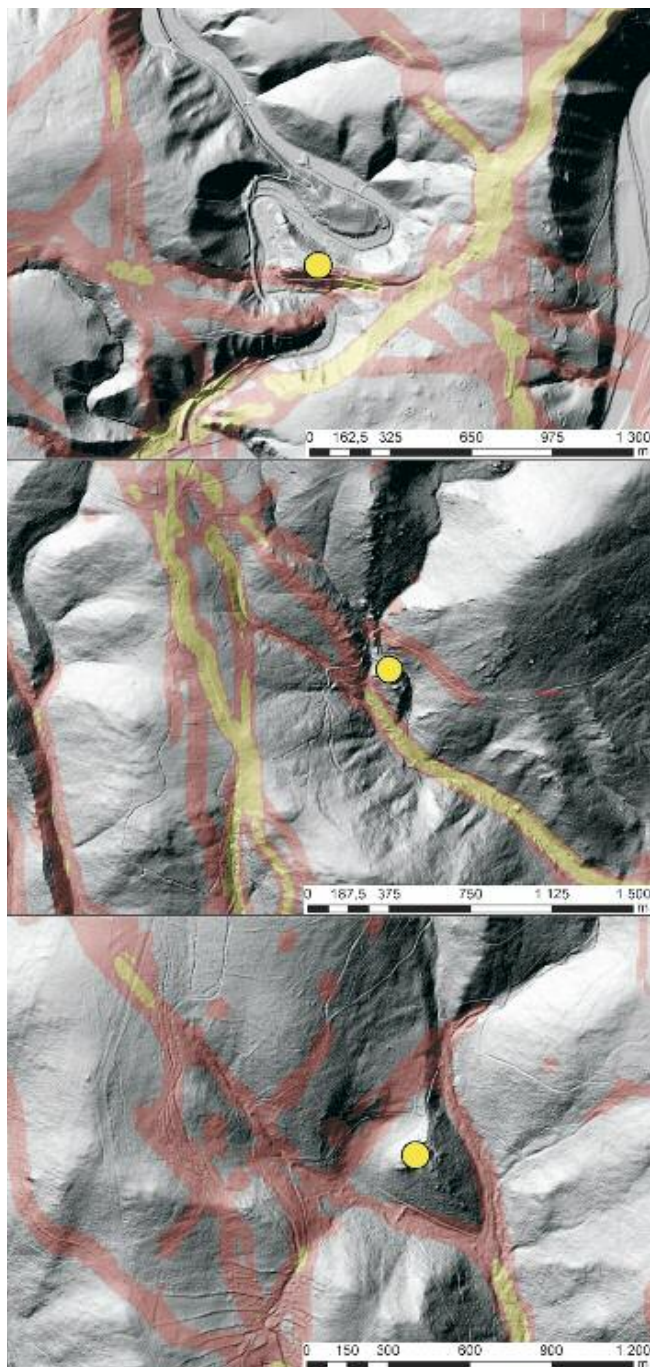
Studium viditelnosti není jen dalším nástrojem zapadajícím do již tak široké palety archeologických metod; výsledky analýzy viditelnosti jsou principiálním parametrem, který nebývalým způsobem postihuje možné chování člověka v minulosti (Gibson 1986; Llobera 2007, 51–52; Lake – Woodman 2003, 690–693). Jde proto o nezbytný parametr pro pochopení intencionality stavebníků sídel. Viditelnost byla při analýze vždy vztaho-

²³ Datová vrstva dostupná na <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367311>.

²⁴ Datová vrstva dostupná na <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367332>.

Obr. 9. Příklad přirozených tras průchodu pro vybraný bod referenčního vzorku pro území o poloměru 12 km (**černě**), extrahovaná přirozená komunikační síť (**červeně**) a významné komunikační koridory (**žlutě**) v okolí Zdic (okr. Beroun). Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 9.** Example of natural path network for the selected point of the reference sample for a territory with a radius of 12 km (**black**), extracted natural path network (**red**) and important path corridors (**yellow**) in the vicinity of Zdice (Beroun district). Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

Obr. 10. Analýza přirozené komunikační sítě a koridorů na příkladě trojice hradů – Křivoklát (*nahoře*), Hrad Osek – Rýzmburk (*uprostřed*) a Pyšná – Nový Žeberk (*dole*) – označeny bodem; **červeně** – přirozená komunikační síť; **žlutě** – významné komunikační koridory. Modelovaný průchod dobře odpovídá v terénu dochovaným stopám úvozových cest, které patrně byly užívány v době existence sídel. Všechna uvedená sídla přesto stojí v komunikačně marginálních či špatně dostupných polohách a uvedeného komunikačního potenciálu přímo nevyužívají, resp. ten se koncentruje pouze do velmi úzce vymezených koridorů. I přes jejich nedostupnost proto neklesá význam uvedených sídel jako kontrolních bodů v komunikační síti. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 10.** Analysis of natural path network and corridors based on the example of three castles – Křivoklát (*top*), Osek – Rýzmburk (*middle*) and Pyšná – Nový Žeberk (*bottom*) – marked with a point; **red** – natural path network; **yellow** – important travel corridors. The modelled passage corresponds well to preserved traces of hollow ways apparently used during the existence of seats. Nevertheless, all the listed seats stand at communicationally marginal locations or poorly accessible sites and do not directly take advantage of the presented communicational potential, which is concentrated in strictly limited corridors. And yet, despite inaccessibility of the seats, their role of control points in the path network is remarkable. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

vána ke všem lomovým bodům polygonového vymezení sídla a k jeho definičnímu bodu ve středu jádra, čímž byly eliminovány slepé úhly a odchylky patrné při jiných postupech. Pro simulování zástavby bylo zvoleno převýšení bodů nad terénem o 8 m, při výšce pozorovaného cíle 2 m. Tím vzniká do jisté míry idealizovaný *viewshed*, který značí nejpravděpodobnější vizuální pokrytí sídla za nejlepších možných podmínek. Podobně jako u *topografické prominence* můžeme i pro viditelnost hledat relativní odchylku od hodnoty obvyklé pro okolí. Tím získáme hodnotu *vizuální prominence* (Llobera 2003, 37–39). Nemusí nutně korelovat s topografickou promínencí a odráží jiné potenciály krajiny.

Relativní i absolutní **vizuální prominence** sídel byla sledována jak pro širší (6000 m), tak pro blízké okolí (1500 m). Při analýze vlastností byly jako meziprodukt generovány dichotomické rastry (8 x 8 m), které znázorňují (ne)viditelnost sídla pozorovatelem nacházejícím se na dané buňce a naopak. Tyto rastry jsou užívány pro stanovení možnosti vizuální kontroly specifických součástí krajiny, které měly potenciál ovlivnit účel a způsob užívání sídla, jmenovitě: (1) kumulativní i relativní **zastoupení viditelných splavných toků** do 1500 m vzdálenosti, (2) kumulativní i relativní **zastoupení viditelných přirozených koridorů** do 1500 m vzdálenosti a (3) poměrné **zastoupení viditelných sídlišť** vzdálených do 6 km (*obr. 8*).

5. Statistická analýza popisných znaků sídel²⁵

I když celý soubor sídel čítá více než pět tisíc položek, pro zpracování analýz nebylo možné využít vzorek v úplnosti. V praxi pro to existují dva důvody – stav pramenů a časové možnosti. Při výběru byla zohledněna tato kritéria:

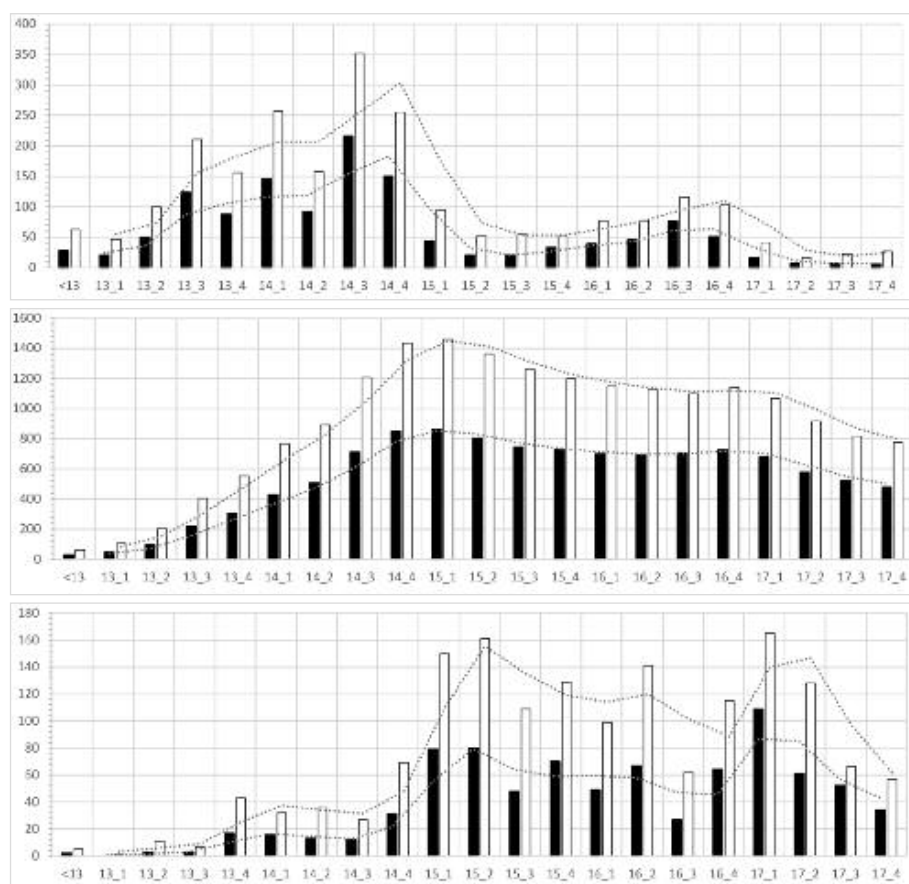
- zcela důvěryhodná existence i lokalizace;
- přesná lokalizace;
- užívání sídla mezi 13. a 17. stol.;
- sídlo není klasifikováno jako „zcela zaniklé“ (zničené včetně okolního terénu).

Takto by bylo možno obsáhnout celkem 1925 sídel, nicméně pouze 1332 z nich se podařilo přesněji vymezit v GIS pomocí polygonu (*obr. 1*). V analýze nadále pracuji s jediným, takto vymezeným vzorkem. Z toho rovněž vyplývá, že dále v práci uvádím vždy pouze ty příklady, které jsou přímo obsaženy v analyzovaném vzorku. Ten rozhodně **nezahrnuje vyčerpávajícím způsobem všechna významná dokumentovaná sídla** uvedeného období (jedná se o 69 % dobře poznaných sídel zapsaných v evidenční databázi).

Pokud se blíže podíváme na **složení souboru z pohledu tradičních pojmů**,²⁶ tak nejpočetnější skupinu

²⁵ Zdroje informací k lokalitám vyplývají ze sestavené databáze a z uvedeného metodického popisu a nadále je jednotlivě neuvádím.

²⁶ Počty uvedeny jako [analyzované] / [jistě evidované]. Součet hodnot je vyšší než celkový počet analyzovaných sídel v důsledku postupného vývoje zařazení objektu (např. tvrz → hrad → zámek). Takové případy byly započteny u všech odpovídajících variant.

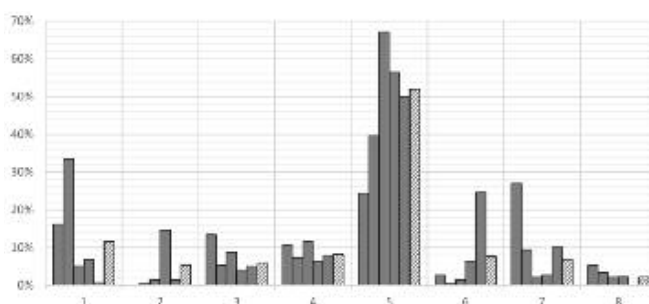

Graf 1. Počet nově vzniklých sídel (**nahore**), celkové početní zastoupení sídel (**uprostřed**) a počet zaniklých sídel (**dole**) v období 13.–17. století (po čtvrtinách století). **Bílá** – všechny dostupné údaje pro sídla jistě existující; **černá** – sídla vstupující do analýzy. Přerušovaná linie – klouzavý průměr. — **Graph 1.** Number of newly created seats (**top**), total number of seats (**middle**) and number of abandoned seats (**bottom**) in the 13th–17th century (by quarter century). **White** – all available data for seats existing with certainty; **black** – seats used in the analysis. **Dashed line** – moving average.

tvoří tvrze (914/1613), následované hrady (317/514) a zámky (290/626). Další méně jasné kategorie tvoří hrádky (50/87), zámečky (32/97), dvorce (11/32), komendy (4/19), ale i jiné typy objektů (rezidenční dvory, letohrádky, rychty atd.; celkem 17/205). V případě 10/21 sídel jde původně o hradiště. Soubor tak reprezentativně pokrývá všechny základní kategorie.

Přehledovou statistiku lze zahájit analýzou **chronologického zařazení** sídel vyjádřenou na histogramu (**graf 1**). Kromě vlastní výpovědní hodnoty grafu ve vztahu k chronologii je možné si povšimnout i toho, že průběh grafu se nemění v závislosti na zařazení nebo nezařazení sídel nad rámec souboru použitého při analýze. To dává naději na reprezentativnost použitých dat. Při převodu na procentuální vyjádření by bylo možné považovat uvedený graf za odpovídající obraz poměrného zastoupení sídel na území Čech mezi léty 1201 a 1700. Nevyššího zastoupení – při odhadovaném celkovém počtu 5000 sídel – by bylo dosaženo počátkem 15. století, a to na úrovni ca 63 %. V této době tak souběžně existovalo ca 3150 sídel. Průměrná doba existence analyzovaných sídel činí 282 let. Bez zajímavosti nejsou ani oba související grafy značící disproporci mezi počtem sídel vznikajících a zanikajících v jednotlivých obdobích. Z nich vyplývá až stěžejně uvěřitelný zlom přicházející na přelomu 14. a 15. století. Do té doby strmě rostoucí počet sídel byl razantně redukován a nedocházelo tolik ani ke vzniku sídel nových. Zajímavé je srovnání obou grafů, neboť mezi nimi existuje silná korelace, avšak nikoli absolutní. To značí, že důvody k hromadnému zániku sídel nebyly událostního, ale strukturálního charakteru.

Konkrétní **důvody zániku** sídel se v jednotlivých horizontech velmi liší (**graf 2**). Většina zánikových okolností je spojená s majetkovými převody (prodej, dědictví a sňatek) a naprosto převažují lokality, které zanikly v důsledku slučování statků. Takových sídel je v průměru více než polovina a v 16. století takto zaniká 67 % vrchnostenských sídel. Druhým nejčastějším důvodem jsou externí vlivy, jmenovitě vojenské akce, které zapříčinily zánik u 34 % sídel v 15. století a 16 % ve 13. a 14. století. Otázkou je, nakolik je takové určení

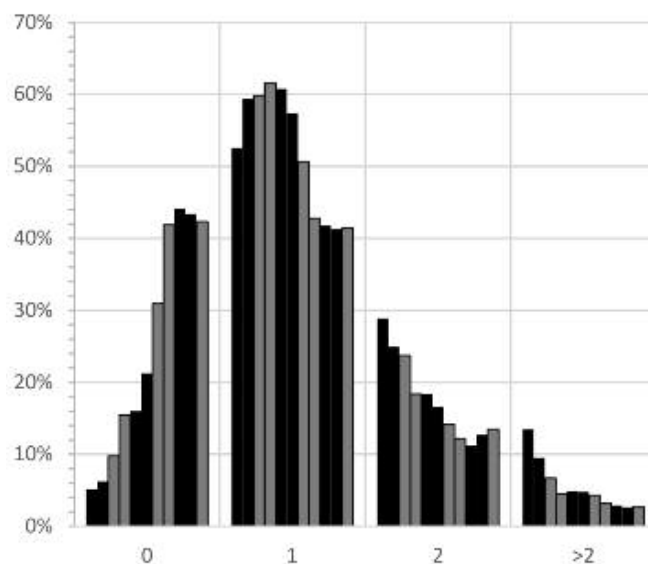

Graf 2. Vývoj důvodů zániku sídel ve 13.–17. století. **Plná barva** – jednotlivé sloupce pro 13. a 14., 15. 16. 17. století a později zaniklá sídla; **šrafování** – celkové zastoupení. **1** – dobytí; **2** – konfiskace; **3** – opuštění po přesídlení; **4** – přestavba; **5** – sloučení statků; **6** – změna účelu; **7** – zničení; **8** – zrušení. — **Graph 2.** History of seat abandonment reasons in the 13th–17th century. **Solid colour** – individual columns for 13th and 14th, 15th, 16th, 17th centuries and residences abandoned later; **hatched** – overall representation. **1** – capturing by siege; **2** – confiscation; **3** – abandonment after resettlement; **4** – rebuilding; **5** – merger of holdings; **6** – changing of purpose; **7** – destruction; **8** – closing down.

vždy správné a nakolik je procentuální rozdělení dáno horší výpovědní hodnotou písemných pramenů ve starších obdobích. V nejstarším horizontu můžeme k hodnotě teoreticky připočítat dalších 27 % sídel s identifikovanými stopami požáru, jehož příčinu neznáme. Další dva důvody k zániku bývají víceméně vyvážené – přesídlení na jiné sídlo (průměrně 6 %) a výstavba nového objektu (průměrně 8 %). Oba jsou relativně častější v nejstarším horizontu a v 16. století, tedy v dobách, kdy dochází k úpravám distribuce sídel a větším proměnám v jejich typologii. Nárazově se pak objevují další důvody – konfiskace, typické pro počátek 17. století (15 %), a změna účelu staveb, která je typická pro nejmladší zánikové horizonty (např. přeměna na sýpku, úřednický dům, poddanskou usedlost; až 25 % objektů). V mladších obdobích často docházelo i k tomu, že budova starého sídla nešťastnou náhodou vyhořela, po požáru byla ponechána svému osudu (10 %) a raději bylo zbudováno opodál sídlo nové. Zde je dobře vidět, že externí impulz mohl být pouhou záminkou k opuštění sídla, a nikoli hlavním důvodem. Požárové vrstvy na lokalitách tak nemusí nutně znamenat, že důvodem k opuštění bylo samo zničení objektu. Měli bychom spíše hledat důvody pro nulové snahy o jejich obnovení.

Z pohledu **stavu dochování** zástavby soubor zahrnuje 315 zaniklých sídel, 392 reliéfních či stavebních pozůstatků, 51 sídel zabudovaných do mladší stavby jako jejich dílčí součást a 574 stojících sídel, obvykle po přestavbě. Formu staveniště (opevnění) nelze rozpoznat u 156 sídel, u 136 opevnění existovalo, leč zaniklo. Jeho zbytky pozorujeme u 258 sídel a u 516 je staveniště dobře zachovalé. Do skupiny sídel tvořených odjakživa pouze neopevněnými budovami řadíme 266 objektů. Pokud hodnotíme **počet evidovaných dílů** sídel vzhledem k jejich vymezení, obvykle vidíme ta tvořená jednodílným jádrem (706) a některá dokumentujeme ve známém stavu jen jako budovy bez zřetelně přihrazených ploch (385). Dvojdílných je 192, trojdílných 38 a více než tři díly má pouze 11 analyzovaných sídel. Vícedílná sídla jsou podstatně častější v období do poloviny 14. století, jejich počty se ale snižují průběžně (graf 3).²⁷ Kromě přímo souvisejících vnitřních součástí sledujeme také 23 výskytů předsunutých opevnění.²⁸

Hovoříme-li o podobě sídel, nelze nezmínit jejich **rozlohu**. Dobře pro tento účel posloužily krabicové grafy zobrazující rozložení hodnot v analyzovaném souboru, rozdělené po chronologických horizontech.²⁹ Minimální velikosti dosahuje Mikšův dvorec v Trocnově, kde

Graf 3. Vývoj počtu dílů sídel ve 13.–17. století (sloupce po půlstoletích; poslední zastupuje přežívající sídla). Nulová hodnota vyjadřuje stavbu bez přihrazených volných ploch. — **Graph 3.** Evolution of the number of compartments of seats in the 13th–17th century (columns by half-century; the final column represents surviving seats). Zero value expresses a solitary building without an enclosed area.

soliterní stavba sídla plochou nepřesahuje 22 m². Největším analyzovaným sídlem je hrad Choustník (77518 m²),³⁰ druhé v pořadí je sídlo v Pardubicích (58362 m²). Průměrná rozloha sídel činí 4735 m², tedy necelého půl hektaru (graf 4). S celkovou rozlohou souvisí i souhrnná vnitřní plocha dílů (graf 5) a vážený rozdíl mezi oběma hodnotami, který je chápán jako plocha zahrnující fortifikační prvky (bez předsunutých opevnění; graf 6). Jak je z grafů patrné, největší byla nejstarší sídla, zakládaná do 1. poloviny 14. století. Ještě v 1. polovině 15. stol však vzniká řada rozsáhlých sídel, přičemž po polovině století přichází zřetelný zlom směrem zakládání malých, nehrazených sídel. Trend se potvrzuje i vysokým podílem dobře chráněných sídel, která zanikají od počátku 15. století a jejichž ústup probíhal až do poloviny 16. století. Přesto vnitřní rozlohou malá sídla mají nižší životnost a zanikají častěji než sídla o větší vnitřní ploše, což platí průřezově. Patrně jde z části o důsledek transformačních procesů, kdy dříve existující budovy mají tendenci k postupnému rozšiřování.

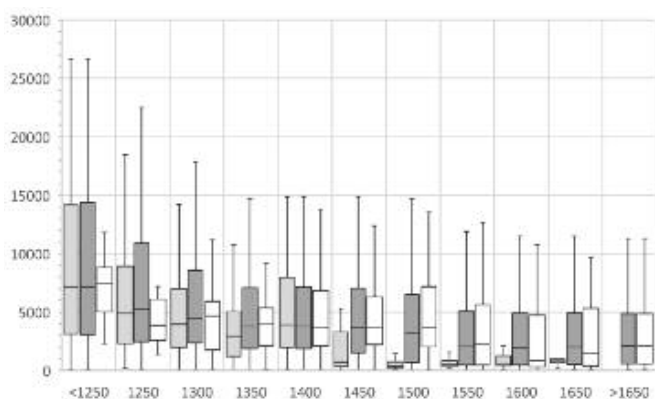
Rozloha může napomoci pro analytické potřeby rozlišit sídla různých kategorií a zjistit nakolik se – co do způsobu užívání – malá a velká sídla lišila. Aby byly posouditelné rozdíly mezi sídly v širším spektru variant, byl vzorek rozdělen na třetiny po 444 lokalitách. Při dalším postupu jsou tak srovnávána:

²⁷ Extrémem je sedmidílný hrad Skála u Přeštic. Počet dílů je dále vysoký u hradů Házmberk (Klapý; 5 dílů) a Český Krumlov (6 dílů).

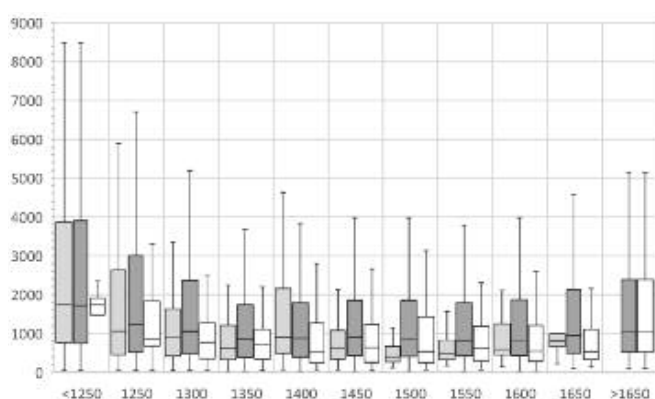
²⁸ Bechyně, Bezděz, Krašov (Bohy), Hartenštejn (Bochov), Štědrý Hrádek (Borek u Štědré), Věžka (Druztová), Děvín (Hamr na Jezeře), Chřemovice, Zelená Hora (Kláster u Nepomuka), Kolín, Libštejn, Lipnice nad Sázavou, Okoř, Příběničky (Řepeč), Ronov nad Sázavou, Panna (Repčice), Hrubá Skála, Český Sternberk, Kalich (Třebušín), Týřov (Karlova Ves), Vimperk, Žampach, Kašperk (Žlíbek) + nezahrnuté do analýzy: Frohnburg (Hluboká nad Vltavou), Cheb, Hasištejn (Místo), Sychrov (Rabštejn nad Střelou), Zbořený Kostelec (Týnec nad Sázavou).

²⁹ U grafů byly z praktických důvodů skryty odlehlejší hodnoty; „krabice“ zastupuje hodnoty 1.–3. kvartilu, „vousy“ zahrnují hodnoty do 1,5násobku rozsahu hodnot 1.–3. kvartilu.

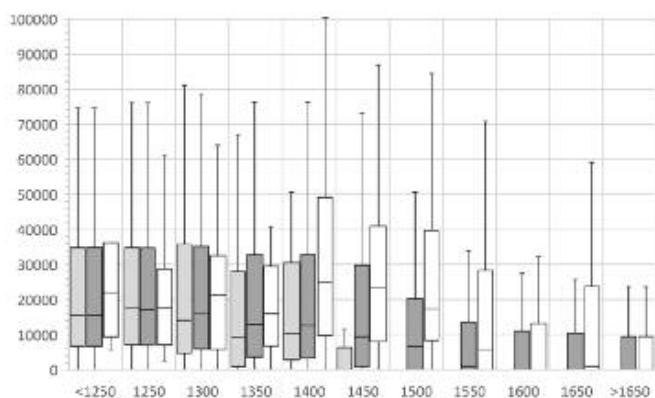
³⁰ Avšak pouze v případě, že s ním skutečně přímo souvisí rozsáhlé valem přihrazené plochy na jihozápadním úbočí vrcholu. Obě ohrazené části jsou jmenovány v historických pramenech jako „obora“ a není tak jisté, zda se skutečně jedná o fortifikační prvek. Současné interpretace se kloní k názoru, že ohrazení souvisí s dlouhodobějším pobytem vojska v průběhu husitských válek. V takovém případě je lze za funkční – i když částečně nezávislou – součástí sídla považovat (Hrnčíř 1995).

Graf 4. Celková rozloha sídel (m²). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá). — **Graph 4.** Overall area of seats (m²). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray) and abandonment (white).

Graf 5. Vnitřní rozloha sídel (m²). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá). — **Graph 5.** Interior area of seats (m²). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray) and abandonment (white).

Graf 6. Koefficient opevnění sídel. Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá). — **Graph 6.** Fortification coefficient of seats. Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white).

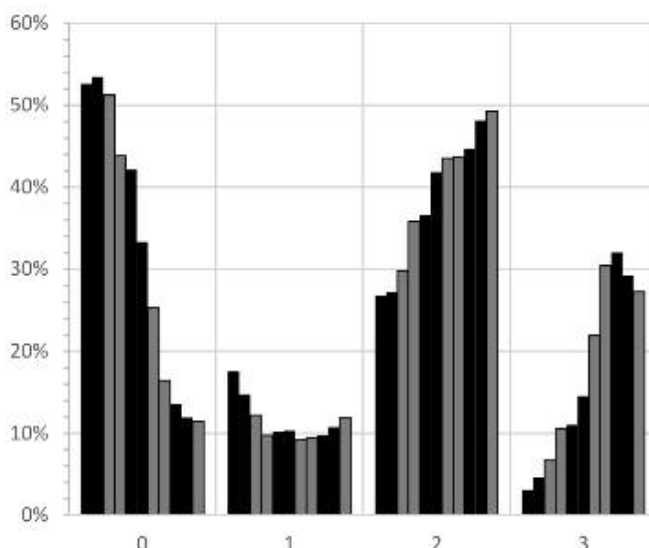
- (1) **drobná sídla**, o průměrné rozloze 553 m², mezi nimiž dominují v tradičním označení tvrže (303), zámky/zámečky (108) a hrádky (13);
- (2) **středně velká sídla**, o průměrné ploše 2895 m², kde se skupina tvrzí (262) prolíná s množinou hradů (46)

a hrádků (30), doplněných opět o zámecké novostavby i přestavby starších variant sídel (104);

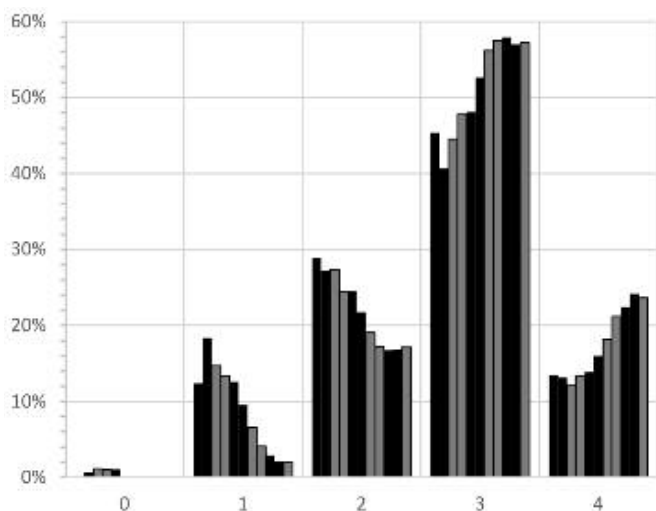
- (3) **velká sídla**, s průměrnou plochou 10756 m², která zhruba z poloviny označujeme za hrady (187), leč početné jsou zde i zámky (107) a překvapivě často jsou reprezentována také sídla označovaná i v zánikových fázích jako tvrže (140).

Důležitý **vztah ke dvoru** bohužel můžeme hodnotit jen omezeně, v důsledku stavu dochování dvorů a dostupných pramenů (graf 7). Tam kde je dvůr přítomen, je vazba velice úzká a dvůr se nachází buď v sousedství sídla (420) nebo sídlo leží přímo ve dvoře (278). Přesto existují i sídla s volnějším vztahem ke dvoru (114) a nelze vyloučit, že mezi 520 nejasnými případy se vyskytuje další významná část sídel, u kterých se hospodářské zázemí skutečně v žádné formě nevyskytovalo. Sídla bez dvora mají vyšší pravděpodobnost zániku až do 1. poloviny 16. století. Soudit nakolik jde o příčinu zániku či důsledek vymizení pozůstatků dvorů je velmi ošemetné. Je však zřetelné, že provázanost se dvorem s časem setrvale roste.

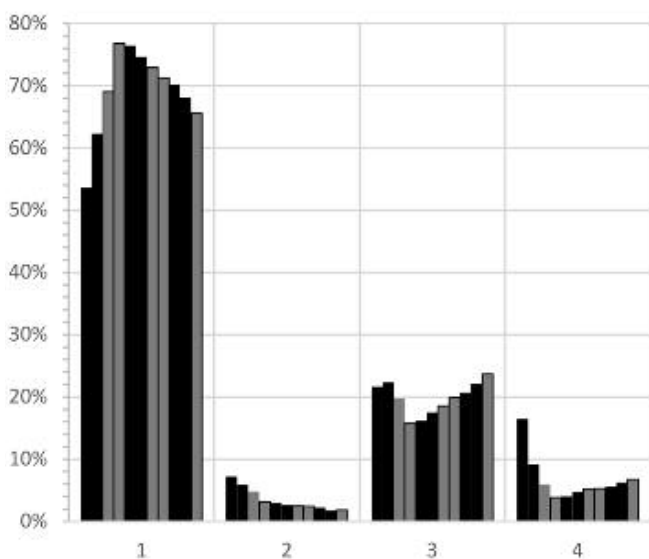
Snazší je sledovat **souvislosti sídel a sídlišť**, kde nejasnosti panují jen v 11 případech u zcela zaniklých vesnic (graf 8). Drtivá většina sídel (634) se nacházela v intravilánech sídlišť, nebo dokonce jako dominantní, formující prvek zástavby (202). Další početná skupina ležela v odstupu od osady, často snad v souvislosti s výběrem vhodného staveniště (311). Zcela bezpředmětné ale není ani zastoupení 174 sídel bez jakékoli blízké sídelní jednotky. U takových sídel lze přinejmenším důvodně předpokládat jinou úlohu než u těch provázaných s vesnickým osídlením. I zde platí, že sídla s nižší vazbou na intravilán zanikají podstatně dříve, zejména pak do konce 15. století. V případě měst a městeček je počet souvisejících dvojic podstatně nižší (graf 9), a nejčastěji jsou sídla součástí širší aglomerace (197). Ve vzájemně

Graf 7. Vývoj vztahu sídla a hospodářského dvora ve 13.–17. století (sloupce po půlstoletích; poslední zastupuje přežívající sídla). 0 – neznámý; 1 – opodál dvora; 2 – při dvoře; 3 – ve dvoře. — **Graph 7.** Evolution of the relationship between seat and manorial farm in the 13th–17th century (columns by half-century; the final column represents surviving seats). 0 – unknown; 1 – near manorial farm; 2 – next to manorial farm; 3 – part of manorial farm.

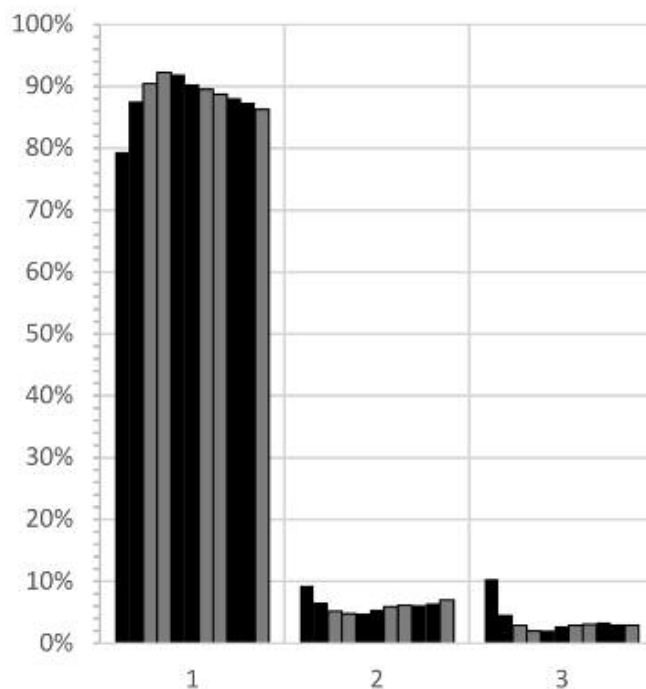

Graf 8. Vývoj vztahu sídla a sídliště ve 13.–17. století (sloupce po půlstoletích; poslední zastupuje přežívající sídla). 0 – neznámý; 1 – bez osady; 2 – opodál osady; 3 – součást intravilánu; 4 – centrální poloha. — **Graph 8.** Evolution of the relationship between seat and settlement in the 13th–17th century (columns by half-century; the final column represents surviving seats). 0 – unknown; 1 – without settlement; 2 – near settlement; 3 – part of built-up area; 4 – central location.

Graf 9. Vývoj vztahu sídla a tržního centra ve 13.–17. století (sloupce po půlstoletích; poslední zastupuje přežívající sídla). 1 – bez souvislosti; 2 – optická nebo komunikační kontrola; 3 – součást aglomerace; 4 – součást parcelace. — **Graph 9.** Evolution of the relationship between seat and market centre in the 13th–17th century (columns by half-century; the final column represents surviving seats). 1 – without connection; 2 – visual or access control; 3 – part of agglomeration; 4 – part of parcellation.

srovnatelném počtu je nalézáme přímo v parcelní síti (44) a v polohách sice vzdálenějších, ale s jasnou kontrolní funkcí vůči přístupové komunikaci nebo vlastní městské aglomeraci (41). Zastoupení sídel s vazbou na tržní centrum je vyšší do poloviny 14. století a růst opět začíná po polovině 15. století. V podstatě tak negativně koreluje s celkovými počty sídel. Lze předpokládat, že ovládnutí uzlových bodů sídelní sítě a kontrola ekonomických aktivit zjevně představovaly podstatné kritérium pro životnost sídel, resp. že sídla umisťovaná při

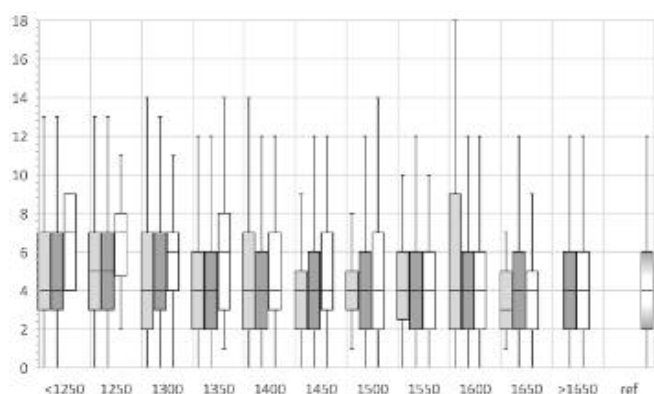
Graf 10. Vývoj vztahu sídla a kostela ve 13.–17. století (sloupce po půlstoletích; poslední zastupuje přežívající sídla). 1 – bez souvislosti; 2 – tvoří komplementární celek; 3 – kostel je součástí sídla. — **Graph 10.** Evolution of the relationship between seat and church in the 13th–17th century (columns by half-century; the final column represents surviving seats). 1 – without connection; 2 – forms complementary pair; 3 – church is a part of seat.

tržních centrech byla preferovaným řešením, pokud to situace dovozovala.

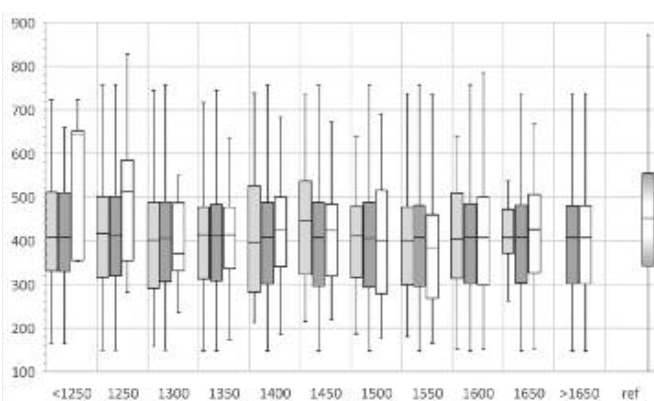
Farní centra se v areálech sídel nebo v jejich bezprostřední blízkosti nacházejí velmi omezeně (graf 10), i přes častou přítomnost soukromých sakrálních prostor. Kostelů s bezprostřední vazbou na sídlo známe 63 a pouze 29 jich při analýze identifikujeme jako jeho nedílnou součást.

První skupinu atributů, kde můžeme hodnotit nejen vlastnosti sídel, ale také je srovnávat s obecnými trendy v krajině, jsou **základní charakteristiky blízkého okolí** odvozené z DEM. Mezi ně patří průměrná sklonitost (graf 11), průměrná nadmořská výška (graf 12) a většinová orientace svahů. Je zřejmé, že do počátku 14. století bylo obsazování členitějších poloh běžnější a zároveň platí, že vysoká členitost byla významným faktorem pro dřívější zánik sídel. Drobný posun mezi hodnotami nadmořské výšky oproti referenčnímu vzorku naznačuje, že osídlení nezasahuje do nejvyšších poloh území Čech; nejde ale o specifickou vlastnost sídel, nýbrž o vlastnost osídlení jako celku. Platí však, že nejvýše položená sídla opět zanikají dříve. Irelevantní se zdá být výpověď orientace svahů.

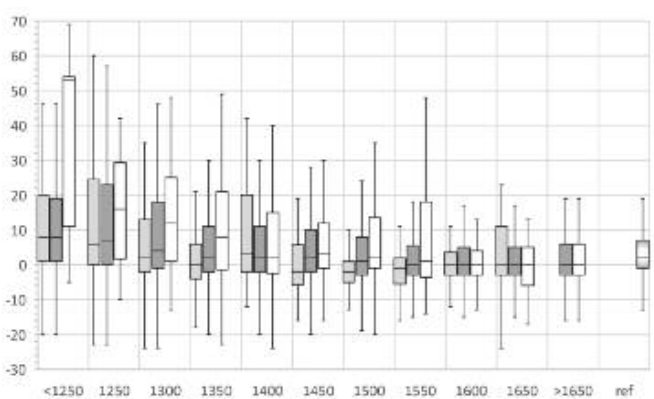
Podstatně informativnější jsou deskriptory odvozené z relativního převýšení terénu. Zhodnocení **topografické prominence** poukazuje na mnohem širší rozptyl neobvykle nízkých, ale zejména nebývale vysokých hodnot (graf 13), což značí nenáhodný výběr stavenišť. V extrémních hodnotách se dostáváme až k relativnímu převýšení o 148 m u hradu Bezděz. Situování sídla v Nejdku až 31 m pod obvyklou hodnotou vykazuje na

Graf 11. Sklonitost okolí sídel (1500 m) ve stupních. Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 11.** Slope of the vicinity of seats (1500 m) in degrees. Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

Graf 12. Průměrná nadmořská výška (m n. m.) blízkého okolí sídel (1500 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 12.** Average elevation (m above sea level) of the vicinity of seats (1500 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

Graf 13. Topografická prominence sídel pro okolí do 500 m. Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 13.** Topographic prominence of seats for the surroundings up to 500 m. Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

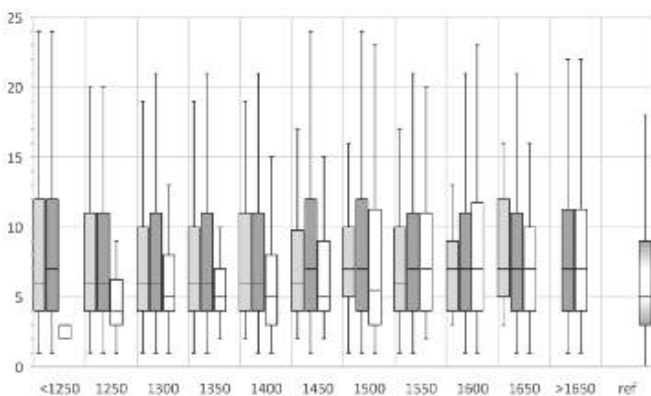
druhé straně nízký fortifikační potenciál. Jde o silně chronologicky citlivý deskriptor, kdy starší sídla založená do poloviny 14. století bývají položena podstatně

výše; zároveň platí, že u takových sídel je zánik podstatně pravděpodobnější. Méně výrazné polohy jsou pak typické pro sídla založená již po polovině 14. století, nicméně s významným výkyvem patrným počátkem 15. století.

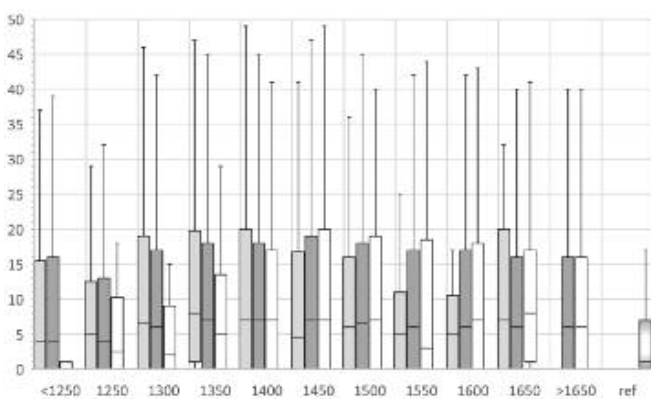
Mnohem ucelenější obraz je patrný z **využití terénních útvarů** pro stavbu sídel (graf 14). Zastoupení poloh v údolí víceméně odráží přirozený stav. Častěji bývají obsazovány jejich nejvýše položené partie a tento trend významně posiluje v čase – postupně se zastoupení sídel v horních částech údolních svahů zvětšuje z 8 na 14 % (běžně 6 %). Skutečný trend je ale patrný v otevřeném terénu, kterému se sídla téměř vyhýbají, zvláště pak v relativně vyšších (0–7 %; běžně 26 %) a nejvýše položených částech lokálního reliéfu (1–2 %; běžně 8 %). S časem ale i tyto polohy docházejí užití, platí to ale jen pro relativně níže položený terén (růst z 13 na 20 %; běžně 27 %). Překvapivě jsou mírně podhodnoceny i ploché vrcholy bez výrazných reliéfních útvarů (2–4 %; běžně 5 %). V průměru pro otevřený terén bez ohledu na přesné umístění a chronologii dojdeme k rozdílu o 39 % (!) pod očekávaným zastoupením (61 %). Takové odlišnosti se samozřejmě musí projevit i na druhé straně spektra, a to preferencí výrazných, alespoň částečně chráněných poloh. Taková sídla jsou významně upřednostňována zejména do konce 15. století. Nejvíce sídel a také největší rozdíl oproti běžnému zastoupení identifikujeme v případě vysokých ostrožien, které jsou v souboru zastoupeny z 13–21 % (běžně 2 %). Podobný výsledek platí také pro terasy (8–22 %; běžně 2 %) a hřbety (5–20 %; běžně 1 %) ve vrcholových partiích. V rozmezí 13.–15. století klesá zastoupení sídel na dominantních hřebetech a hranách z 38 na 19 %, na vysokých ostrožnách z 21 na 14 % a nižších hřebetech z 8 na 3 % (běžně 2 %). Kontinuálně naopak roste obliba méně dominantních terénních hran (ze 2 na 9 %; běžně 3 %). Mezi cíleně vyhledávaná staveniště tak patří všechny strategicky výhodné polohy, které zdůrazňují stavební formu sídel a teoreticky pomáhají zkvalitnit jejich ochranu. Bezpochyby jde o jednu z nejpodstatnějších vlastností pro hodnocení. To naznačuje i chronologická citlivost, kdy se skladba poloh významně posouvá v čase. Nenáhodné rozložení hodnot potvrzuje též validitu a relevanci použitého klasifikačního modelu reliéfu.

Přikročíme ale k další skupině údajů, a to k těm svázaným s **modelem vodní sítě**. Samotné zastoupení vodních ploch, resp. rozlivových zón v okolí sídel se nezdá být příliš důležitým faktorem (graf 15). Jakkoli je obvyklý dřívější zánik sídel se špatným přístupem k vodě, rozdíl mezi zastoupením hodnot je marginální a dochází pouze k vyloučení extrémů díky vyššímu zastoupení vodních ploch v přirozených sídelních oblastech (v nížinách). Zřetelný rozdíl se začíná projevovat ve chvíli, kdy se zaměříme na přímé sousedství areálů sídel. V okruhu do 50 m od sídla je průměrné zastoupení vody 11 %, kdežto totožná proměnná při přirozeném rozložení dosahuje pouze 8 %. Rozdíl by se mohl zdát, jako marginální, při vynesení rozptylu hodnot do grafu je však odlišnost více než zřetelná (graf 16). Tam, kde se v přirozeném rozložení vyskytují již jen významné odchylky od obvyklých hodnot, v souboru sídel spadají stejná čísla do běžného rozptylu. Je proto zřejmé, že u poměrně vysokého počtu sídel byla vodní plocha dů-

Graf 14. Zastoupení sídel na různých typech reliéfních tvarů oproti obvyklému zastoupení klasifikovaných tříd; vývoj rozdílů ve 13.–17. století (**sloupce po půlstoletích; horní zastupuje přežívající sídla**). 0 – vodní plochy; 1 – hluboká údolí; 2 – mělká údolí; 3 – široká údolí; 4, 5 – úbočí/pramenné pánve (spodní a horní); 6, 7, 12 – otevřený terén (spodní, horní, nejvyšší); 8 – nízké hrany; 9 – nízké hřbety; 10, 11 – hřbety/ostrožny (spodní a horní); 13 – lokální vrcholy; 14 – dominantní vrcholy; 15 – vysoké hrany; 16 – vysoké hřbety. — **Graph 14.** Difference in representation of seats on the classified landform types and the natural distribution of landform types; evolution in the 13th–17th century (**columns by half-century; the upper column represents surviving seats**). 0 – water bodies; 1 – deep valleys; 2 – shallow valleys; 3 – U-shaped valleys; 4, 5 – drainages (lower and upper); 6, 7, 12 – open terrain (lower, upper, highest); 8 – low terraces; 9 – low ridges; 10, 11 – ridges/promontories (lower and upper); 13 – local hills; 14 – dominant hills; 15 – high terraces; 16 – high ridges.

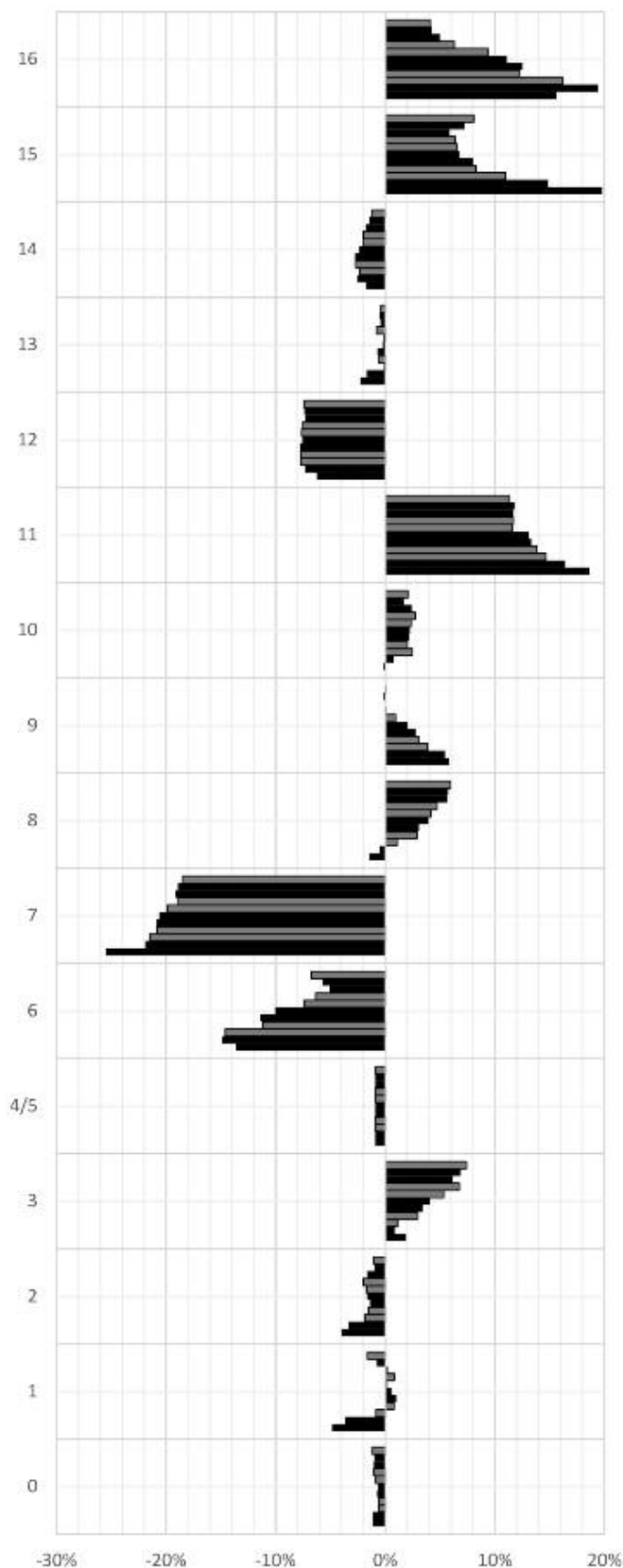

Graf 15. Zastoupení přirozených rozlivů v blízkém okolí sídel (1500 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (**světle šedá**), užívání (**šedá**) a zániku (**bílá**) a pro referenční vzorek (**šedobílá**). — **Graph 15.** Representation of natural floodplains in the vicinity of seats (1500 m). Values for individual horizons by period of establishment (**light gray**), use (**gray**), abandonment (**white**) and for the reference sample (**gray-white**).

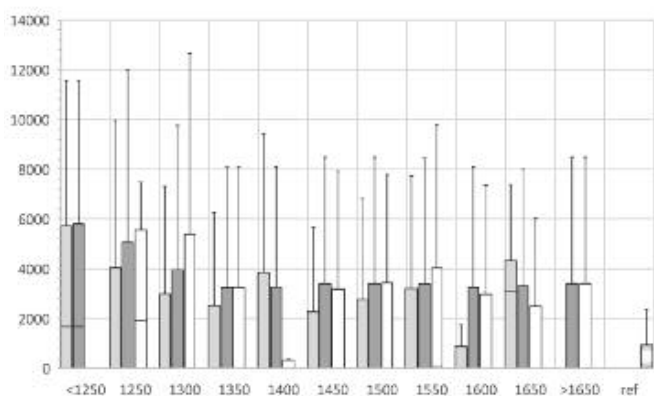

Graf 16. Zastoupení přirozených rozlivů v bezprostředním sousedství sídel (50 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (**světle šedá**), užívání (**šedá**) a zániku (**bílá**) a pro referenční vzorek (**šedobílá**). — **Graph 16.** Representation of natural floodplains in the immediate vicinity of seats (50 m). Values for individual horizons by period of establishment (**light gray**), use (**gray**), abandonment (**white**) and for the reference sample (**gray-white**).

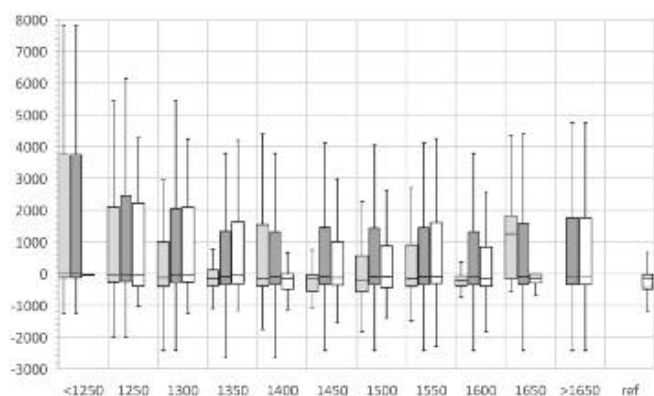
ležitou součástí stavenišť, ale je zajímavé, že tomu tak bylo spíše až u sídel zakládaných ve 14. století a později. Může se tím projevovat nahrazování vydělení sídel pomocí reliéfní polohy oddělením od okolí za užití vodního díla. Bez zajímavosti není ani vztah sídel k potenciálně

splavným vodním tokům. I zde se projevuje jasná korelace a více než obvyklé zastoupení sídel poblíž toků (**graf 17**). Mnohem jasněji ale vystupuje tento efekt ve chvíli, kdy hodnotíme relativní viditelnost vodních toků (**graf 18**). V takovém případě se dosahované hodnoty

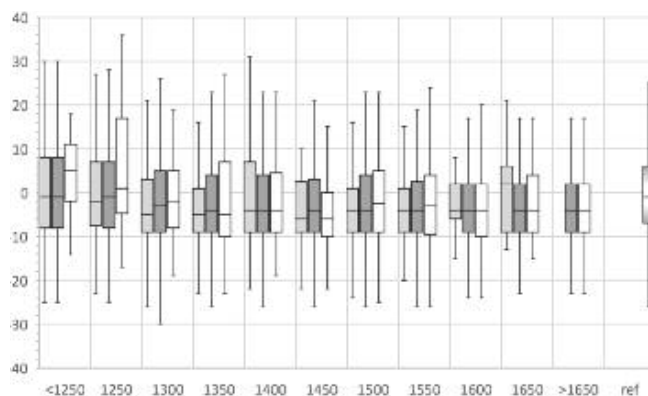
Graf 17. Zastoupení vodních toků v blízkém okolí sídel (1500 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 17.** Representation of watercourses in the vicinity of seats (1500 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

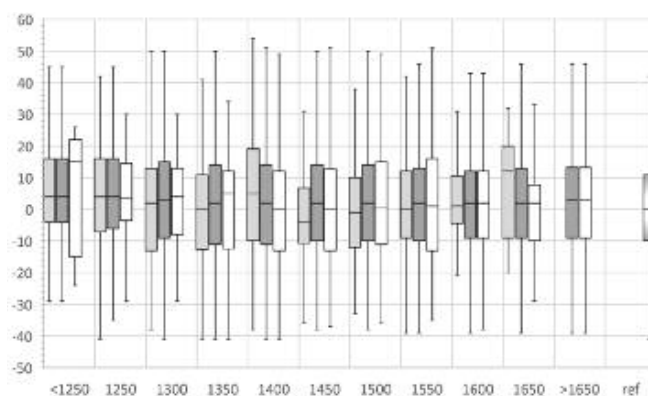
Graf 18. Relativní viditelnost vodních toků (1500 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 18.** Relative visibility of watercourses (1500 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

obou datových bloků zcela rozcházejí a sídla zjevně svou polohou cílí na maximální vizuální kontrolu blízkých důležitých vodních cest, pokud jsou v okolní krajině přítomné. Oba faktory (poloha i viditelnost) jsou pak jasně preferované zejména u sídel existujících do poloviny 14. století.

Pokud zmiňují **viditelnost sídel**, respektive viditelnost okolní krajiny ze sídel, ve výpovědní hodnotě vizuální prominence – i přes velká očekávání – neshledáváme významný rozdíl mezi přirozeným stavem a atributy sídel, a to ani v širším (graf 19), ani v užším okruhu (graf 20). Zcela překvapivě se ukazuje mírně horší vizuální prominence sídel při posuzování viditelnosti okolí do 6000 m. Zároveň se však v souboru vyskytují i početné hodnoty významně převyšující ty obvyklé v referenčním vzorku. Lze tak předpokládat, že snaha o dosažení vizuální imprese se sice neprojevuje napříč spektrem sídel, ale může být silně svázána s některými jejich konkrétními typy, a tedy i se specifickým účelem. Pro bližší okolí se oba datové soubory částečně liší pouze v poměrně skromnějším zastoupení extrémně nízkých hodnot u sídel. Nejednoznačná výpověď obou

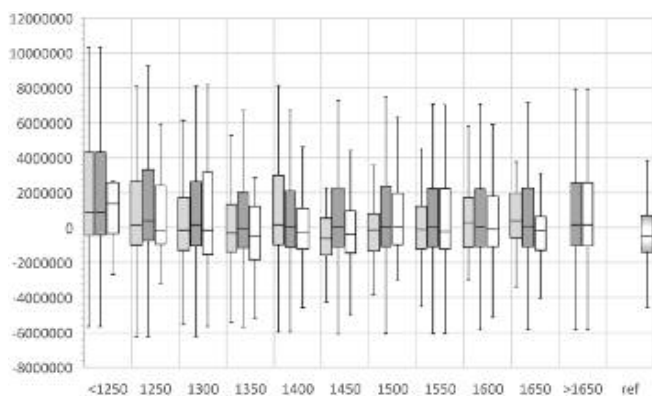
Graf 19. Relativní vizuální prominence pro širší okolí sídel (6000 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 19.** Relative visual prominence for the broader surroundings of seats (6000 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

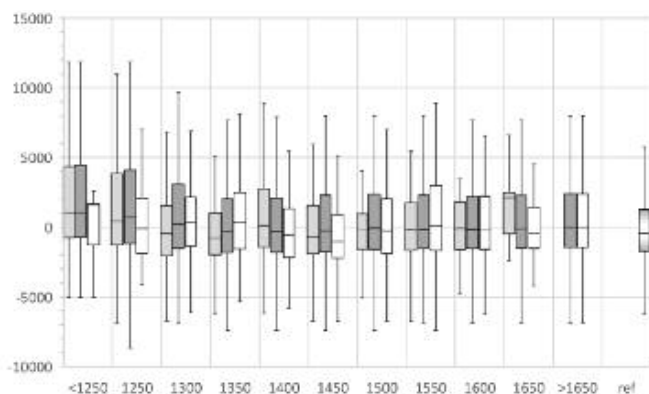
Graf 20. Relativní vizuální prominence pro blízké okolí sídel (1500 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 20.** Relative visual prominence for the close surroundings of seats (1500 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

deskriptorů naznačuje význam, který můžeme klást neobvykle dobré vizuální kontrole některých specifických součástí krajiny. Na mysl mám výše zmíněné splavné vodní toky, ale také obecně vyšší vizuální pokrytí podstatných přirozených komunikačních koridorů (graf 21), opět zejména v období do poloviny 14. století. V tomto ohledu je naopak velmi málo distinktivní viditelnost osídlení v širším okolí, kde sledujeme víceméně náhodné rozložení, s mírnou převahou vyšších hodnot (graf 22). Lze se proto domnívat, že pouze vybraná sídla měla za cíl vizuálně komunikovat s širším okolím a většina objektů hrála roli pouze v relaci k nejbližšímu sídelnímu areálu. To i vzhledem k obecným charakteristikám majetkoprávní struktury, kdy většina sídel byla původně centry velmi malých dominií, není nutně překvapivé.

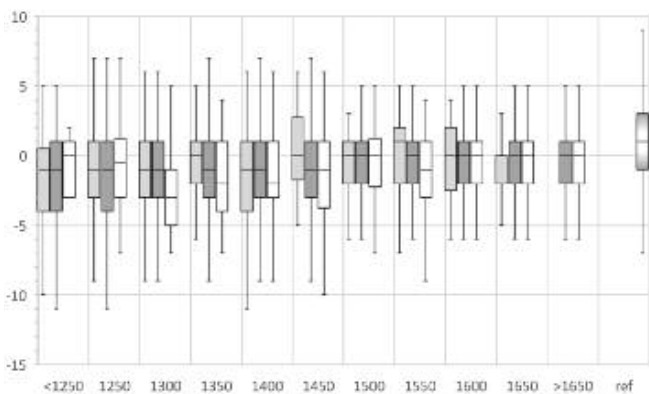
Zbývá zhodnotit vlastnosti odvislé od **dostupnosti a průchodnosti krajiny**. Sídla se zjevně vyskytovala v méně dostupných polohách, než by bylo možné očekávat z referenčního vzorku (graf 23). To však neznamená, že by krajina v jejich okolí byla výrazně méně dostupná oproti obvyklým hodnotám, které dovozuji z modelu přirozené komunikační sítě (graf 24). Přestože

Graf 21. Relativní viditelnost přirozených koridorů (1500 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 21.** Relative visibility of natural corridors (1500 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

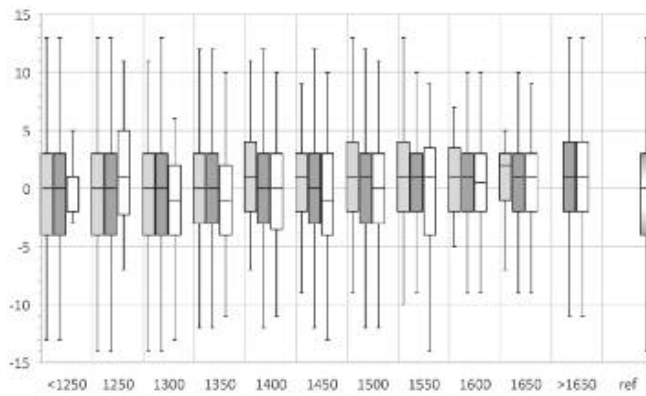

Graf 22. Relativní viditelnost sídliště (6000 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 22.** Relative visibility of settlement (6000 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

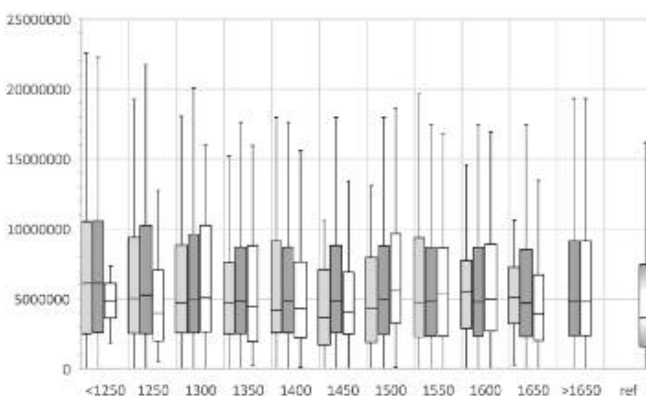

Graf 23. Relativní dostupnost okolí sídel (6000 m) do hodiny chůze. Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 23.** Relative accessibility of the broader surroundings of seats (6000 m) within a one-hour walk. Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

komunikační vytížení odpovídá obvyklým hodnotám, zastoupení blízkých význačných koridorů je vyšší (graf 25). Lze tak konstatovat, že nedostupnost sídel je jevem

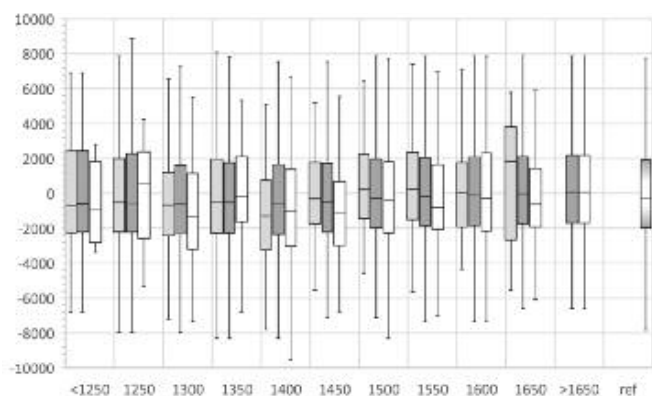

Graf 24. Relativní hustota komunikační sítě v širším okolí sídel (6000 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 24.** Relative path network density of the broader surroundings of seats (6000 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

Graf 25. Zastoupení komunikačních koridorů v blízkém okolí sídel (1500 m). Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 25.** Representation of communication corridors in the close vicinity of seats (1500 m). Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

souvisejícím s intencionálním chováním stavebníků a umístění stavení muselo být předmětem cílené volby. Je pravděpodobné, že volba méně dostupných poloh mohla souviset s vydělováním elitních sídel vůči zbytku osídlení. Koridory se v okolí sídel nejen vyskytují, ale jsou i relativně dobře vizuálně pokryté. Vydělení do méně přístupných poloh proto nutně neznamená polohu mimo významné komunikační trasy. Sledovaná hodnota je i relativní dostupnost osídlení do hodiny chůze (graf 26). Tento deskriptor vykazuje až těžko uvěřitelnou shodu v obou datových souborech a je proto jasné, že dostupnost sídelních jednotek hrála pro sídla roli jen v případě nejbližších osad. Zdá se naopak lhostejno, jestli se v dochozí vzdálenosti nacházel větší či menší počet sídlišť. I množství extrémně vysokých a nízkých hodnot je zde velmi pravidelně Gaussovsky rozděleno, a to při velmi nízkém celkovém rozpětí. Pokud tento jev spojíme i s obdobným deskriptorem založeným na viditelnosti, v podstatě se potvrzuje nízký význam takového hodnocení. Zdá se však, že sídla mimo osídlení tendují k dřívějšímu zániku.

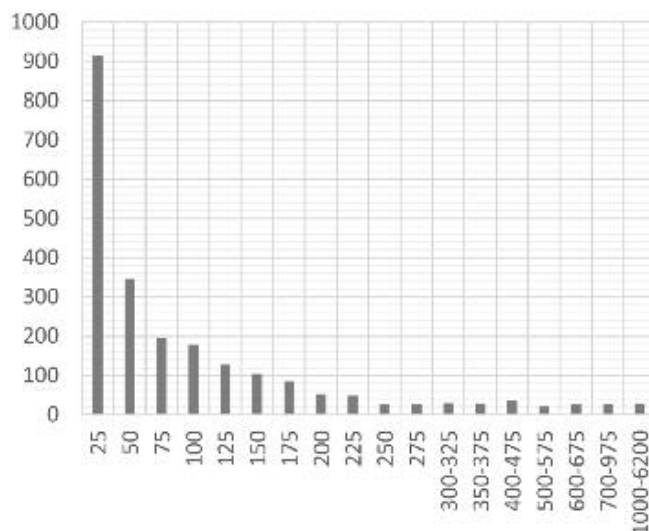

Graf 26. Relativní dostupnost sídlišť do hodiny chůze ze sídla. Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá) a pro referenční vzorek (šedobílá). — **Graph 26.** Relative accessibility of settlement within a one-hour walk distance to seat. Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white) and for the reference sample (gray-white).

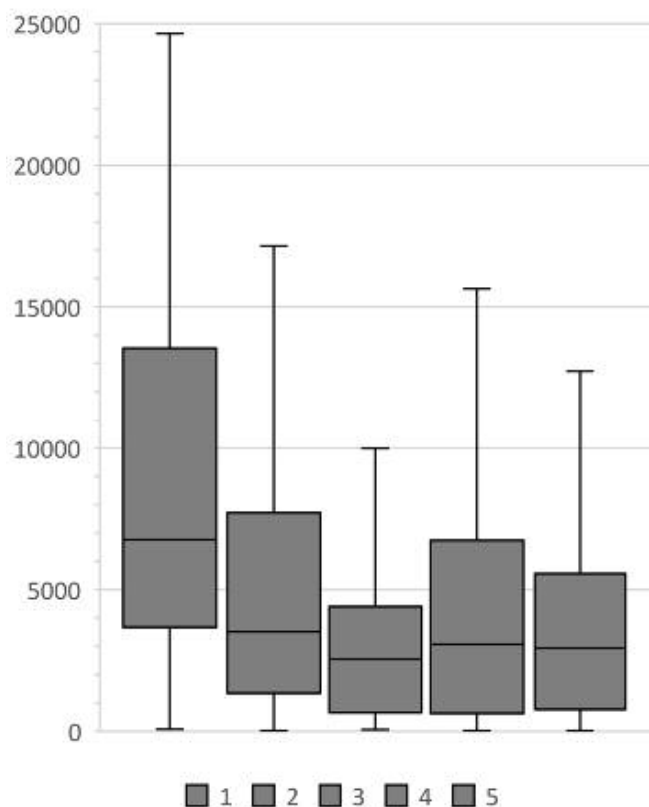
Závěrem zbývá vyhodnotit evidenci **majetkoprávních vztahů**. Medián doby držby mezi šlechtickými vlastníky činí 50 let a průměr je roven 130 letům. Hranice mezi velkými a menšími vlastníky byla stanovena na 250 let, což odděluje přibližně horní decil vzorku. Toto číslo odpovídá i výraznému úbytku zastoupení, vynešeme-li hodnoty do grafu (graf 27).³¹ Mezi pozemkové magnáty mimo měst a církve tak řadíme 247 rodů, které alespoň na čas vlastnily více sídel, nebo které držely alespoň jedno sídlo po velmi dlouhou dobu. Zbylých 2050 rodů lze zařadit mezi drobnou pozemkovou šlechtu. Nijak ale není hodnocena kvalita a výměra držovaných statků. Pokud bychom se snažili najít podstatu největších rodových domén, bylo by třeba minimálně jednu další kategorii přidat, a to tak, aby celkový počet rodů v této skupině klesl na ca 1 % z celkového počtu. Mezi tyto vlastníky by pak spadly nejmovitější rody na prvních 20–30 příčkách.³² Poměrně názorné je srovnání celkové velikosti sídel a rozdělení podle typu vlastníka (graf 28). Data vykazují některé snadno odhalitelné trendy. Co do velikosti vítězí sídla pod správou panovníka, za nímž ve velkém odstupu pokračují církevní sídla. Třetí v pořadí jsou sídla mocných magnátů, u kterých však kromě hlavního proudu registrujeme i velmi vysoké množství extrémně velkých sídel. Jde o největší rodové hrady, které mnohdy překonávají dokonce sídla panovnická. Hlavní rozptyl se však drží níže a poměrně se prolíná se sídly méně majetné šlechty, která sice celkově dosahují ještě menších rozměrů, ale i mezi nimi nalezneme výkyvy směrem k rozměrným sídlům. Zře-

³¹ Pro potřeby rozčlenění byly zahrnuty i vlastnické údaje k těm sídlům, které nevystupují v dalších analýzách.

³² Pořadí nejvýznamnějších rodů podle kumulativní držby sídel v období 13.–17. stol.: z Rožmberka, z Valdštejna, z Vartenberka, Trčkové z Lupy, Berkové z Dubé, Šlikové z Holíče, ze Šternberka, z Lobkovic, ze Švamberka, Černínové z Chudenic, Kaplířové ze Sulevic, Libštejnští z Kolovrat, z Gutštejna, Vratislavové z Mitrovic, Kocové z Dobrušky, Slavatové z Chlumu a z Košumberka, Švihovští z Rýzmburka, z Donína, Malovcové z Malovic, Smiřičtí ze Smiřic, Bořitové z Martinic, z Hradce, z Vřesovic, Běšínové z Běšína, z Říčana, Zajícové z Hazmburka, Krajčirové z Krajku, z Pernštejna, Bavorové ze Strakonice, Žďárští ze Žďáru.

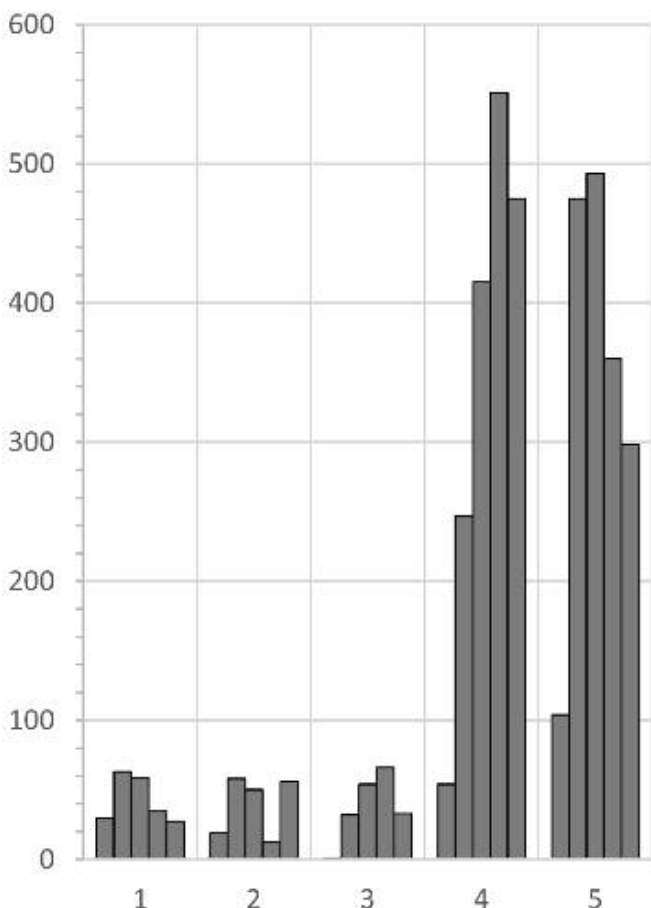

Graf 27. Kumulativní doba držby sídel jednotlivých šlechtických rodů. **Horizontální osa** – celková doba držby pro jeden rod (v letech); **vertikální osa** – početní zastoupení rodů. — **Graph 27.** Cumulative timespan of seats holding for individual noble families. **Horizontal axis** – total period of ownership for one family (in years); **vertical axis** – number of families.

Graf 28. Vztah mezi rozlohou sídel (m²) a držiteli majetku. **1** – panovnické rody a korunní držba; **2** – církevní instituce a hodnostáři; **3** – městské obce a měšťané; **4** – ostatní pozemkoví magnáti; **5** – ostatní držitelé. — **Graph 28.** Relationship between residence size (m²) and property owners. **1** – royal family and crown; **2** – Church institutions and dignitaries; **3** – towns and burghers; **4** – other land magnates; **5** – other holders.

telně nejmenší areály do jednoho hektaru rozlohy preferují majitelé z měšťanského prostředí. V celkovém měřítku je početně téměř vyrovnané zastoupení zeměpanských, církevních a městských sídel a vzájemně

Graf 29. Vývoj počtu sídel držených dílčími kategoriemi vlastníků ve 13.–17. století. **1** – panovnické rody a korunní držba; **2** – církevní instituce a hodnostáři; **3** – městské obce a měšťané; **4** – ostatní pozemkoví magnáti; **5** – ostatní držitelé. — **Graph 29.** Development in the number of seats held by individual categories of owners in the 13th–17th century. **1** – royal family and crown; **2** – Church institutions and dignitaries; **3** – towns and burghers; **4** – other land magnates; **5** – other holders.

srovnatelný je i počet sídel drobných a majetných feudálů (graf 29). Podstatný je však vývoj v čase, kde vidíme zřetelné změny – panovnické majetky nabývají maxima ve 14. století a jejich počet pak setrvale klesá. Církevní sídla zaznamenávají obrovský hiát v 16. století, ale v 17. století se opět plně vrací na scénu. Městská sídla svého největšího zastoupení dosahují v 16. století a téměř je neregistrujeme ve 13. století. Zprvu nejpočetnější drobné statky pak postupně ustupují ve prospěch rozsáhlých domén, které začínají významně převažovat od 16. století.

Mezi vytyčené cíle mimo jiné patří najít takové deskriptory, pomocí nichž lze sídla smysluplně popisovat a hledat nové cesty, jak dojít k jejich lepšímu poznání. Abychom lépe porozuměli získaným hodnotám, podívejme se na vzájemné vztahy deskriptorů. Pro jejich posouzení užívám matice korelačních koeficientů,³³ kde míru závislosti atributů vyjadřují hodnoty v intervalu <-1;1>. Nulová hodnota značí náhodný vztah, záporné hodnoty nepřímou úměru a kladné hodnoty přímou úměru mezi deskriptory. Aby bylo možné snadněji odhalit „nepravé“ korelace, které odrážejí pouze vlastnosti krajiny (resp. modelu DEM), korelační matice byla generována také pro referenční vzorek. Již letným pohledem se jako marginální atributy potvrzují orientace svahů v okolí sídla a jako problematické se jeví i některé další deskriptory. Jde o vlastnosti, které jsou příliš generální, a proto s nízkým informačním potenciálem. Po vyloučení všech charakteristik bez vzájemné korelace a případů, kdy korelace zjevně souvisela pouze s metodou zpracování nebo kdy došlo ke shodě v obou variantách matic (náhodná i reálná data), se vyrýsovaly tři významné celky deskriptorů (tab. 2): (1) velikost sídla, počet dílů a zastoupení opevnění; (2) poloha v reliéfu,

³³ Pro výpočet korelační matice byl použit software Dell Statistica.

Charakteristika	Sklonitost	Míra opevnění	Reliéfní tvar	Topografická prominence	Vazba k obci	Vazba k trž. centru	Vazba ke dvoru	Rozloha	Počet dílů
viditelnost obcí	0,02	0,26	0,38	0,51	-0,09	0,27	-0,17	0,28	0,23
viditelnost toků	0,03	0,22	0,15	0,09	-0,06	0,23	-0,11	0,27	0,17
viditelnost koridorů	0,05	0,24	0,20	0,20	-0,04	0,21	-0,08	0,26	0,14
viditelnost (1500 m)	-0,05	0,18	0,43	0,53	-0,12	0,11	-0,10	0,20	0,16
viditelnost (6000 m)	0,04	0,28	0,51	0,70	-0,20	0,07	-0,18	0,29	0,25
dostupnost	-0,42	-0,21	-0,15	-0,25	0,28	-0,04	0,20	-0,22	-0,30
počet dílů	0,24	0,57	0,34	0,45	-0,33	0,15	-0,56	0,63	—
rozloha	0,05	0,95	0,25	0,36	-0,18	0,24	-0,35	—	—
vazba ke dvoru	-0,20	-0,37	-0,28	-0,34	0,38	-0,08	—	—	—
vazba k trž. centru	-0,03	0,18	0,12	0,09	0,11	—	—	—	—
vazba k obci	-0,28	-0,22	-0,37	-0,38	—	—	—	—	—
předsunutá opevnění	0,11	0,12	0,14	0,25	—	—	—	—	—
voda v blízkosti (50 m)	-0,27	0,04	-0,47	-0,33	—	—	—	—	—
topografická prominence	0,31	0,36	0,67	—	—	—	—	—	—
reliéfní tvar	0,29	0,23	—	—	—	—	—	—	—
míra opevnění	0,04	—	—	—	—	—	—	—	—

Tab. 2. Matice korelačních koeficientů pro popisné znaky sídel po vyloučení deskriptorů bez významných korelací. Zvýrazněny silné vztahy mezi znaky. — **Tab. 2.** Matrix of correlation coefficients for descriptive attributes of seats after excluding descriptors without significant correlations. Strong relationships between traits are highlighted.

topografická prominence, sklonitost, dostupnost a vizuální prominence (vč. viditelnosti různých prvků krajiny); (3) vztah ke dvoru a k sídelní jednotce. Zmíněné skupiny doplňuje ještě poněkud stranou stojící vztah k tržnímu centru (městu/městečku) a potenciální zapojení vody do ohrazení. Definované skupiny při srovnání poukazují na několik okolností, které umožňují identifikovat trendy v datech. Sídla nacházející se v nepřístupném terénu na výrazných reliéfních útvarech s dobrou viditelností často dosahují větších rozměrů, bývají více-dílná, mají volnější vztah k sídlištím i dvorům a nebývají chráněna vodou. Naproti tomu sídla více svázaná se sídlišti jsou dostupnější a častěji bývají co do rozlohy menší, s jednodušší konstrukcí, zvláště jsou-li situovaná ve dvoře. Sídla vázaná na městské aglomerace jsou naproti tomu větších rozměrů, avšak ne nutně více-dílná a často kontrolují významné vodní i suchozemské koridory. V datech tak počínáme objevovat struktury, které značí možné netriviální vazby a vnitřní heterogenitu vzorku. Ukazuje se také, jak důležité je hodnocení z více perspektiv, neboť některé atributy, které bychom podle statistického přehledu považovali za bezvýznamné (např. sklonitost okolí), se v kombinaci s dalšími údaji stávají nositeli nových informací a vhodně dokreslují celkový obraz.

6. Vyhodnocení funkčních potenciálů sídel

Prosté statistické hodnocení dává pouze generální představu o nejsilnějších faktorech a trendech projevujících se napříč souborem. Vztah mezi hodnotou deskriptoru a jeho vlivem na potenciál sídla naplňovat konkrétní funkce může být komplikovanější než prostý lineární nárůst nebo pokles. Existují deskriptory, které jisté funkce vylučují v obou mezních hodnotách. I ordinální deskriptory mohou být při statistickém hodnocení ošemetné, pokud není jejich škála pravidelná a každý stupeň má jiný věcný význam. Existuje též problém falešných nul (chybějící data) a dalších faktorů problematických pro statistiku. Tuto komplexitu bychom těžko postihovali jinak, než formulací hypotéz o provázanosti zvolených vlastností sídel a konkrétních funkcí. Deskriptory byly proto rozděleny do skupin, ve kterých dávají společně smysl, a byla nastavena jejich váha na výstupu analýzy.

Dané skupiny, označované jako **funkční potenciály**, jsou souborem vlastností, které charakterizují sídla ze zvolené perspektivy. Každý funkční potenciál lze chápat jako dílčí osu v mnohorozměrném systému. Aby bylo možné potenciály sídel vyhodnotit, bylo třeba ztotožnit funkční potenciály s pozorovatelnými **popisnými znaky**. **Neutrální hodnota** byla stanovena na základě úvahy o vlivu popisného znaku na sledovaný potenciál a případného statistického zhodnocení souboru nebo náhodného referenčního vzorku. Hodnota potenciálu je v základu vždy nulová, každý popisný znak může mít na posun hodnoty kladný, nebo záporný vliv a výsledky získané pro dílčí popisné znaky se sčítají. Získaný **koeficient** udává míru korelace vlastností sídla s jedním nebo druhým pólem osy ve sledované funkční rovině. Takový postup řeší zmíněný problém, kdy jsou z analýz vylučovány metodicky nevhodující atributy, ale i problém případného netriviálního významu hodnot. Výhodou zvoleného přístupu je možnost nastavovat znakům hypoteticky určenou váhu při funkční

interpretaci. Zároveň je možné deduktivní postup kontrolovat, korigovat a opakovaně testovat (představovaná podoba je výsledkem několika iterací).

Každá funkční rovina je popsána v *tab. 3*; uvedeno je základní zdůvodnění definice osy, obecný popis zvolených deskriptivních znaků i přesné definice mezních hodnot a jejich vlivu na výsledný koeficient. Výsledky pro dílčí funkční osy je třeba chápat jako relativní ve vztahu k celému souboru. Přirozeným stavem je proto hodnota mediánu pro každou popisnou osu, protože nejde stanovit jinou variantu „obvyklé“ hodnoty v popisné ose. Na základě této úvahy byly všechny koeficienty vyrovnány tak, aby jejich medián byl roven nule. Pro přehlednost a vyrovnání váhy mezi osami byly následně hodnoty normalizovány do intervalu $<-100; 100>$.³⁴ Díky takto provedené úpravě jsou popisné osy srovnatelné co do potenciálního vlivu na další analýzy. Následující podkapitoly přináší vyhodnocení výsledků v každé funkční rovině. Pro sídla s odchylkou koeficientu \geq standardní odchylce je posouzena chronologická i prostorová distribuce typických sídel v obou pólech.

6.1. Produkční potenciál

Z hlediska potenciálu sídla přímo se zapojit do zemědělského produkčního řetězce – tedy bez ohledu na celkový hospodářský potenciál statku, jehož jsou centrem či součástí – se daří vymežit spíše zjevně nevhodné polohy. Souvisí to s volbou deskriptorů, které v běžných hodnotách nevylučují hospodářské využití zázemí, ale v extrémních polohách jej činí významně nepravděpodobným. Jako nejméně vhodná jsou hodnocena např. sídla Maleč, Nový Žeberk (Pyšná), Kunžvart (Horní Světlé Hory), Skalní hrad u Raspenavy nebo Víchová nad Jizerou. Vznik většiny sídel s marginálním hospodářským potenciálem je kladen do starších období (nejpozději do konce 14. stol.) a zanikají nepoměrně častěji, avšak průběžně až do konce 17. století, s nepočtenými výjimkami přežívajícími až do sklonku 19. století (*graf 30: a*). Obecně jde o sídla existující po kratší dobu, než bývá obvyklé (217 let). Nadstandardní podmínky pro zapojení do agrární produkce lze přikládat nemnoha analyzovaným sídlům, například těm v Žerčicích, Kbelnicích, Kyšicích, Hrušovanech u Chomutova nebo v Cerekvici nad Bystřicí, které existovaly v průměru (291 let). Z uvedených údajů vyplývá, že ač hospodářský potenciál nutně nemůžeme spojit se všemi sídly, jde o jeden z předpokladů jejich dlouhodobého fungování. Adaptace sídla směrem k většímu zaměření na agrární produkci byla důvodem pro zachování venkovských sídel i v době, kdy hlavní vlna jejich budování odezněla; ve zjevně hospodářsky nevýhodných polohách sídla vznikají nejpozději v předhusitském období. Prostorová distribuce kladných a záporných hodnot je silně spojena s charakteristikami krajiny, neboť hospodářsky výhodnější lokality se (nijak překvapivě) nacházejí častěji v tzv. staré sídelní oblasti a nevýhodné polohy se kumulují v oblastech vrchovin a horských regionech, nebo v regionech s vysoce členitým reliéfem (*obr. 11*).

³⁴ Rovnice pro výpočet je: $X = ([\text{původní hodnota}] / [\text{maximální odchylku}]) * 100$

Popisný znak	N	Záporný vliv	Kladný vliv	Popis
Produkční potenciál – Vyjadřuje pravděpodobnost, že v rámci areálu sídla nebo nejbližšího okolí byla přímo zabezpečována vlastní subsistence a generovány přebytky, a to na ose mezi spotřební jednotkou rezidence a produkčním zemědělským areálem.				
dvůr	bez přímé vazby	–	při dvoře → 2 ve dvoře → 3	dvůr zemědělské aktivity indikuje spolehlivě, u sekundárních dílů je vliv na schopnost zabezpečit zemědělskou produkci omezený; u dvora je rozlišována i míra komunikační provázánosti; dvory bez zjevné vazby na sídlo nejsou brány v potaz
sekundární díly	ne	–	ano → 1	
sklonitost okolí (1500 m)	rovina	X > 3° → 1 X > 5° → 3 X > 10° → 5	–	za klíčovou je považována příhodnost okolí k zemědělským aktivitám, tedy vliv sklonitosti terénu, nadmožské výšky a orientace svahů
orientace svahu (1500 m)	rovina / západní / východní	X = 315–45° → 1 (severní svah)	X = 135–225° → 1 (jižní svah)	
nadmožská výška (1500 m)	členění reliéfu (podle Balatka a kol. 1972, 11)	X > 450 m n.m. → 1 (nižiny a ploché pahorkatiny) X > 600 m n.m. → 2 (vrchoviny) X > 900 m n.m. → 3 (hornatiny)	–	
zastoupení vodních ploch (1500 m)	průměr Rv (8 %; STDr: 10 %)	X < (R-SDR/2) → 1 X > (R+SDR) → 1	–	velmi nízké zastoupení vodních zdrojů či pravděpodobnost častých záplav snižuje potenciál zemědělsky výnosných aktivit
Obranný potenciál – Z definice jsou za vrchnostenská sídla považovány především ohrazené areály. V mnoha případech však kromě vymezující úlohy získává ohrazení funkci obrannou a zvyšuje tak vojenskou hodnotu sídla, vč. schopnosti čelit napadení. Zesilování vojenské hodnoty je realizováno kladením co největšího počtu překážek různými formami obránců a útočníků. Popisná osa nabývá rozptýlu mezi neopevněnou rezidencí a pevností.				
relativní zastoupení fortifikací	medián X (7746; STDr: 48447)	X < (R/2) → 1 X = 0 → 2	X > (2*R) → 1 X > (R+SDR) → 2 X > (R+2*SDR) → 3	indikuje rozsah zemních úprav a míru úsilí vynaloženou ke zvýšení obranyschopnosti ohrazené plochy se zástavbou; výpočet indexu zohledňuje nejen absolutní rozlohu opevnění, ale také poměr mezi rozlohou zástavby a plochou fortifikací podle vzorce: X = ([celková rozloha] - [vnitřní rozloha]) / ([vnitřní rozloha] / [celková rozloha])
poloha v reliéfu	otevřená krajina	mělká a široce rozevřená údolí → 1 hluboká údolí → 2	ploché vrcholy → 1 nízké ostrožny, hřbety a hrany → 2 výrazné ostrožny, hřbety a hrany → 3	lze definovat reliéfní typy z obranného hlediska výhodné (ostrožny, terénní hrany, hřbety a strmé vrcholy kopců) se stoupajícím fortifikačním významem podle nepřístupnosti
topografická prominence (500 m)	0 (STDr: 11 m)	X < R → 1 X < (R-SDR) → 2	X > (R+SDR) → 1 X > (R+2*SDR) → 2 X > (R+3*SDR) → 3	nejen forma reliéfního útvaru, ale také relativní převýšení vůči okolnímu terénu zvyšuje celkovou obranyschopnost; nízká ostrožna v nivě má jiné obranné parametry než dominantní skalní vyvýšenina
zastoupení vodních ploch (50 m)	průměr Rv (9 %; STDr: 18 %)	–	X > R → 1 X > (R+SDR) → 2 X > (R+2*SDR) → 3	užití vody jako součásti fortifikace je běžným jevem ve formě zavodněného příkopu, přilehlé vodoteče, nebo polohou částečně či zcela uvnitř vodní plochy; zde sledujeme ty případy, kde je obranyschopnost nadstandardně posílena rozsáhlejší vodní plochou nebo rozlivovým územím v blízkém okolí sídla
předsunutá opevnění	ne	–	ano → 2	indikuje snahu zvýšit obranyschopnost sídla pomocí doprovodného vojensky zaměřeného areálu
Společenský potenciál – Míru společenské interakce, kterou sídla mohla zprostředkovávat, je odvozena ze souvztáhnosti k jiným součástem sídelní struktury. Mezi hlavní hodnotitelné prvky lze klást vztah k sídlišti (obci), tržnímu centru (městečku, městu) a církevním stavbám (kostelu, klášteru). Jejich prostřednictvím byl posilován centrální význam sídla, jako nadkomunitního areálu zapojeného do osídlení. Sledujeme tak sídla řazená mezi solitéry, nebo naopak mezi přirozená centra.				
vztah k obci	extravilán	bez obce → 3	intravilán → 1 centrální poloha → 3	za společensky významnější lze považovat sídla začleněná do intravilánu; identifikujeme je v jeho centru (v rámci náměstí/návsí) nebo při jeho okraji; odlišná role je přikládána sídlům zcela bez obce
vztah k tržnímu centru	neznámý	–	v aglomeraci → 1 v parcelaci → 2	významným posílení centrální úlohy byla souvislost sídla a tržního centra, tedy trhové vsi, latránu, městečka či města (poloha v parcelaci nebo v přímém kontaktu s aglomerací)
vztah ke kostelu	neznámý	–	poblíž → 1 zahrnuje → 2	provázanost veřejných církevních staveb a sídel nebyla nijak výjimečná a indikuje specifické společenské role, které mohlo sídlo zprostředkovávat
relativní dostupnost obcí (do hodiny chůze)	0 (STDr: 3646)	X < (R-SDR) → 1	X > (R+SDR) → 1	zastoupení sídelních jednotek dostupných do hodiny chůze může být potenciálně důležitý faktor sociální interakce
Organizační potenciál – Způsob členění sídla, jeho vnitřní plocha a přítomnost objektů zázemí dokládají složitější organizační řešení, které je odrazem komplexnějších sociálních vztahů. Rozlišujeme tak sídla elementární, která jsou tvořena drobným samostatným jádrem, a velká komplexní sídla o mnoha dílech.				
počet dílů	0	X = 0 → 1	X > 1 → 1 X > 2 → 2	vyšší počet dílů sídla značí vyšší sociální stratifikaci i hlubší specializaci jednotlivých součástí; nulový počet postihuje sídla sestávající pouze z budovy bez zjevně vymezeného prostoru jádra

Popisný znak	N	Záporný vliv	Kladný vliv	Popis
vnitřní rozloha	medián X (708 m ² ; STDx: 2420 m ²)	$X < R \rightarrow 1$ $X < (R/2) \rightarrow 2$	$X > (2 * R) \rightarrow 1$ $X > (R + STDx/2) \rightarrow 2$ $X > (R + STDx) \rightarrow 3$	rozloha vnitřní užitné plochy sídla (s vyloučením fortifikací; bez ohledu na členění) poukazuje na možnost komplexnější organizovat prostor a na potenciálně pestřejší spektrum zastoupených objektů
vztah ke dvoru	neznámý vztah	ve dvoře $\rightarrow 1$	při dvoře $\rightarrow 1$	vyčlenění dvora jako specializovaného areálu naznačuje alespoň bazální míru sociální stratifikace; pokud bylo sídlo přímou součástí dvora, je naopak možné uvažovat nad stíráním sociálních rozdílů a nižší mírou specializace prostor
Komunikační potenciál – Sídla byla součástí krajiny a jejich přímý vliv na okolí lze sledovat pomocí schopnosti komunikačně pokrýt související zázemí a mikroregion. Nepřístupné sídlo bude mít zákonitě jinou roli v sídelní síti než sídlo dobře dostupné, ležící v komunikačně vytiženém prostoru. Popisná osa sleduje rozdíl mezi sídly nepřístupnými a velmi dobře přístupnými z pohledu komunikačních vazeb.				
relativní dostupnost okolí (do 1 hod)	0 (STDr: 3 %)	$X < (R - STDr) \rightarrow 1$ $X < (R - 2 * STDr) \rightarrow 2$	$X > (R + STDr) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * STDr) \rightarrow 2$	potenciální komunikační dosah je definován podílem oblastí v hodinové dochozí vzdálenosti od sídla; sledován je rozdíl modelované dostupnosti oproti místně obvyklé hodnotě generované na základě referenčního vzorku
relativní zastoupení komunikací (1500 m)	0 (STDr: 5 %)	$X < (R - STDr) \rightarrow 1$ $X < (R - 2 * STDr) \rightarrow 2$	$X > (R + STDr) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * STDr) \rightarrow 2$	na základě modelových dat jsou odlišeny komunikačně marginální oblasti a oblasti s centrálním komunikačním potenciálem, které značí dobrou propustnost krajiny
koridory v okolí (1500 m)	průměr Rv (5664726; STDr: 6298109)	—	$X > (R + STDr) \rightarrow 1$	přítomnost významné přirozené komunikační trasy (suchozemské či vodní) zvyšuje dostupnost i v případě sídel v jinak nepřístupných oblastech
splavné vodní toky v okolí (1500 m)	0 (STDr: 2413)	—	$X > (R + STDr) \rightarrow 1$	
Vizuální potenciál – Významným faktorem při hodnocení sídel je také jejich viditelnost a schopnost kontrolovat okolní krajinu. Rozlišovat lze mezi sídly skrytými a dominantními, u nichž předpokládáme odlišnou funkci.				
relativní vizuální prominence (1500 m)	0 (STDr: 15 %)	$X < (R - STDr) \rightarrow 1$ $X < (R - 2 * STDr) \rightarrow 2$	$X > (R + STDr) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * STDr) \rightarrow 2$	sídla vizuálně pokrývající celé své zázemí byla podstatně dominantnější než sídla skrytá v nevýrazných polohách, s minimální viditelností/výhledem; sledován je rozdíl modelované viditelnosti oproti lokálně předpokládané hodnotě generované na základě referenčního vzorku
relativní viditelnost koridorů (1500 m)	0 (STDr: 3473963)	$X < (R - STDr) \rightarrow 1$	$X > (R + STDr) \rightarrow 1$	optická kontrola významných komunikačních spojnic zesiluje dopad sídla na sídelní síť
relativní viditelnost splavných toků (1500 m)	0 (STDr: 1317)	$X < (R - STDr) \rightarrow 1$	$X > (R + STDr) \rightarrow 1$	
kontrola tržišního centra	ne	—	poblíž, součást $\rightarrow 1$ kontrola $\rightarrow 2$	i když se objekty sídel nalézají mimo městské aglomerace, mohou vůči nim být ve strategické pozici; u takových objektů lze predikovat zvýšenou kontrolní funkci; míru kontroly zvyšuje i samotná poloha poblíž nebo uvnitř tržišního centra
relativní zastoupení viditelných obcí (6000 m)	0 (STDr: 3223)	$X < (R - STDr) \rightarrow 1$ $X < (R - 2 * STDr) \rightarrow 2$	$X > (R + STDr) \rightarrow 1$ $X > (R + 2 * STDr) \rightarrow 2$	dopady imprese a kontroly teoreticky posilují se zastoupením sídelních jednotek ve vizuálním kontaktu se sídlem

Tab. 3. Vztahy mezi deskriptory, referenčními hodnotami a vlivem na funkční potenciály. **X** – zjištěná hodnota pro sídlo; **N** – neutrální hodnota; **R** – hodnota referenčního vzorku; **STDx**, **STDr** – standardní odchylka pro X nebo R. — **Tab. 3.** Relationships between descriptors, reference values and influence on the function potential. **X** – acquired value for a seat; **N** – neutral value; **R** – value of the reference sample; **STDx**, **STDr** – standard deviation for X or R.

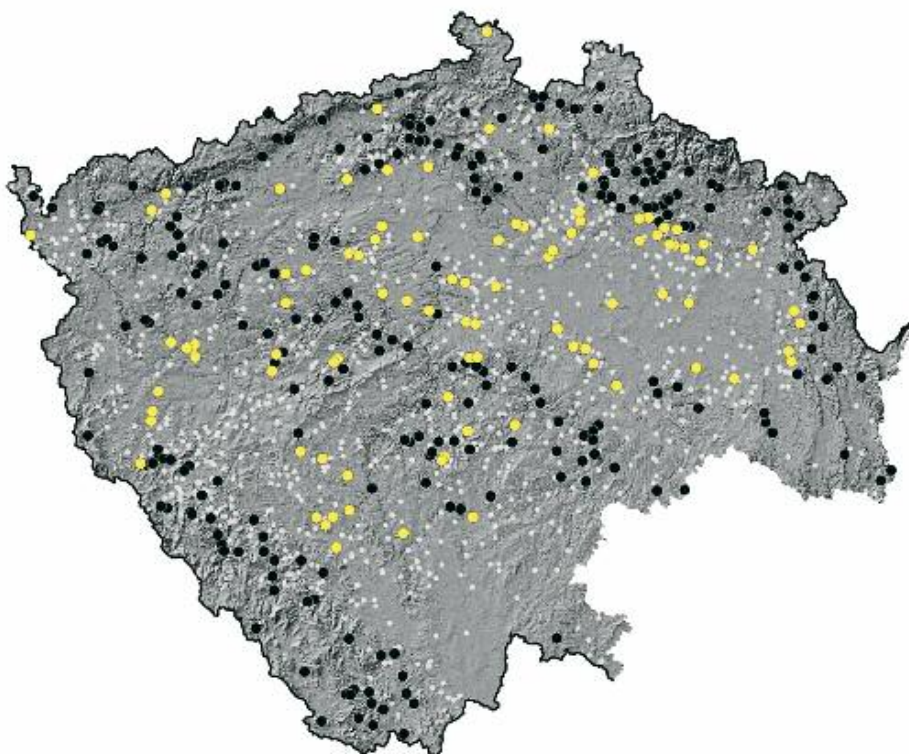
6.2. Obranný potenciál

Koeficient obranyschopnosti silně diverzifikuje analyzovaná data. Evidujeme relativně velké množství signifikantně nízkých i vysokých hodnot. Mezi víceméně neopevněné lokality bez sebemenší snahy o volbu strategické polohy patří např. sídla Zboží, Srbice u Mochtína, Červený dům v České Lípě,³⁵ Nebílovy či Manětín. Sídla bez významnějšího fortifikačního potenciálu vznikala i ve středověku (zejména po polovině 14. stol.), nicméně jejich založení s převahou spadá za polovinu 15. století a je otázka, zda u středověkých variant nedošlo k významnějším pozdějším přestavbám. Na druhé straně škály stojí sídla jako je Kašperk (Žlíbek), Zelená Hora u Nepomuka, Panna (Řepčice), Klenová, Landštejn (Pomezí pod Landštejnem) nebo Kunětická Hora (Ráby). Většinou jde o rozlehlá sídla označovaná za „hrady“; mezi „tvrzemi“ vystupují v tomto ohledu sídla Želenov (Frymburk u Sušice), Bražec u Doupova,

Vokov (Chvoječná), Putkov či Košátky. Vznik opevněných sídel je datován nejčastěji do vrcholného středověku, nicméně doba zániku není nikterak signifikantně

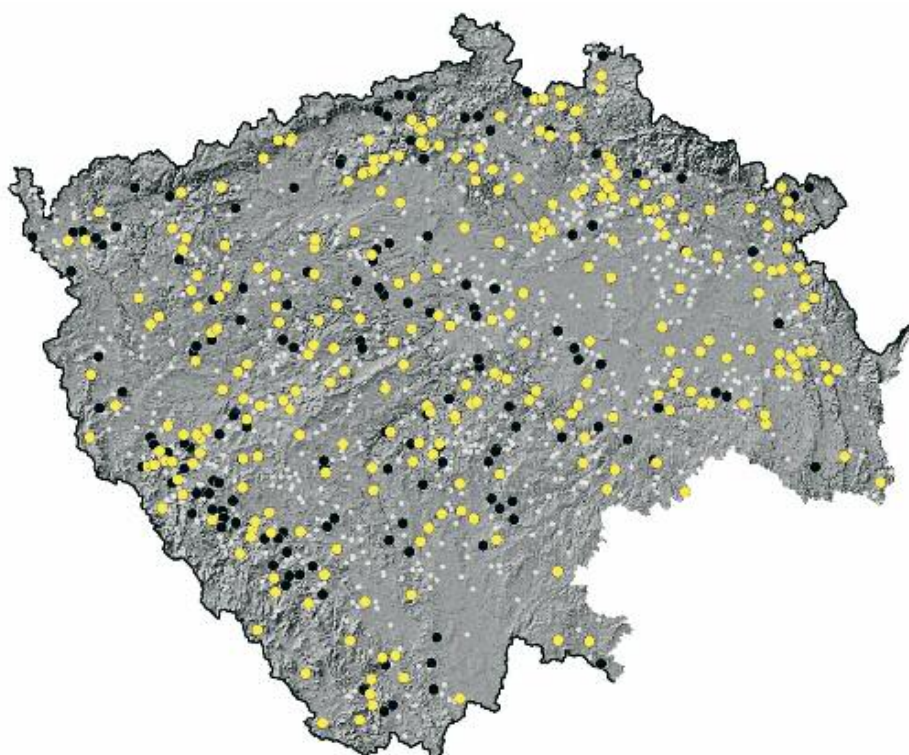
³⁵ Na tomto příkladu lze dobře ukázat funkčnost deskriptivního systému, a to i přes absenci hodnocení architektonické formy sídla. Hrad Lipý, ležící v blízkém sousedství Červeného domu, samozřejmě jistým obranným potenciálem disponuje, i když jeho pořadí význam zjevně nebyl obranný, protože v okolí se nachází řada poloh z tohoto hlediska mnohem výhodnějších. Podstatný rozdíl mezi Červeným domem a hradem Lipý deskriptivní systém dokázal přesto zachytit – rozdíl obranného potenciálu činí 40 bodů, při směrodatné odchylce 33. Je tedy statisticky významný. Přesto hrad Lipý nelze co do obranného potenciálu srovnávat například s Bezdězem (rozdíl mezi oběma hrady je 90 bodů). Při analýze kategorií účelu (viz kap. 7.3) tyto aspekty vystupují o to výrazněji, kdy bezpečnostní a obranné charakteristiky Červeného domu dosahují hodnocení -267, hradu Lipý -70 a Bezdězu 327 (směrodatná odchylka činí 108 bodů).

Obr. 11. Distribuce sídel s nízkým (**černě**) a vysokým (**žlutě**) produkčním potenciálem. **Bíle** – všechna analyzovaná sídla. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 11.** Distribution of seats with (**low**) and high (**yellow**) production potential. **White** – all analysed seats. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

profilovaná (graf 30: b). Nejmladším výrazně opevněným sídlem, jsou Nové Zámky u Olešnice (Vestřev) a do 16. století spadá vznik jediné další lokality, a to mladšího sídla v Novém Městě nad Metují. Potvrzuje se tak obecný fenomén postupného poklesu fortifikačního potenciálu sídel. Nezdá se však, že by šlo o důsledek radikální proměny, ale spíše o významně zvýšenou pravděpodobnost jejich zániku a omezování počtu nově

zakládaných dobře hajitelných sídel po celé sledované období, již od 14. století. Jedinou výjimkou je první polovina 15. století, kdy se nestabilita projevuje vysokým zastoupením nových, silně fortifikovaných objektů. Prostorová distribuce opevněných a neopevněných sídel je víceméně náhodná, v datech se objevuje pouze početná skupina neopevněných sídel zřetelně lemující úpatí Šumavy (obr. 12).

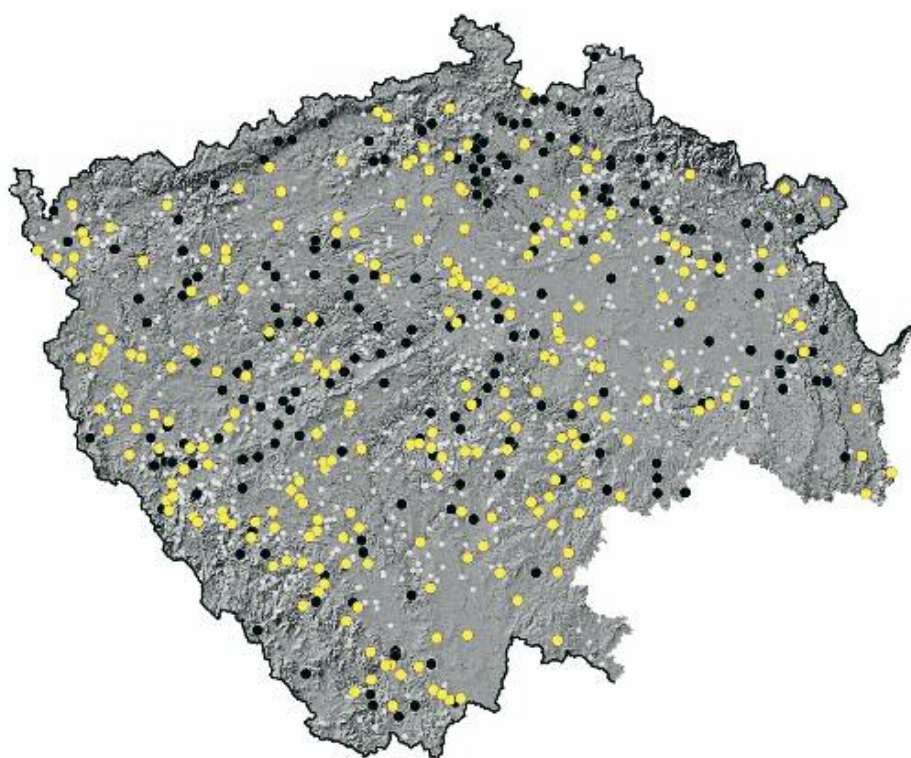
Obr. 12. Distribuce sídel s nízkým (**černě**) a vysokým (**žlutě**) obranným potenciálem. **Bíle** – všechna analyzovaná sídla. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 12.** Distribution of seats with low (**black**) and high (**yellow**) defensive potential. **White** – all analysed seats. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

6.3. Společenský potenciál

I když část lokalit v potenciálu interakce s ostatními částmi sídelního areálu zůstává nevyhraněná, dokážeme vydělit řadu sídel významně se v tomto směru odlišujících. Za sídla nejvíce odtržená od sídelní sítě jmenujme Boršov u Moravské Třebové, Škrábek (Choteč u Prahy), Staré zámky u Libušína, Nový Žeberk (Rtyně) nebo Falkenberg (Heřmanice v Podještědí). Izolovaná sídla vykazují zásadně nižší průměrnou dobu existence (173 let), vznikají nejpozději před polovinou 15. století a zanikají zpravidla ještě v průběhu středověku. Sídla s vysokou potenciální sociální interakcí naproti tomu byla v užívání extrémně dlouhou dobu (průměrně 361 let). Často jde o lokality, které navazují na raně středověká centra (hradiště), zakládána jsou ale až do konce 16. století (graf 30: c). Pro vysoký potenciál převažují starší lokality, ale po roce 1450 se tato vlastnost stává podmínkou pro založení sídla. Drtivá většina začleněných lokalit byla v užívání až do 20. století. Nepřekvapí ani výčet významných představitelů – Kadaň, Chomutov, Bechyně, Broumov, Kyšperk, Lanškroun, Rataje nad Sázavou, Smečno nebo Mladá Boleslav. Existuje jasná korelace mezi mírou začlenění a dlouhodobým významem sídla, a tedy i kontinuitou jeho užívání. Je přitom zajímavé, že více izolované lokality tvoří poměrně výrazné clustery (obr. 13). Ty nutně neodpovídají průběhu nejčlenitějších či nejvíce zasedlených oblastí. Jako nejvýraznější kumulace solitérních sídel se jeví enkláva v regionech na Českolipsku, Liberecku, Křivoklátsku, v Brdech a na rozhraní Klatovska a Domažlicka. Naznačuje to specifický sídelně-historický vývoj těchto oblastí. Interpretace těchto kumulací je někdy zjevná (Křivoklátsko, Brdy, Kokořínsko), ale hledat příčiny umísťování solitérních sídel v konkrétních oblastech by vyžadovalo detailní studium lokálních souvislostí.

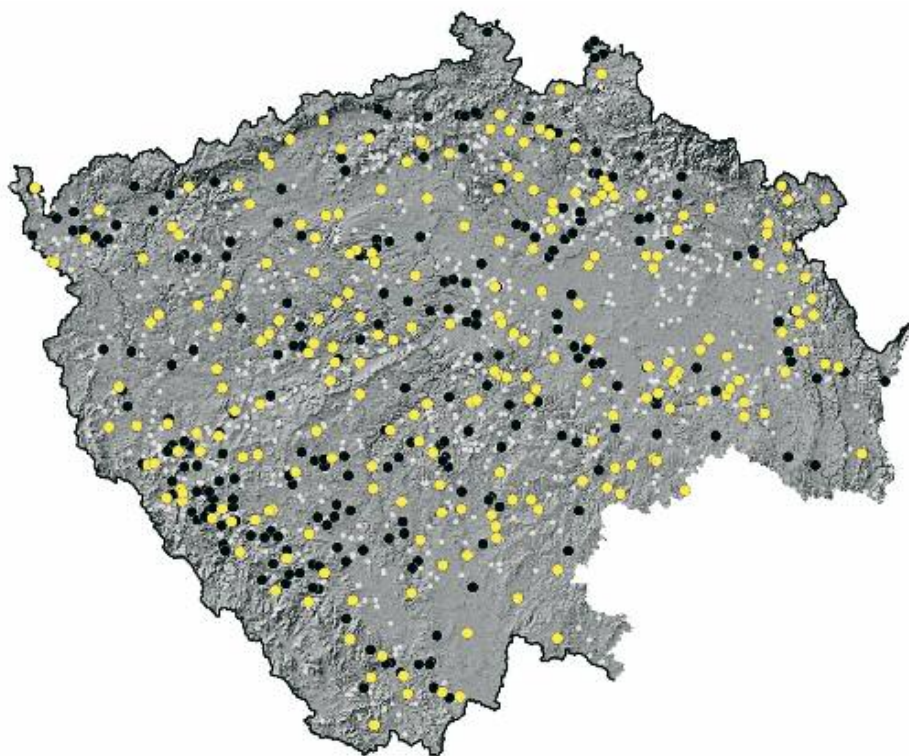
6.4. Organizační potenciál

Organizační potenciál je dovozován z komplexity sídla, která je hodnocena po formální stránce a dovozována také ze vztahu ke dvoru. Jde o velmi přímočaré dělení, kde na jedné straně stojí velmi malá sídla ve dvorech – např. Vysoký Dvůr u Ččkně, Hostišovice, Stránka u Brandýsa nad Labem, Trocnovské dvorce, Teleč nebo Chocholatá Lhota – a na druhé straně rozlehlé areály různých typů – Český Krumlov, Třeboň, Strakonice, Rychnov nad Kněžnou (nejmladší zámek), Kratochvíle, Rožmberk nad Vltavou či Jindřichův Hradec. Stejně jako v předchozím případě existuje zjevný vztah mezi délkou užívání sídla a organizační komplexitou (průměrně 235 vs. 395 let). Jednodušší sídla byla zakládána ve dvou vlnách – po polovině 14. a poté mnohem výrazněji od poloviny 15. století. Je zajímavé, že k jejich zániku dochází nikoli v průběhu středověku nebo časného novověku, ale z velké části až s počátkem 17. století a mnoho jich přežívá i později. Základy velkých komplexů bývají položeny převážně před polovinou 14. století, ale i přes postupný průběžný úbytek se 20. století dožilo 36 % takových sídel (graf 30: d). Zjevný a velmi silný vztah mezi touto vlastností sídel a chronologií naznačuje úzkou spojitost mezi bazálními formálními vlastnostmi a účelem, stejně jako možnost, že komplexní sídla byla minulou společností ceněna natolik, že připustit jejich zánik se stávalo nemyslitelné. Je možné, že to byl právě veřejný charakter komplexních sídel, který je jako „objekty“ reformoval na trvalé „instituce“, které se stávaly nedílnou součástí společenského života a krajiny. Jejich distribuce napříč Čechami nevykazuje významnější odchylky, opět s výjimkou podhůří Šumavy a jižních Čech obecně (obr. 14).

Obr. 13. Distribuce sídel s nízkým (černě) a vysokým (žlutě) společenským potenciálem. Bíle – všechna analyzovaná sídla. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 13.** Distribution of seats with low (black) and high (yellow) social potential. White – all analysed seats. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

Obr. 14. Distribuce sídel s nízkým (**černě**) a vysokým (**žlutě**) organizačním potenciálem. **Bíle** – všechna analyzovaná sídla. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 14.** Distribution of seats with low (**black**) and high (**yellow**) organizational potential. **White** – all analysed seats. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

6.5. Komunikační potenciál

Ukazuje se, že sídel, která by užívala výrazně nepřístupných poloh na komunikační periferii, je minimum. Příkladem budiž sídla ležící v pravidelně zaplavovaném území³⁶ a mimo přirozené komunikace,³⁷ na vrcholcích

uprostřed hlubokých údolí³⁸ nebo na solitérních vrcholech.³⁹ Téměř všechna špatně dostupná sídla vznikají ve starších fázích vývoje a jejich zánik je zcela přirozený bez zjevných odchylek od průměru. Mezi sídly s ná-

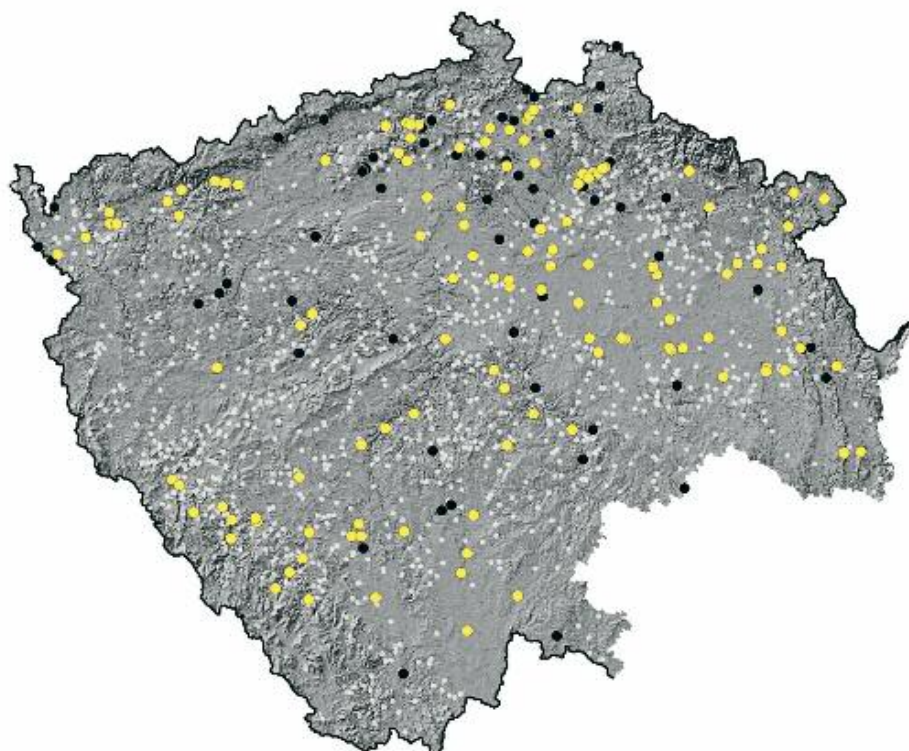
³⁶ Kří (Hradištko u Sadské).

³⁷ Rovný (Drahoňův Újezd).

³⁸ Rýzmburk (Hrad Osek), Nový Žeberk (Pyšná).

³⁹ Házmburk (Klapý), Neuhaus (Šneky).

Obr. 15. Distribuce sídel s nízkým (**černě**) a vysokým (**žlutě**) komunikačním potenciálem. **Bíle** – všechna analyzovaná sídla. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 15.** Distribution of seats with low (**black**) and high (**yellow**) communicational potential. **White** – all analysed seats. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

padně vhodně zvoleným umístěním co do komunikačního potenciálu vynikají ta v Kolíně a Sokolově, následovaná sídla v Písku, Týnci nad Labem či v Dobříkově. Chronologicky je ale dostupnost naprosto nevyhraněná a nevykazuje žádný vnitřní vývoj (*graf 30: e*), komunikační dostupnost se však pozitivně projevuje na době, po kterou byla sídla užívána (u dobře dostupných v průměru 343 let, u hůře dostupných průměrně 208 let). Při pohledu na distribuci výhodně položených objektů sledujeme početná sídla vztahovaná k přirozeným přechodům říční nivy a skupinu sídel sledující přirozené komunikační osy na Českolipsku, Ústecku, Prachaticku, Klatovsku, Chebsku, Karlovarsku, Náchodsku a na spojnici Mnichova Hradiště a Železného Brodu (*obr. 15*).

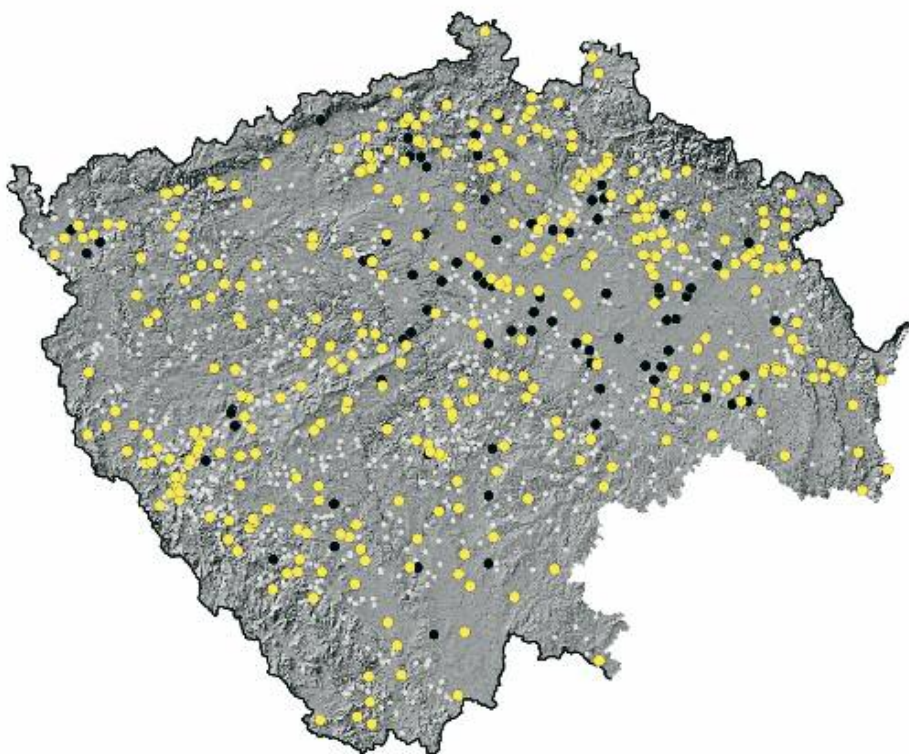
6.6. Vizualní potenciál

Specifikem vizuálního potenciálu a kontroly nad krajinou je nízké zastoupení vysokých negativních hodnot. Sídla byla ve většině případů umístěna tak, aby alespoň v omezené míře kontrolovala své okolí a byla opticky rozlišitelným prvkem v krajině. Mezi nejméně výhodně umístěnými sídly se objevují např. Barchůvek, Košátky, Předboj, Rohoznice či Encovany. Je ale zajímavé, že do skupiny spadají i některá větší sídla, jako například Kost (Podkost), Malkov (Strenice) a Varta (Vítov u Velkého Března). To značí intencionální práci s vizuálním účinem sídel, za různým účelem a na různé vzdálenosti. Pouze v letech 1350–1400 a 1500–1550 byla taková sídla budována významně častěji, než bylo obvyklé. V opačné straně spektra, tedy dobře viditelné lokality dokážeme rozlišit v mnohem větším počtu. Jde o sídla jako je Střela, Kunčperk (Křinec), Prácheň (Velké Hydčice), Košumberk (Luže), Vartenberk (Stráž pod Ralskem) a Bezděz. Z velké části se jedná o sídla vrcholně

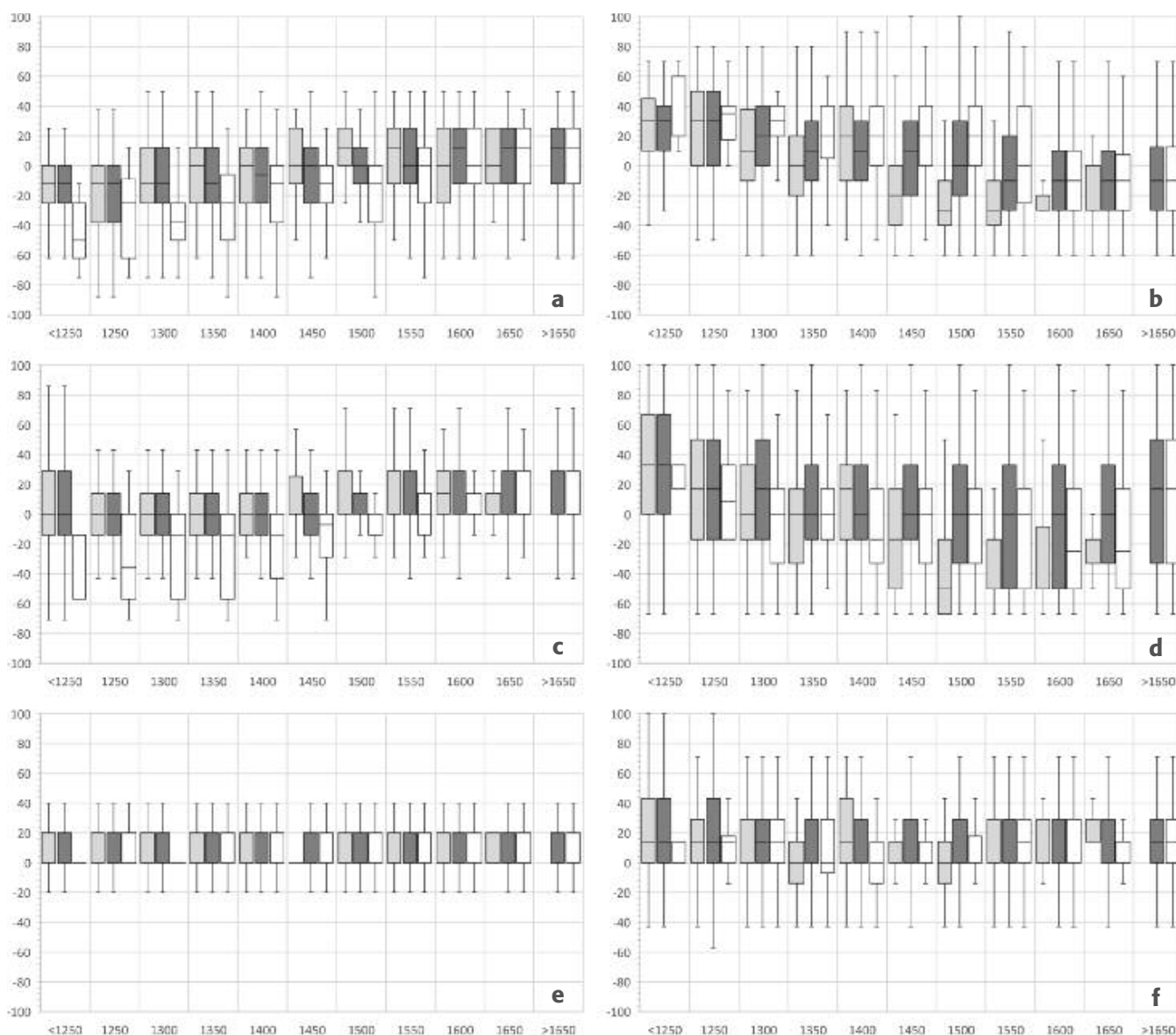
středověká, která existovala po velmi dlouhou dobu (průměrně 328 let), nebo o sídla první poloviny 15. století. Skrytá a méně výrazná sídla zjevně byla i značně náchylnější k opuštění (*graf 30: f*). Z hlediska distribuce neidentifikujeme jednoznačné zákonitosti, jen sídla s negativními hodnotami se výrazně shlukují v oblasti Polabí (*obr. 16*). Tento fakt vychází z užití relativních hodnot vztahovaných k vlastnostem okolí a souvisí se skutečností, že v ploché nížinaté oblasti je očekávána velmi vysoká a dobrá viditelnost sídel. Přesun do méně výhodné pozice proto významně ovlivňuje výsledný koeficient, i když viditelnost jako taková by jinde byla považována za dostatečnou až nadprůměrnou. To mimo jiné naznačuje význam sídel budovaných na umělých pahorcích v rovinatých oblastech, kde zároveň bývá dostupnější i vhodný stavební materiál (*Creighton 2002, 46–48*). Region Polabí je rovněž specifický vysokou koncentrací významných koridorů a splavného toku, a pokud se sídlo vyhýbá vizuálnímu kontaktu s těmito prvky, jeho kontrolní funkce v krajině přestává být pravděpodobná. V jiných regionech nebývají odchylky takto jednoznačné. Celkově se ale vizuální působení a kontrolní funkce zdá být pro sídla žadáným standardem.

7. Syntéza výpovědi funkčních potenciálů

Pro vyhodnocení výpovědní hodnoty definovaných funkčních potenciálů byly jednotlivé získané koeficienty dále zpracovány za užití trojice odlišných metod, a to analýzy hlavních komponent, síťové analýzy a kategorizace účelu sídel na deduktivní bázi. Již z označení „potenciál“ a z povahy získaných koeficientů vyplývá, že teprve kombinace funkčních potenciálů může naznačovat skutečný účel sídla v minulosti. Ve společně se posilující či

Obr. 16. Distribuce sídel s nízkým (černě) a vysokým (žlutě) vizuálním potenciálem. **Bíle** – všechna analyzovaná sídla. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 16.** Distribution of seats with low (black) and high (yellow) visual potential. **White** – all analysed seats. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

Graf 30. Vývoj funkčních potenciálů sídel ve 13.–17. století. Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (světle šedá), užívání (šedá) a zániku (bílá): **a** – produkční; **b** – obranný; **c** – společenský; **d** – organizační; **e** – komunikační; **f** – vizuální potenciál. — **Graph 30.** Development of the functional potential of seats in the 13th–17th century. Values for individual horizons by period of establishment (light gray), use (gray), abandonment (white): **a** – production; **b** – defence; **c** – social; **d** – organisational; **e** – communicational; **f** – visual potential.

vzájemně jinak se ovlivňující kompozici potenciálů je skryta informace, jak se od archeologických pramenů dostat k výpovědi alespoň částečně rekonstruující minulý svět v rozsahu, ve kterém bylo sídlo v úvodu definováno (viz kap. 2).

7.1. Analýza hlavních komponent (PCA)

Užívání PCA se již stalo v české archeologii standardem (Neustupný 2007, 137–162). Vyžaduje však značnou pečlivost při přípravě dat a odpovídající otázky, které je schopna řešit. Úskalí spočívá v její nekritické aplikaci, kdy výběr metody není argumentačně zdůvodněn a výsledky jejího užití jsou pokládány za jediné relevantní struktury, které se v datech vyskytují. Metoda má tendenci vyzdvihovat pouze ty nejsilnější faktory a případně subalterní (přestože nenáhodně) struktury po-

tírá. Přesto je obraz PCA cenný, a to zejména proto, že umožňuje přímo přenášet odhalené struktury pomocí faktorového skóre zpětně na data a může tak sloužit jako výchozí krok k dalším analýzám. Pokud ale chceme dospět k alespoň částečně racionálním výsledkům, nelze v našem případě vyjít přímo ze základních popisných znaků. Ty v důležitých bodech nenaplňují predispozice, které jsou nutné pro zařazení do PCA (Neustupný 2007, 140–141). Byly proto použity koeficienty funkčních potenciálů, které jsou sice již jistou interpretací zatíženy, avšak nedostatky jsou vyváženy možností využít celé spektrum sledovaných vlastností. Dalším použitelným údajem je velikostní kategorie sídel a údaje o majetkové držbě, které byly redukovány na pět dichotomických deskriptorů, které poukazují na alespoň dočasné užívání sídla konkrétní sociální skupinou podle výše prezentovaného členění. Jako doplněk byl přidán údaj o období vzniku a opuštění sídla.

Potenciál	Produkční	Obranný	Společenský	Organizační	Komunikační	Vizuální
Produkční	1,00	-0,40	0,31	-0,21	0,19	-0,08
Obranný	-0,40	1,00	-0,35	0,54	-0,13	0,39
Společenský	0,31	-0,35	1,00	-0,05	0,20	0,06
Organizační	-0,21	0,54	-0,05	1,00	-0,03	0,34
Komunikační	0,19	-0,13	0,20	-0,03	1,00	0,21
Vizuální	-0,08	0,39	0,06	0,34	0,21	1,00

Tab. 4. Matice korelačních koeficientů pro funkční potenciály sídel. Zvýrazněny významnější vztahy mezi potenciály. — **Tab. 4.** Matrix of correlation coefficients for functional potentials of seats. Significant relationships between the potentials are highlighted.

PCA byla provedena pomocí software Dell Statistica ve čtyřech krocích, při zařazení různých kombinací deskriptorů. Tento postup umožňuje sledovat vliv jednotlivých složek na celkovou variabilitu v datech. Jako významné byly zvoleny faktory s vlastním číslem vyšším než jedna.

Stejně jako lze hodnotit korelace mezi dílčími deskriptory, vzniká v prvním kroku PCA korelační matice funkčních potenciálů (tab. 4). Není překvapivé, že se do jisté míry vzájemně vylučují důraz na obranyschopnost s hospodářským potenciálem. Negativní korelace však není natolik významná, aby ji bylo možné chápat jako absolutní pravidlo. Stejně je tomu i u pozitivní korelace obranyschopnosti s organizační komplexitou, která souvisí i s částečným překryvem deskriptivních znaků užívaných při definici potenciálu. Nepřekvapí ani to, že právě sídla s vysokou mírou imprese a kontroly jsou častěji lépe uzpůsobená k obraně. Dále platí, že sídla více začleněná do sídelní struktury jsou častěji hospodářsky výhodně položená a mají nižší obranyschopnost. Pozitivně koreluje i organizační komplexita s celkovou impresí.

V nejjednodušší variantě (tab. 5: A) byly do PCA zařazeny pouze koeficienty funkčních potenciálů. Jako významné byly extrahovány dva doplňující se faktory. První popisuje sídla s mírně horšími hospodářskými předpoklady, vysokou obranyschopností, vysokou komplexitou a značným impresivním a kontrolním potenciálem. Typické jsou tak pro něj dobře situované mocenské opory.⁴⁰ Naopak atypická jsou pro takový faktor nejjednodušší sídla, často ve dvorech a v nejhůře chráněných polohách.⁴¹ Druhý faktor vyzdvihuje právě dobré hospodářské podmínky a komunikační dostupnost a vylučuje hažitelnost sídla. V kladných hodnotách faktorového skóre jde o objekty často umístěné v městském prostředí,⁴² i když některá sídla byla do skupiny zařazena i bez příslušnosti k městskému osídlení, patrně díky blízkostí sakrálních staveb.⁴³ V záporné škále mezi typickými lokalitami nacházíme směs dobře chráněných sídel na vrcholech kopců, mezi kterými se silně projevují větší rodová sídla a také předpokládané strážní hrádky.⁴⁴

Ve druhé variantě byly ke sledovaným hodnotám přidány absolutní datace vzniku a zánikového horizontu (tab. 5: B). Tato drobná změna v podstatě nijak nezahýbala se strukturou faktorů, které co do počtu i významu zůstaly totožné. Pouze se přidala silná korelace mezi stáří sídla a prvním faktorem, resp. relativně pozdním zánikem sídel typických pro druhý faktor, která jsou častěji mladšího založení. Díky úpravě došlo k redistribuci nejtýpějších zástupců, ale nejde o nijak významnou změnu, pouze drobnou korekci pořadí sídel na čelních místech obou pólů faktorového skóre. Došlo tak k obohacení výpovědní hodnoty bez změny vlastní variability. To naznačuje, že oba zmíněné faktory mají značný chronologický význam a klasifikace podle uvedených kritérií by sama o sobě měla naznačovat dataci sídla.

Třetí varianta extrakce faktorů pomocí PCA významně rozšiřuje počet relevantních výstupů, a to díky doplnění deskriptorů popisujících majetkovou držbu (tab. 5: C). První faktor je charakterizován mladšími, velmi pozdě zanikajícími sídly s vysokým hospodářským potenciálem, nižší obranyschopností a velmi vysokým potenciálem společenské interakce; bývají v držení nejmodernějších šlechtických rodů. Na kladné straně spektra tak faktor vymezuje v podstatě zámecké stavby, situované v úzkém kontaktu se zázemím.⁴⁵ Záporný pól je typický pro nejstarší mocenské opory, menší vojensky zaměřené objekty a obecně brzy opuštěná sídla hradištní tradice.⁴⁶ Druhý faktor je založen na vztahu mezi panovnickou držbou, vysokým stáří lokalit, nízkým hospodářským potenciálem a velmi vysokou obranyschopností, organizační komplexitou i impresivním působením. V podstatě tak definuje skupinu nejstarších královských (ale i velkopanských) mocenských opor.⁴⁷ V záporných číslech je vyčleněna skupina – dalo by se říci – nevyhraněných, až bezvýznamných rezidenčních objektů.⁴⁸ Třetí faktor je poněkud matoucí a v podstatě pouze naznačuje, že existuje skupina sídel, u kterých dochází k majetkovým přesunům mezi držbou měst/měšťanů a církevními institucemi. Na čtvrtou pozici se odsouvá faktor popisující víceméně tentýž soubor sídel,

⁴⁰ Prácheň (Velké Hydčice), Vartenberk (Stráž pod Ralskem), Kolín, Vimperk, Rabí, Kynšperk nad Ohří, Kašperk (Žlíbek), Střela, Kunčperk (Křívec), Paradis (Rtyně nad Bílinou).

⁴¹ Žerčice, Býčkovice, Zvíkov u Lišova, Bakov, Sedlov, Litovice, Mladějovice, Sloup v Čechách (sídlu pod hradem), Kožlí u Čížové, Jinnovice.

⁴² Sokolov, Broumov, Třeboň, Kyšperk (mladší sídlu), Kadaň, Kolín, Písek, Česká Lípa, Mělník, Litoměřice, Strakonice.

⁴³ Nudvojovice, Hrádek u Sušice.

⁴⁴ Nový Žeberk (Pyšná), Skalní hrad (Raspenava), Rýzmburk (Hrad Osek), Jezdec (Ruprechtice), Vraty (Těchlovice nad Labem), Helfenburk u Úštěka (Rašovice u Klovic), Lešno (Leština u Malého Března), Litice nad Orlicí, Nedamy (Jestřebice u Kokofína).

⁴⁵ Staré Hrady, Pacov, Hořovice – Nový zámek, Rychnov nad Kněžnou, Kynšperk (mladší sídlu), Nové Benátky, Manětín, Bělá pod Bezdězem, Koštofrank (Lázně Bělohrad), Žireč.

⁴⁶ Příkopy (Podzámčí), Putkov, Hausberk (Maňávka u Českého Krumlova), Ruchomperk (Černíkov), Vraty (Těchlovice nad Labem), Zátoň (Všemery), Čtyřkoly, Otryby, Boršov nad Vltavou, Konvalinkový vrch (Jestřebí u České Lípy).

⁴⁷ Prácheň (Velké Hydčice), Bechyně, Křivoklát, Bezděz, Velešín (Sedlice), Děvín (Hamr na Jezeře), Mělník, Přimda, Potštejn (nejstarší sídlu), Český Krumlov.

⁴⁸ Mlékovice u Neveklova, Zdibí, Zaječice u Chrudimi, Čížkrajce, Býčkovice, Zboží, Slapaný u Chebu, Olbramovice u Votice, Bakov, Šabina.

Faktor	A1	A2	B1	B2	C1	C2	C3	C4	C5	D1	D2	D3	D4	D5
vznik	–	–	-0,60	0,33	0,38	-0,62	0,25	0,02	0,18	-0,65	0,31	-0,24	0,03	-0,15
zánik	–	–	-0,05	0,78	0,85	-0,05	-0,04	0,12	-0,07	-0,14	0,83	0,05	0,15	0,09
produkční p.	-0,33	0,63	-0,36	0,58	0,44	-0,40	-0,18	0,26	-0,08	-0,42	0,38	0,18	0,28	0,13
obraný p.	0,76	-0,43	0,79	-0,38	-0,36	0,77	0,14	-0,03	0,05	0,81	-0,26	-0,14	-0,03	-0,09
společenský p.	-0,09	0,72	-0,09	0,70	0,54	-0,15	-0,21	0,32	-0,14	-0,18	0,49	0,21	0,35	0,17
organizační p.	0,76	-0,11	0,80	0,06	0,11	0,80	0,00	0,00	-0,03	0,85	0,20	0,00	0,02	0,03
komunikační p.	0,21	0,68	0,11	0,53	0,07	-0,06	-0,04	0,87	-0,04	-0,07	0,02	0,04	0,87	0,04
vizuální p.	0,77	0,28	0,69	0,33	0,12	0,57	0,18	0,52	0,16	0,49	0,18	-0,17	0,52	-0,22
držba 1	–	–	–	–	0,20	0,56	-0,17	-0,05	0,03	0,48	0,28	0,19	-0,05	-0,12
držba 2	–	–	–	–	0,03	0,07	-0,71	0,09	0,26	0,06	0,02	0,71	0,10	-0,22
držba 3	–	–	–	–	0,04	0,00	-0,70	-0,05	-0,20	-0,01	0,04	0,70	-0,05	0,17
držba 4	–	–	–	–	0,74	0,24	0,10	-0,14	0,06	0,14	0,77	-0,09	-0,10	-0,07
držba 5	–	–	–	–	0,08	0,01	0,02	0,02	-0,93	0,03	0,08	-0,03	0,02	0,92
rozloha	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,86	-0,11	-0,01	0,01	0,06

Tab. 5. Analýza hlavních komponent. Faktorové zátěže extrahovaných faktorů s postupným zahrnutím: **A** – funkčních potenciálů; **B** – chronologického zařazení; **C** – majetkové držby; **D** – velikostních kategorií. Zvýrazněny vysoké zátěže. — Tab. 5. Principal component analysis. Factor loadings of extracted factors with inclusion of: **A** – functional potentials; **B** – chronology; **C** – ownership; **D** – size categories. Significant loadings highlighted.

kteřý byl u variant 1 a 2 sledován ve druhém faktoru (sídlá ve městech vs. nedostupná sídlá). Poslední, pátý faktor, podchycuje skutečnost, že sídlá drobných držitelů jsou indiferentní a nelze je sledovat jako jasnější typologickou skupinu. Proto ani výsledné faktorové skóre neudává příliš smysluplné hodnoty, i když je pravdou, že v záporné škále faktorového skóre se velmi často objevují charakteristická sídlá s příkopovým ohrazením, chtělo by se říci „středověké tvrže“.⁴⁹

V posledním kroku byla do této již tak poměrně bohaté skupiny deskriptorů doplněna velikostní kategorie sídlá (tab. 5: D), což výsledky nijak významně neovlivnilo, pouze došlo k jasnější definici mocenských opor. Ke všem ostatním faktorům se velikost sídlá jeví jako nezávislá veličina.

Je zjevné, že PCA prokazuje správnost definice funkčních potenciálů a že kombinace jejich výpovědi umožňuje rozpoznávat v datech poměrně robustní struktury. I když se potvrzuje poznámka, že PCA má tendenci vyzdvihovat pouze ty nejlépe zřetelné faktory, cenná je možnost využít faktorové skóre pro určení míry korelace mezi zjištěným jevem a jeho typickými představiteli. Výhoda exploratorních metod tkví v jejich schopnosti posunout náhled na data žádoucím směrem, zvláště ve chvíli, kdy tápeme, a strukturální zákonitosti se nedaří v datech odhalit pomocí jednodušších přístupů. PCA pak může být dobrou volbou, nikoli však pro všechny situace a všechny datové celky.

7.2. Síťová analýza

Síťová analýza je perspektivní a současně velmi variabilní analytický postup s dobrými předpoklady pro vizualizaci výsledků, použitelný pro exploratorní analýzu archeologických dat. Můžeme ji užívat nejen při studiu problémů, které se i v realitě zakládají na grafových strukturách (např. sociální sítě), ale také jako prostře-

dek k uchopení abstraktních dat bez vazby k prostoru nebo konkrétním entitám. Metoda se zakládá na principu propojování uzlů pomocí hran. Uzly mohou reprezentovat libovolné typy prvků (např. osoby, místa, události; *Graham 2006*), ale může jít též o vlastnosti (barva, materiál, forma) nebo o kombinace více typů uzlů (*affiliation networks*; *Brughmans 2013*, 638–639). Hrany jsou směřovanými i nesměřovanými spojnícemi uzlů a zakládají se na libovolně definovaném vztahu, který může dosahovat různé váhy. Důvody pro existenci hrany mezi dvěma uzly mohou být početné: od prostých úvah o geografické vzdálenosti (*least-cost networks*; *Herzog 2013b*), přes vzájemnou viditelnost (*visibility networks*; *Brughmans – Brandes 2017*), po ekonomické vazby (např. obchodní sítě; *Sindbak 2007*). Velkou výhodou sítí je snadná vizualizace prostřednictvím grafů, které v abstraktním prostoru zobrazují vlastnosti datových souborů. Vzdálenost uzlů v grafu a počet vazeb pak můžeme posuzovat jak opticky, tak pomocí statistických veličin (centralita, mezilehllost, shlukování aj.; *Brughmans 2010*; *2013*; *Knappett /ed./ 2013*; *Brughmans – Collar – Coward /eds./ 2016*; obecně *Schensul a kol. 1999*; *De Nooy – Mrvar – Batagejl 2005*).⁵⁰

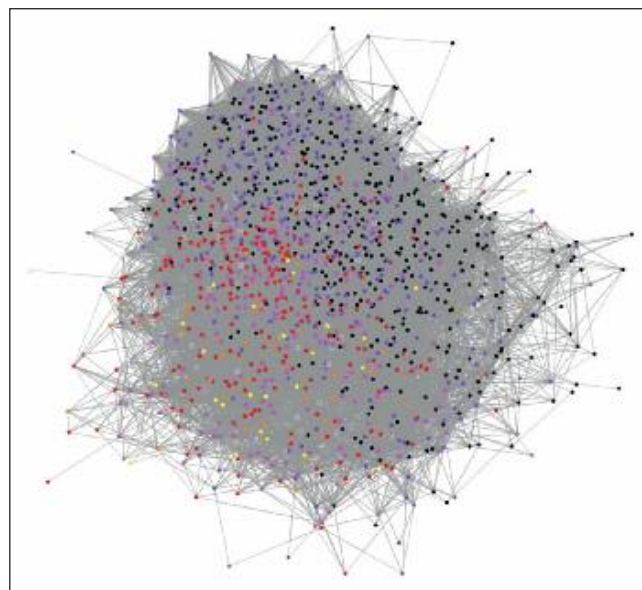
Pro evidenci a pozorování vlastností vrchnostenských sídel se nabízí využití několika variant analýzy. I když jako první na mysl přijde analýza odvislá od vztahů sídel v krajině, touto cestou nepůjdeme, protože vzorek je příliš zatížený výběrovostí. Při detailním pohledu, který vyžaduje práce s viditelností nebo dostupností pro budování sítí odvozených z těchto veličin, by chybějící uzlové body příliš zkruslovaly výsledky analýzy. Cílem je navíc získat komparativní výsledky k dalšímu hodnocení, a pro tvorbu sítě byl proto využit princip tzv. *similarity networks* (*Óstborn – Gerding 2014*), které se zakládají na podobnosti vlastností mezi propojenými uzly. Stejně jako v případě PCA, byly jako vstupní parametry analýzy použity funkční potenciály sídel.

⁴⁹ Podhrad (Dřevnice u Chebu), Okrouhlá u Chebu, Sulice, Nebovidy, Skalsko (Pohoří u Prahy), Milčevce, Sulislav, Poustka u Františkových Lázní, Krchleby (Lány na Důlku), Ostrov u Záp.

⁵⁰ Dále též: <http://connectedpast.net/> [cit. 13. 1. 2019] People, Networks and Complexity in Archaeology and History.; <http://historicalnetworkresearch.org> [cit. 13. 1. 2019]. Network analysis in the historical disciplines.

Sít je obvykle vyjádřena pomocí matice vztahů mezi uzly. Tato matice může být symetrická (výsledkem je nesměrovaná síť) i asymetrická (směřované hrany). Při definici matice vztahů byla nejprve sestavena samostatná matice pro každý funkční potenciál, a to tak, aby na průsečíku řádků a sloupců udávala absolutní rozdíl koeficientů pro každý pár sídel. Tyto dílčí matice byly sečteny a ve výsledné matici byly zvoleny jako hrany ty kombinace sídel (uzlů), kde hodnota udávající kumulativní rozdílnost ve všech funkčních rovinách nepřesahuje zvolenou **prahovou hodnotu**. Výsledky pro dílčí prahové hodnoty byly vizualizovány pomocí grafů v programu NodeXL a následně analyzovány v programu Pajek. Vyjma zobrazení hran (podobnosti) a uzlů (sídel) jsou výsledky v grafech barevně kategorizovány podle zánikových horizontů (13.–17. století + mladší horizonty; obr. 17–20). Díky tomu je možné sledovat, nakolik se podobnost sídel projevuje jako chronologicky podmíněná typologie.

Již na první pohled se od sebe grafy vzájemně liší počtem zobrazených vazeb, který prudce klesá se snižováním prahové hodnoty. Pokud prahovou hodnotu stanovíme na méně než 100,⁵¹ je graf poměrně hustě protká vazbami, kterých je dohromady téměř 87 560, a data v grafu tvoří značně homogenní skupinu. Zhruba polovina grafu obsahuje větší počet uzlů, které zároveň vykazují vyšší podobnost (obr. 17). Zajímavé jsou tyto údaje v kombinaci s barevným rozlišením zánikových horizontů sídel. Více provázaná část grafu je zjevně s převahou tvořena lokalitami, které zanikají později (od 17. století). Pomyslný mezistupeň tvoří velmi promísená skupina sídel spadajících svým zánikem do 15. a 16. století. Méně provázaná skupina sídel je sestavena ze starších zánikových horizontů. Např. sídla zaniklá ve 13. století vůbec nenacházíme v zahuštěné části grafu, ale zároveň nejsou nijak typologicky homogenní. Též sídla zanikající ve 14. století se v hustší části sítě vyskytují velice sporadicky. Hlavní změnu trendu mezi zanikajícími sídly tedy lze spatřovat na úrovni přelomu 14. století a 15. století, kdy se sídla více unifikují a vývoj dále působí víceméně konzistentně. I přesto lze částečně odlišit vlastnosti sídel zaniklých v 17. století, od těch opouštěných později. Pokud se díváme na konkrétní příklady zastoupené v dílčích částech grafu, nacházíme vyhledána sídla, která bychom charakterizovali jako „hrádky“ vrcholného středověku,⁵² menší, příkopem hrazené objekty vrcholného a pozdního středověku,⁵³ pozdně středověká a raně novověká sídla hospodářsko-

Obr. 17. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů < 100. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: žlutá – 13. stol.; oranžová – 14. stol.; červená – 15. století; fialová – 16. století; modrá – 17. století; černá – mladší horizonty; šedý čtverec – nedatováno. — **Fig. 17.** Network of relationships between seats based on their similarity. Difference of functional potential < 100. Colour-coding of residence abandonment horizons: yellow – 13th century; orange – 14th century; red – 15th century; purple – 16th century; blue – 17th century; black – later horizons; grey square – undated.

-obytného charakteru ve dvorech⁵⁴ a zámecké objekty mladších období, často se správní funkcí.⁵⁵ Mezi atypickými lokalitami ležícími na periférii grafu nacházíme širší spektrum areálů: velké mocenské opěrné body,⁵⁶ městská správní sídla,⁵⁷ specificky situované (mnohdy výstavné) zámky,⁵⁸ solitérní dvory⁵⁹ a opevněná sídla v nestandardních polohách.⁶⁰ Již první graf tak přináší

⁵¹ To znamená, že sídla jsou vyhodnocena jako podobná, pokud odchylka koeficientů funkčních potenciálů v průměru nepřesahuje hodnotu 16,6.

⁵² Čtyřkoly, Milčany (Holany), Konvalinkový vrch (Jestřebí u České Lípy), Kamýk u Litoměřic, Wessenstein (Mojžíř), Ostrov na Šumavě, Pěčín u Rychnova n. K., Buben (Plešnice), Louzek (Suchdol u Bujanova, Třebonín – Hrádek (Lomec u Úmonína), Pecíhrádek (Bolevec), Velenice u Zákup – Zámecký vrch, Bělušice (Vřesník u Tetína), Zakšín – Pustý zámek, Vlčinec (Žďár), Ždírec (Žďár u Staré Paky).

⁵³ Dvořec (Rovná), Dolní Hořice (starší sídlo), Javor (Kornatice), Kasejovice, Kněžmost, Kříženeč (Vilice), Vildštejn (Čejkovice u Hluboké n. V.), Slepovice, Smrčany (Klucké Chvalovice), Šanov u Rakovníka, Údrč (starší sídlo), Pukartův Újezd u Horšic, Vlastibořice, Zvole u Prahy.

⁵⁴ Lorec (Kutná Hora), Hrušov nad Jizerou, Chlum u Křemže, Horní Kamenice u Staňkova, Komařice, Kout na Šumavě, Krnín u Chlumce, Chocholetá Lhota, Libkovičky, Přemilovice (Sedlec u Karlových Var; mladší sídlo), Prácheň, Radim u Jičína, Horní Vildštejn (Skalná), Skašov (Petkovy), Struhy, Veselá u Častrova, Žáky (mladší sídlo).

⁵⁵ Chodský hrad (Domažlice), Nový Herálec, Červené Janovice, Kfely u Ostrova, Dolní Krupá u Havlíčkova Brodu, Osek u Rokycan, Otín u Točnicku, Stvolínky, Štáhlavy (mladší sídlo), Vodice u Tábora.

⁵⁶ Bechyně, Prácheň (Velké Hydčice), Rabí, Markl (Pomezí pod Landštejnem), Děvín (Hamr na Jezeře), Bezděz, Poděbrady, Litice nad Orlicí, Kunětická Hora (Ráby), Košumberk (Luže), Bečov nad Teplou, Nový Žeberk (Pyšná), Kašperk (Žlíbek), Košátky, Paradis (Rtyně nad Bílinou).

⁵⁷ Mělník, Kadaň, Strakonice, Broumov, Třeboň, Písek, Moravská Třebová, Sokolov, Rataje nad Sázavou, Kolín, Kyšperk (mladší sídlo).

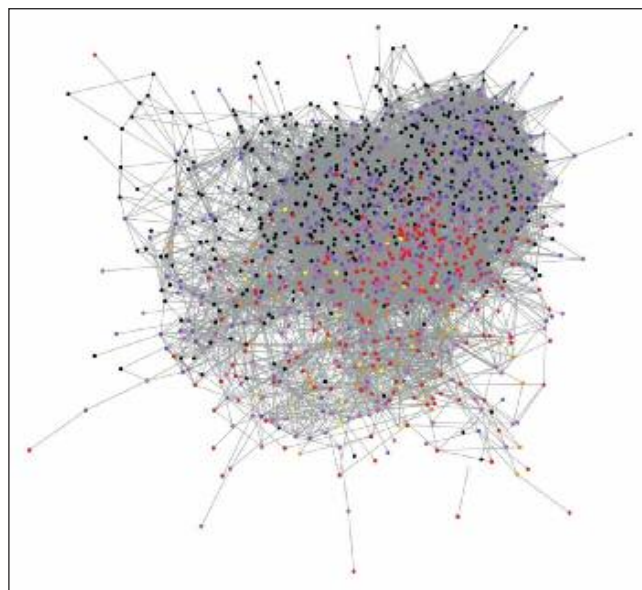
⁵⁸ Encovany, Nebílovy, Žinkovy (nejmladší sídlo), Kolinec, Manětín, Česká Lípa – Červený dům.

⁵⁹ Nudvojuvice u Turnova, Šumberk (Klášteřec nad Ohří; mladší sídlo), Přepeře u Turnova, Barchůvek.

⁶⁰ Nedamy (Jestřebice u Kokořína), Raspenava – Skalní hrad, Boršov u Moravské Třebové, Vraty (Těchlovice nad Labem), Starý Herštein (Vranov u Mnichova), Jezdec (Ruprechtice), Kyšperk (starší sídlo), Winterstein (Kněžice v Lužických horách), Myšlín (Doksy u Máchova jezera).

nebývalé množství informací o trendech a strukturách v souboru. Z důvodu vysokého počtu vazeb bohužel není možné v síti lépe ohraničit typologické skupiny, i přesto je ale poměrně snadné popsat na tomto základě vývojové charakteristiky sídel. Pomůžeme-li si navíc metrikami uzlů, můžeme atypická sídla definovat jako ta s nejmenší hodnotou mezilehlosti.⁶¹ Pokud taková sídla mají zároveň nízký stupeň centrality,⁶² jde o vyložené atypické lokality. Při vyšším stupni centrality je pravděpodobné, že podobných sídel existuje více a pozorujeme tak představitele významnější typologické skupiny.

Ve druhém kroku byla upravena prahová hodnota na 75 a došlo tak ke značnému snížení počtu hran (na 32 976). Původní homogenní část grafu se příliš neproměnila, ale zřetelně se rozděluje méně kompaktní část, a to na tři až čtyři charakteristické skupiny s velmi malým vzájemným překryvem vlastností (obr. 18). První skupina, kde dominují sídla nejstarších zánikových horizontů, se projevuje solitérními, jednoduše řešenými sídly, situovanými často v nepřístupných polohách a s variabilní kvalitou opevnění.⁶³ Přesto je možné ještě zvlášť, na úplné periferii grafu, rozlišit i skupinu pravděpodobných „strážních hradek“.⁶⁴ Druhá skupina, která již není zdaleka tak chronologicky homogenní a identifikujeme v ní sídla zaniklá v celém rozpětí 13.–20. století, je tvořena komplexnějšími areály ve výhodných pozicích. Jsou v podstatě dobře postižitelná pojmem „rodové hrady“.⁶⁵ Samostatně se vyděluje také skupina objektů, které bychom označili termínem „opevněná správní centra“,⁶⁶ jejichž zřetelným subtypem jsou nejvýstavnější (obvykle) městská sídla.⁶⁷ Svěbytně se projevují také mladší zámecké stavby.⁶⁸

Obr. 18. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů < 75. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: **žlutá** – 13. stol.; **oranžová** – 14. stol.; **červená** – 15. století; **fialová** – 16. století; **modrá** – 17. století; **černá** – mladší horizonty; **šedý čtverec** – nedatováno. — **Fig. 18.** Network of relationships between seats based on their similarity. Difference of functional potential < 75. Colour-coding of residence abandonment horizons: **yellow** – 13th century; **orange** – 14th century; **red** – 15th century; **purple** – 16th century; **blue** – 17th century; **black** – later horizons; **grey square** – undated.

S dalším snížením prahu, tentokrát již na hodnotu 50, se graf dále rozpadá, vazeb je méně než desetina původního počtu (7625) a začínají se tvořit zřetelné typologické řady (obr. 19). Početná skupina sídel se dokonce vyděluje do samostatných komponent, které se shlukují v levé horní části grafu. Tato skupina je vnitřně heterogenní, ale má některé shodné znaky – vyšší pravděpodobnost strategického umístění, slušný fortifikační potenciál, špatné hospodářské charakteristiky a většinou vyšší komplexitu. Spadají tam tedy jak velká reprezentativní sídla⁶⁹ a správní centra,⁷⁰ tak i malé, poměrně bezvýznamné objekty ve strážních polohách.⁷¹ Celkově jde o středověká sídla zanikající obvykle až v průběhu novověku. Mnohem čitelnější je nyní vnitřní struktura silně provázaného hlavního seskupení sídel, kde rozlišujeme: drobná vesnická sídla (ohrazená, i bez ohrazení), často dávno zaniklá;⁷² větší vesnická sídla při dvo-

⁶¹ Mezilehlost udává poměrné zastoupení všech spojnic mezi všemi uzly, které vedou skrz sledovaný uzlový bod.

⁶² Počet vazeb, ve kterých je přímo zapojen daný uzlový bod.

⁶³ Vyjma již jmenovaných u prvního grafu dále např.: Šprymberk (Bílenec), Kalinovec (Dubenec), Dvorec u Mirošova, Hořehledy, Hořice v Podkrkonoší (starší sídlo), Chřenovice, Dřel (Koldín), Machnín – Haléřova tvrz, Mrač (sídlu na ostrohu při dvoře), Oparno, Oráčov, Čížkov (Přešín), Dršťka (Skořice v Brdech), Laccembok (Soubor), Spolí, Bystrý (Stárkov), Kozlí (Tisem), Maškovec (Kamenný Újezd), Valeč v Čechách (starší sídlo), Plikenštejn (Vranov u Rovně), Zbečnick.

⁶⁴ Chudý hrádek (Dřevčice), Winterstein (Kněžozce v Lužických horách), Leštno (Leština u Malého Března), Raspenava – Skalní hrad, Mazova Horka (Rozstání pod Ještědem), Jezdec (Ruprechtice), Neuhaus (Šneky), Vraty (Těchlovice nad Labem), Hlodný (Malý Uhřínov), Žďár u Mnichova Hradiště – Staré hrady.

⁶⁵ Dolní Bělá, Bezručice, Dolánky u Daliměřic, Děvín (Hlubočepy), Houska, Sion (Chlístovice), Kamýk nad Vltavou, Lanšperk, Hartenberk (Luh nad Svatavou), Mrdice (Heřmanův Městec), Orlík nad Vltavou, Přerov nad Labem, Rebrník u Líšné, Řisuty u Slaného, Pirkštejn (Sloup v Čechách), Český Šternberk, Tetín u Berouna, Trosky (Troskovic), Skalka (Vlastislav; starší sídlo), Zvířetice.

⁶⁶ Nové Benátky, Mladá Boleslav, Brandýs nad Labem, Dobříkov, Horažďovice, Hořovice – Starý zámek, Janovice nad Úhlavou, Křepence – Nový hrádek, Křimice, Mimoň (nejstarší sídlo), Nový Ronšperk (Poběžovice), Roudnice nad Labem, Smečno, Soběslav, Ústětk, Zákupy, Žumberk (Kamenná u Trhových Svinů).

⁶⁷ Broumov, Hrádek u Sušice, Kyšperk (mladší sídlo), Litoměřice, Poděbrady, Strakonice, Třeboň.

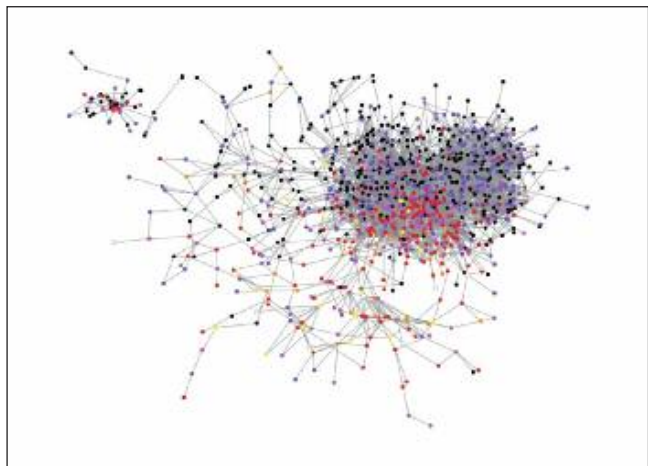
⁶⁸ Březno u Mladé Boleslavi, Dolní Břežany, Častolovice, Doksy u Máchova jezera, Hořovice – Nový zámek, Choltice, Chrást, Chroustovice, Protivín, Soslávky u Chrásti, Tchořovice, Nový Valdštejn (Vinařice u Dobruvice), Zíreč.

⁶⁹ Andělská Hora, Zvěřinec (Jesenice u Sedlčan), Hlavačov (Lužná u Rakovníka), Mydlovar (Ostrá), Dobřany v Orlických horách, Křivoklát, Šprymberk (Bílenec).

⁷⁰ Budyně nad Ohří, Nové Město nad Metují, Smiřice, Svijany, Ústětk, Příbram, Soslávky (Rosice u Chrásti; mladší sídlo), Křínov.

⁷¹ Veselí nad Lužnicí, Winterstein (Kněžozce v Lužických horách), Raspenava – Skalní hrad, Kozinec (Beroun), Třeboň – Hrádek (Lomec u Úmonína), Chudý hrádek (Dřevčice).

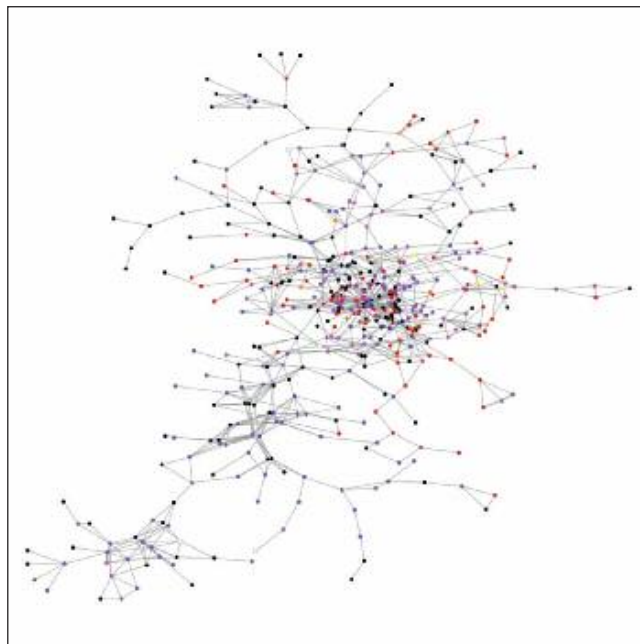
⁷² Bořice u Hrochova Týnce, Dalovice (mladší sídlo), Hájek (Obrubce), Hlenýždí, Holešice – Na říčkách (Chrást u Zahořan), Křenovice u Bezmíře, Lhota u Černošína, Mírotice u Kozlova, Modlíškovice u Protivína, Neveklov, Poustka u Františkových Lázní, Solec, Syslov (Sovínky), Stradov u Chabařovic, Strašnov, Údrč (starší sídlo), Vysoká (Sukorady u Hořic), Zbenice, Zrubek (Líčov), Zvole u Prahy, Žďár (Vyhnance).

Obr. 19. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <50. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: **žlutá** – 13. stol.; **oranžová** – 14. stol.; **červená** – 15. století; **fialová** – 16. století; **modrá** – 17. století; **černá** – mladší horizonty; **šedý čtverec** – nedatováno. — **Fig. 19.** Network of relationships between seats based on their similarity. Difference of functional potential <50. Colour-coding of residence abandonment horizons: **yellow** – 13th century; **orange** – 14th century; **red** – 15th century; **purple** – 16th century; **blue** – 17th century; **black** – later horizons; **grey square** – undated.

rech, obvykle chráněná mohutnějšími příkopy, která většinou nezanikají dříve než 17. století a přežívají i do mladších horizontů,⁷³ a sídla situovaná ve dvorech, založená obvykle v 16. století (někdy, ale s kořeny ve 14. stol.), většinou zanikající v 17. století.⁷⁴ Ve strukturované části grafu vynikají např. skupiny kontrolních bodů v komunikační síti,⁷⁵ velmi dominantních hradů (svým způsobem pevností),⁷⁶ kompaktních opevněných rezidencí v nepřístupných polohách,⁷⁷ větších rodových hradů⁷⁸ a zámků.⁷⁹

Na prahové hodnotě 25 přestáváme původní strukturu grafu rozeznávat a máme před sebou novou mozaiku, složenou z 587 uzlů a 833 vazeb,⁸⁰ kterou bychom

Obr. 20. Síť vztahů mezi sídly založená na jejich podobnosti. Rozdíl funkčních potenciálů <25. Barevně rozlišeny zánikové horizonty sídel: **žlutá** – 13. stol.; **oranžová** – 14. stol.; **červená** – 15. století; **fialová** – 16. století; **modrá** – 17. století; **černá** – mladší horizonty; **šedý čtverec** – nedatováno. — **Fig. 20.** Network of relationships between seats based on their similarity. Difference of functional potential <25. Colour-coding of residence abandonment horizons: **yellow** – 13th century; **orange** – 14th century; **red** – 15th century; **purple** – 16th century; **blue** – 17th century; **black** – later horizons; **grey square** – undated.

mohli snadno označit za chronologicko-typologický strom (obr. 20), zvláště odstraníme-li nedatovaná sídla a rozdělíme-li graf na dílčí časové řezy. Výraznou kumulaci ve středu grafu tvoří indiferentní sídla, která se projevují funkčními potenciály blízkými nule. Jde o pestrou směs objektů, které nemá valný smysl blíže jmenovat. Ve skutečnosti je jádro tvořeno mnoha malými oddělenými komponentami grafu a z této šedi se vydělují skupiny sídel, které nabývají stále osobitějších vlastností tak, jak se vzdalují od středu sítě. Důležité však je, že ze souboru již zcela vypadla větší sídla a v podstatě se dostáváme téměř výhradně na úroveň sídel malých a středních. Celková rozloha sídel v síti v průměru dosahuje 2885 m² a medián je dokonce pouze na 1833 m². Způsobeno je to postupným snižováním prahové hodnoty, které vede k ořezávání grafu o méně typická sídla. Mezi největší zahrnuté objekty řadíme některé pohodlnější hradní stavby⁸¹ a největší exempláře vesnických sídel, ohrazených vícečetnými příkopy.⁸² Většina z těchto velkých areálů se nachází v indiferentním středu grafu, spolu s dalšími 150 lokalitami. Hlavní graf pak tvoří nejtypičtější příklady sídel, zobrazených díky vysoké vzájemné podobnosti. Vnitřní strukturování vzorku je ale bohužel velmi ošemetné. Přestože v jednotlivostech síť poukazuje na stabilnější

⁷³ Hlubany, Hradiště u Chebu, Chorýšany, Jemniště, Jeřice, Kаницe u Domažlic, Ledce, Lesná u Nového Kostela (starší sídlo), Lešany nad Sázavou, Libčany, Pšovilky, Český Rudolec, Sluhy, Svojsice u Choltic, Třebnoušev, Zahořany u Domažlic, Pluhův Ždár.

⁷⁴ Byseň, Hostišovice, Kretice (Kvasetice), Únějovice, Dub u Ratibořských Hor, Malá Dobrá (Velká Dobrá), Racov (mladší sídlo), Lesná u Nového Kostela (mladší sídlo), Svatkovic, Litochovice u Volyně, Třebešice u Divišova, Velemyšleves, Dražovice u Sušice (mladší sídlo), Branovice u Dobšic (mladší sídlo), Zavlakov (mladší sídlo), Frymburk u Sušice (mladší sídlo), Slavoňov (Vesec), Horní Branná, Čepřovice, Ostrolovský Újezd, Grabštejn – Nový zámek, Pole, Nejezin.

⁷⁵ Boršov nad Vitavou, Chřenovice, Dřel (Koldín), Rychvald (Kozojedy), Levín u Litoměřic, Mramor (Liteň), Čížkov (Přešín), Maškovec (Kamenný Újezd), Vimberk (Medový Újezd).

⁷⁶ Ostromeč (Radíč), Jezeří, Jivno (Lány), Panna (Řepčice), Velhartice.

⁷⁷ Frýdštejn, Kugelweit (Jaronín-Kuklov), Návarov.

⁷⁸ Bezdruzice, Nové Hrady (starší sídlo), Vysoký Chlumec, Pardubice, Soustov, Český Šternberk, Švihov, Starý Berštejn (Vrchovany), Zbiroh.

⁷⁹ Častolovice, Doksy u Máchova jezera, Králův Dvůr, Choceň, Choltice, Liběchov, Pacov, Smidary, Stružnice, Zámorsk.

⁸⁰ Uzly bez vazeb se v grafu nezobrazují.

⁸¹ Točnick, Chlum (Nepřevázka), Nový Hrad (Jimlín), Dobřany v Orlických horách, Chlum u Zbýšova, Konopiště, Potštejn (Žinkovy).

⁸² Kaceřov, Mnichovice, Komárka (Zdislav), Volenovice (Plazy), Vikošov, Žerotín u Panenského Týnce.

trendy, dosahujeme samé hranice možností deskriptivního systému, respektive výpovědní hodnoty zvolených atributů sídel. Je možné a snad i pravděpodobné, že pokud by síť byla odvozena přímo z výchozích deskriptorů a nikoli z šestice funkčních potenciálů, byla by již od počátku strukturovanější. Dařilo by se tak patrně sledovat robustní struktury a typologické varianty až do velmi vysokého detailu. Nesporné je rozdělení grafu na dvě skupiny staveb: (1) starších, sice hrazených, ale se špatnými fortifikačními charakteristikami, a (2) mladších, zcela neopevněných, se slušným hospodářským potenciálem. V podstatě platí, že poslední jmenovaná veličina je hlavním faktorem ovlivňujícím životnost sídla, a to i v případě středověkých objektů. S dobou založení postupně chřadne obranyschopnost sídel, až dosáhne koncem 14. století záporných hodnot. Starší sídla jsou spíše volněji vázaná k sídlišti, a pokud u nich nalézáme dvůr, je to obvykle přiložený areál ve volnější vazbě k sídlu.

Při vhodně zvolených deskriptorech a promyšleném způsobu generování sítě hledíme na metodu, která při minimálním vynaloženém úsilí produkuje obrovské množství výsledků. Díky naprosté svobodě při volbě kritérií pro budování vstupní matice jde o postup násobně variabilnější, než je většina dosud užívaných exploratorních metod. Nejsme omezeni ničím než vlastní schopností formulovat hypotézy. Pokud dokážeme hypotézu převést na skupinu logických proměnných, můžeme přistoupit ke generování sítě, která usnadní úspěšné řešení kladených otázek. V tomto případě bylo síťové analýzy využito pro chronologicko-typologickou klasifikaci. Díky iterativnímu postupu a hodnocení souslednosti grafů byly nalezeny limity užívaných deskriptorů a hranice, na které se výsledky počínají rozměšňovat v náhodných strukturách. Otázkou samozřejmě je, nakolik to může být odrazem minulé reality. Není totiž překvapivé, že hranice výpovědních možností leží poněkud mezi těmi nejmenšími objekty, které nemají příliš signifikantní vlastnosti. Rostoucí komplexita sídel je přitom velmi dobrým a spolehlivým znakem rostoucího společenského postavení. Spolu s ní vzrůstá i životnost sídel a jejich význam v krajině. Zjevně existují jisté homogenní vlastnosti, které lze vztahovat k elitním sídlům napříč kategoriemi v jednotlivých chronologických horizontech. V každém horizontu ale existuje značná vnitřní heterogenita, která stoupá s významem stavebníka a jeho schopností promítnout do podoby sídla své vlastní, unikátní představy. Tato variabilita klesá v čase, nebo ji deskriptivní systém pro mladší období nedokáže obsáhnout.

7.3. Deduktivní kategorizace účelu sídel

V této variantě syntézy navazují na úvahu, že funkční potenciály mohly pozitivně nebo negativně ovlivňovat pravděpodobnost, že sídlo bylo v dokumentované podobě a v daném kontextu užíváno ke konkrétnímu účelu. Je proto možné stanovit i odpovídající znaky, které mohou kategorie účelu nést v pramenech, a v důsledku i metody, jimiž je lze zachytit a analyzovat. Následující kapitola popisuje východiska pro definici dílčích kategorií účelu, a to na základě dosavadních znalostí vrchnostenských sídel. Předpokládané vazby

popsaných kategorií účelu k funkčním potenciálům lze vyjádřit jako matici, ve které průsečíky řádků a sloupců udávají povahu vztahu (negativní nebo pozitivní vliv) a váhu popisné osy pro hodnocení (násobek hodnoty). Koeficient pro kategorie účelu je tak kombinací výsledků v několika popisných osách (*tab. 6*).⁸³ Vlastní vyhodnocení kategorií účelu na základě níže formulovaných podkladů je součástí *kap. 8*.

7.3.1. Každodennost (*obr. 21*)

V popisech sídel se obvykle setkáme se zdůrazňováním jejich funkce jako rezidence elit. V takovém pojmu ale zanikají další aktivity, které s rezidenční funkcí neoddělitelně souvisí. Proto na úrovni účelu pracují se sídly více jako s prostředím každodennosti a privátního života. V případě sídel nešlo o sociálně vyhraněné areály. S jejich komplexitou významně rostl i okruh osob, které se mohly mimo majitele a jeho nejbližší rodinu při sídle či v sídle zdržovat. Majitel mohl být zastupován správcem (*Kašička 1985, 57; Teuscher 2012, 13–15; Franc 2011, 27–36*) a pokud je seniorem instituce (např. církve), správce se stával jejím místním zosobněním, včetně způsobu užívání prostor. Jsou doloženy i případy, kdy správce byl pouze úředníkem disponujícím oddělenou rezidenční částí, která sloužila pro jeho potřeby, a sídlo jako takové stále bylo schopno přijmout svého skutečného majitele k dlouhodobému pobytu – např. purkrabství a obytná věž Karlštejna (*Durdík 2009, 246–250*) nebo uspořádání Krivoklátu, kde existoval i specializovaný manský areál (*Durdík 2009, 299–303*).

Podle postavení majitele se odvíjely potřeby ubytovat a zabezpečit další sociální skupiny – rodinu, dvořany, služebnictvo, strážné, čeledí i specializované řemeslníky (*Olsen 1990, 344 nn.*). Přítomnost, interakce a míra segregace takových skupin se odrážela v prostorovém uspořádání sídla a v komunikačních vazbách. Vyšší sociální prostředí přinášelo komplexnější řešení a sídla na nejnižší úrovni měla tendenci vnitřním uspořádáním reflektovat pouze genderové rozdělení (*Eadie 2015, 7–88; Handzel – Kühnreiber 2015*). V extrémních případech zvažujeme obývání sídla pouze jádrou rodinou, doplněnou o širší příbuzenstvo (*familia*), které mohlo zastávat i role podobné čeledi (*Eadie 2015a; Olsen 1990*). Základní skladbu obytných dílů drobných sídel tvořila trojdílná dispozice (tzv. *minimální byt*), dále doplněná o účelové prostory pro skladování, přípravu pokrmů a stolování, v rozsahu odpovídajícím možnostem stavebníka (*Rykl 2008; Kubeš 2008*). V komplexních sídlech zaujímalobydli majitele prominentní polohu a většinově horizontální řešení obytných prostor, přičemž služebnictvo bylo odsouváno do vertikálně řešených bytů a do přízemních částí sídel. Docházelo pak k násobení počtu funkčních součástí obytných jednotek sídla (*Anderle 2008, 29–30*) a s proměňující se rolí panstva v novověku také ke vzniku hierarchicky členěných apartmánů s předpokojí v lineárním řazení (*Kubeš 2008, 80–81*).

Sociální vztahy a interakci uvnitř sídel lze dobře vyjádřit pomocí prostorových diagramů (*Sherlock 2010*),

⁸³ Například pro výpočet koeficientu pro bezpečnost a obranu tak výsledek bude odvozen z rovnice: $X = 2 * [\text{obranný potenciál}] + [\text{organizační potenciál}] - 2 * [\text{kunikační potenciál}]$.

	Produkční potenciál		Obranný potenciál		Společenský potenciál		Organizační potenciál		Kommunikační potenciál		Vizuální potenciál	
	váha	popis	váha	popis	váha	popis	váha	popis	váha	popis	váha	popis
Každodennost	-	u spotřebně zaměřených sídel lze předpokládat nižší míru nutné specializace, menší počet zapojených osob, a tím i privátnější ráz	-	neopevňovaná sídla byla z pohledu každodennosti přirozenější řešení než komplexní fortifikace, které z principu vyžadují složitější obsluhu	++	významně větší potenciál měla sídla začleněná do sídelních jednotek spíše než soliterně stojící stavby, protože přístupnost zázemí je v ohledu každodennosti značnou výhodou	++	jednodušší řešení bylo signifikantní pro privátní a na každodenní život zaměřená sídla	++	pro potřeby běžného chodu sídla je mnohem vhodnější vyšší přístupnost a komunikační provázanost a podobou blíže podobají běžné usedlosti	-	pro privátní život byla typická spíše sídla s nižším impresivním působením, která se polohou a podobou blíže podobají běžné usedlosti
Bezpečnost a obrana		lokální hospodářské charakteristiky nehrají podstatnou roli, protože zajištění subsistence ve válečných časech se neodvíjí od vlastní produkce, ale od přístupu k širšímu zázemí	++	vyšší zastoupení fortifikačních prvků jednoznačně zvyšuje bezpečnostní i obranný potenciál sídla	+	z hlediska obrany i bezpečnosti je výhodnější soliterní umístění sídla v krajině; neznámená to však, že sídlo nemohlo být zároveň vhodné situováno pro ochranu jiných součástí sídelní struktury či konkrétní posádky	--	i jednoduše řešená sídla mohla mít významný obranný potenciál, avšak z obranného hlediska nespornou výhodou, ide o jeden z efektivních způsobů pasivní ochrany konkrétních částí krajiny		nedostupnost sídla byla z obranného hlediska nespornou výhodou, ide o jeden z efektivních způsobů pasivní ochrany konkrétních částí krajiny		dominantní poloha s vysokou mírou kontroly byla výhodou, ide ale více o faktor hraniční politiky, než spojitost s obrannou a bezpečnostní úlohou sídel; i pohledově méně exponovaná sídla mohla plnit funkci cílené ochrany konkrétních částí krajiny
Ekonomická strategie	++	se silně ekonomicky profilovanou strategií vrchnosti spojujeme znaky produkčně zaměřeného sídla	-	výrazné fortifikační prvky a defenzivní poloha mohly být překážkou ekonomických aktivit		možnost rozvinout ekonomické aktivity je posílena u sídel soliterních, které se nachází ve volně krajině a nejsou omezována okolní zástavbou	++	míra vnitřní komplexity sídla přímo nevyjadřuje ekonomický účel (odpovídající aspekty jsou zahrnuty v hodnocení hospodářské funkce)		za ekonomicky výhodnou lze považovat vizuální impresi a hledisko kontroly za nepodstatný faktor		pro ekonomickou strategii lze považovat vizuální impresi a hledisko kontroly za nepodstatný faktor
Správa a organizace	+	mezi hospodářskými funkcemi sídel a správní úlohou není přímá spojitost, avšak potenciální organizační role je silnější právě u hospodářsky zaměřených sídel (roboty, čeled, řemesla)	++	míra obranyschopnosti nedefinuje roli sídla ve správním systému	++	začlenění sídla do sídelní jednotky silně souvisí s jeho správní úlohou – vyšší provázanost implikuje i jednodušší kontakt mezi vrchností a poddanými	+	komplexnější sídla skýtají větší potenciál užít pro správní aktivity i vysoký veřejný prostor sloužících komunitě mimo sídlo samotné; správní roli přesto hrála sídla na všech úrovních a vnitřní komplexita nemohla být rozhodující	++	pro výkon správy muselo být sídlo dostatečně přístupné z co nejšířšího okolí; komunikačně odříznutá sídla takovou roli mohla těžko zprostředkovávat	+	podstatná pro akceptaci patrimonialní správy byla pohledově dominantní a na kontroly zaměřené umístění sídla v rámci sídelní jednotky či regionu
Reprezentace a symbolická komunikace	--	u reprezentativních objektů stojí významnější produkční zaměření v kontrastu k důrazu na pohodlí a elitní symboliku	-	pro symbolické vyjádření stejně dobře sloužila fortifikace skutečná i iluzivní, proto z jejího charakteru není možné vyvozovat žádné důsledky	++	vzhledem k různým formám reprezentace nelze vyloučit ani objektivně zaměřené sídla, tím méně soliterní sídla; jistá míra vyčlenění z běžného osídlení však byla součástí projevu feudálních elit	++	čím komplexnější bylo prostorové řešení sídla, tím lépe mohla být vyjádřena sociální diferenciace i symbolická komunikace		přisuzovat váhu dostupnosti sídla nelze, neboť podstatná byla jak symbolická vyhraněnost a vyčlenění z „běžné“ krajiny, tak potenciál hostit majitele, jeho služebníky i společníky	+	vizuální dominance ani kontrolní pozice patrně nebyly rozhodujícími prvky pro šlechtickou reprezentaci, nicméně rozšiřují potenciální okruh „adresátů“ symbolických vyjádření
Mocenská politika		nelze vyloučit, že mocensky významná sídla měla i doprovodné hospodářské využití, proto je funkce v daném kontextu nehodnotitelná	+	důraz na militární složku sídla chápeme jako odraz mocenského významu sídla		svůj mocenský účel mohla mít sídla bez ohledu na zapojení do sídelní jednotky		vnitřní komplexita nejspíše nehrala při sledování mocenských cílů podstatný význam		dostupnost nemohla být v mocensko-politickém myšlení rozhodující při volbě staveniště	++	pokud mělo sídlo mocensky působit na cílové skupiny, nutně muselo být viditelné; impresi a kontrolní funkci proto je příkládan prvotady význam

Tab. 6. Rekapitulace hypotetických vztahů mezi kategoriemi účelů a sledovanými funkčními potenciály. **Plus (+)** – pozitivní korelace; **minus (-)** – negativní korelace; **prázdné pole** – vzájemně ovlivňování funkce a účelu nepřepokládáme, nebo je vztah nejednoznačný. Počet znaků zohledňuje váhu vztahu. – Tab. 6. Review of hypothetical relationships between the categories of purpose and studied functional potentials. **Plus (+)** – positive correlation; **minus (-)** – negative correlation; **empty field** – mutual influence between function and purpose is not assumed, or the relationship is ambiguous. The number of characters represents the weight of the relationship.

Obr. 21. Pohodlné, na každodenní užití zaměřené sídlo z konce 15. století v Krníně (okr. Český Krumlov) bylo součástí hospodářského dvora umístěného na návsi malé obce. Foto J. Synek, 2012. — **Fig. 21.** The comfortable seat from the end of the 15th century in Krnín (Český Krumlov district) intended for everyday use was part of a manor farm at the village green of the small hamlet. Photo by J. Synek, 2012.

distribuční analýzy movitých artefaktů (Svensson 2008) a funkční analýzy budov a jejich částí (Mathieu 1999). Větší hloubka prostorového uspořádání značí hlubší organizaci privátní a veřejné složky a díky tomu i míru specializace obyvatel. Signálem vyššího sociálního prostředí je vznik alternativních komunikačních tras průchodu objektem, čímž se oddělují prostory užívané vrchností, hosty a služebnictvem. Mělké prostorové členění indikuje nevyhraněnost, protože sídla tohoto typu se budou organizací blížit poddanskému životnímu stylu. S užitím sídla a každodenním životem je svázán i jeho krajinný kontext. Je možné pozorovat přítomnost zahrad, sadů, vodních ploch a dalších areálů, které měly význam pro zajištění chodu sídla. Důležitým aspektem je i napojení na související sídelní jednotku, tedy přístup k trhu, potravinám i službám. Toto téma se však více prolíná s ekonomickou strategií vrchností.

7.3.2. Bezpečnost a obrana (obr. 22)

Vrchnostenská sídla byla dlouho chápána téměř výlučně jako silně militarizované areály, s primárně vojenskou funkcí (Bur 1982, 13; Platt 2007; Creighton

2002, 5–6; Plaček – Bóna 2007, 9). I když je tento účel nepopiratelný (Purton 2012), nepovažují jej za nejpodstatnější nejen v kontextu ostatních kategorií, ale jako zjednodušující sám o sobě. Vojenská povaha elit je v celém sledovaném období nesporná a byla důležitou součástí budování jejich společenské identity (Prchal 2015). Nemusela se však projevovat praktickými fortifikacemi, ale též jako symbolická vyjádření rytířství (Macek 1997, 50–64; Prchal 2008, 142–143; Vaníček 2007). Fortifikace byla jen jeden z aspektů otázek bezpečnosti a obrany, které směřovaly k ochraně majitele, jeho panství, poddaných a země. Taková role sídel vystupovala do popředí nejen ve válečném stavu, ale i v otázkách zajištění veřejného pořádku.

Vojenskou úlohu vrchnostenských sídel samozřejmě nelze podceňovat, jak se mimo jiné ukazuje na diskusi o obléhání hradů (Koscelník 2014; Sýkora 2012). V perspektivě časového měřítka bylo však vojenské užití marginální a jen výjimečně úspěšné. Situace je odlišná v oblastech, které přímo zasáhly dlouhodobé konflikty jako mongolské (tatarské) a turecké vpády. Na Slovensku tak vznikaly objekty pevnostního charakteru v nedostupných polohách, které mohly poskytnout okol-

Obr. 22. Dobře chráněný hrad Bezděz (okr. Česká Lípa) založený po polovině 13. století tvořil bezpečnostní a obranou oporu severočeské panovnické domény. Foto M. Gojda, 2008. — **Fig. 22.** Well-protected Bezděz Castle (Česká Lípa district) founded after the middle of the 13th century was a backbone of security and defence in the north Bohemian royal domain. Photo by M. Gojda, 2008.

nímu obyvatelstvu i dlouhodobější ochranu. U nich vlastní sídlo tvořilo vnitřní opevněné jádro, které bylo ve velkém odstupu obeháno dalšími okruhy opevnění; zářným příkladem je Šarišský hrad (*Plaček – Bóna 2007, 21–26, 286–288*). Taková řešení by snesla srovnání i s českými hrady z období husitství. Ty rovněž bývaly obklopeny širším komplexem fortifikací, který dovozoval táboření vojska. Typickými znaky pro praktické vojenské užití se zdají být lehčí a jednodušší formy opevnění s utilitárním vzhledem (sypané valy a bašty; *Sýkora 2013, 272–273*). Netřeba zmiňovat hrady křížácké, opět formálně odlišné od typických sídel šlechty, které sloužily jako pevnosti a kasárna (*Thompson 1997, 505*). Pro pevnostní a refugiální stavby je proto charakteristický velký vnitřní prostor předhradí, který sloužil v čase potřeby ubytování vojska a shromáždění zásob (vč. dobytka) a ve výjimečných případech i k ochraně širšího obyvatelstva (tzv. „*Garnisonsburgen*“; *Meyer 1992, 250–251*).

Do zastoupení militární složky sídel se zjevně reflexivně promítal aktuální dějinný kontext a byla tak velmi proměnlivá a dočasná. Důležitá byla psychologická převaha obránců a podpora morálky díky přítomnosti opevnění. Většina fortifikací však nemohla odolávat delším obléháním už kvůli zásobování, protože počet obránců a tím i efektivita obrany byly ne přímo úměrné době, po kterou vydržely skladované zásoby (*Zeune 2001, 12*). Znakem zvyšování obranyschopnosti byla přítomnost komunikačně nezávislých předsunutých opevnění, trvalých i dočasných. Ve zjednodušeném podání bylo principem obrany středověkého sídla kladení chráněných překážek mezi obráncem a útočníkem. Jejich násobením vznikala široká síť fortifikačních prvků s cílem maximálně omezit přístup k jádru sídla (*Kühtreiber – Wagener 2007; Wagener – Kühtreiber 2010*).

Sídla však byla především symbolem míru (*Klápště 2005, 125; Zeune 2001, 13*). Takové postavení měl i panovník a přeneseně také šlechta (*Vaniček 2002*). *Zemský mír* (*constitutio pacis, Landfriede*) byl jedním ze základních ideálů a institutů středověkého státu (*Hledíková – Janák – Dobeš 2007, 56*), jakkoli mohla být rovnováha vynucována reálnou vojenskou mocí (*Petráš 1976, 52*). Někde na pomezí vojenské obrany a vnitřní bezpečnosti tak stála funkce strážní. Sídlo v mnoha případech zajišťovalo dohled nad konkrétním územím a stávalo se symbolem svrchovanosti. Na zabezpečení takové funkce se podílel nejen majitel, ale i širší systém služebníků – manů (ušlechtilých i robotných;) a nápravníků (*Petráš 1976, 17; Rameš 2005, 170; Novotná 2008, 12–36; Franc 2011, 104–110*). Se strážním dohledem souvisel i výběr cla a odpovídající ochrana zemských stezek a hranic (*Plaček 1990*), případně i horních aktivit (např. *Štrašicko: Anderle – Švábek 1989; Nováček – Krofta 2018, 31–33*). Prokázat vztah ve druhém případě je však nesnadné, již kvůli složité dataci důlních děl, i když v Evropském kontextu existují pozitivní příklady (*Schwabenicky 2007*).

Ryze bezpečnostním hlediskem je fungování sídel jako chráněného skladiště pro uložení důležitých produktů a cenností. Jejich uzavřenost a cílená kontrola přístupu byla vhodným prostředkem, jak zajistit maje-

tek proti zcizení. Menší objekty těžko obstály při válečných událostech (většinou neobstály ani větší hrady), ale jako ochrana proti skupinám lapků a zlodějů byla i drobná sídla vybavena dostatečně, jak dokazuje nejen přítomnost ohrazení, ale i pravidelně nalázaná militaria. Důvodnost takových opatření zachycuje analýza moravských *Knih púhonných* (*Nekuda – Unger 1981, 40–44*) a dalších obdobných textů (*Čechura, J. 2008, 197–204*). Spory mezi drobnými šlechtici často nabývaly podoby rozbrojů a vzájemného pobírání koní, dobytka i napadání vsí a poddaných. Svou prostou přítomností tak sídla odrazovala případné narušitele a zemské škůdce od útoků na přidružené sídelní jednotky. Také se ale stávala jejich trvalejšími základnami, jak názorně ilustrují příklady hradů *Lopaty* (*Novobilský 2008*), *Homberka* (*Rožmberský – Vařeka 2013, 44–45*) a bezpočtu dalších.

7.3.3. Ekonomická strategie (*obr. 23*)

Vrchnostenská sídla v principu nebyla jen rezidenčními objekty, ale též místy spojenými s organizací hospodářství (*Creighton 2002, 177–185*). Vlastní hospodářské dvory a předhradí se co do identifikovaných ekonomických aktivit ale vzájemně liší (*Hložek 2010; Plaček – Dejmal a kol. 2015; Novák 2016*). Je třeba rozlišovat mezi třemi základními variantami – (1) rezidencí bez vlastní produkce, (2) autarktně zaměřeným sídlem, jehož zázemí má konsumpčně zabezpečit každodenní provoz sídla a (3) ekonomicky zaměřeným areálem, jež má za cíl dosahovat maximální nadprodukce pro trh (*Kühtreiber 1999*). Takové členění odpovídá odlišným konceptům rentovního hospodaření, správy popluzí či podnikatelského velkostatku. Každá z variant vede k posilování jednotlivých charakteristických součástí sídla, kdy ostatní funkční části mohou zcela mizet. Lze tedy pracovat se základním členěním na jádro, sekundární díly a dvůr, přičemž rozsah a zastoupení té či oné části značí odlišnou ekonomickou strategii. Jako příklad na jeden pól postavme arcibiskupské novostavby, které sloužily striktně rezidenčnímu účelu, bez vlastní produkce (*Hložek 2010, 45–46*); na druhém pólu by ležely režijní dvory velkostatků, s omezenou rezidenční funkcí (*Čechura, J. 2008a, 183–187; Kovář 2011, 46*).

I u dobře hajitelných sídel mohl v povzdálí existovat vhodně situovaný hospodářský dvůr, který však v takovém případě musíme považovat za samostatný areál, který vlastní provoz sídla přímo neovlivňoval, a naopak je tak doložena vyšší míra specializace sídla samotného. Ekonomickou roli sídel posilují i případné nezemědělské výrobní aktivity, které těžko můžeme rozlišovat jinak než pomocí přímých zmínek a archeologického odkryvu. Typicky jde i o zpracování kovů. Ekonomické aktivity byly také silně závislé na dalších areálech v krajině, jako jsou rybníky, pluziny, mlýny, hamry, těžební areály atd., jejichž provoz mohl být ze sídel organizován (*Herdick – Kühtreiber 2008; 2009*). Sledování podobných jevů je však zcela mimo možnosti této studie a zaměřují se proto na ekonomickou strategii v užším slova smyslu, v přímém vztahu k sídlu a k zemědělskému potenciálu jeho okolí.

Obr. 23. Pozůstatky mohutného sklepa ze druhé poloviny 14. století v poplužním dvoře na zaniklé vsi Rovný (Drahoňův Újezd; okr. Rokycany) svědčí o hospodářských aktivitách spojených se sídlem. Foto D. Novák, 2014. — **Fig. 23.** Remnants of a large cellar from the second half of the 14th century in the manor farm of the deserted village of Rovný (Drahoňův Újezd; Rokycany district) testify to agricultural activities connected with the seat. Photo by D. Novák, 2014.

7.3.4. Správa a organizace (obr. 24)

Při hodnocení pozice sídel nesmíme opomíjet organizační úlohu, kterou zajišťovala vůči svému zázemí, resp. vůči odpovídajícímu panství. Sídla nebyla jen privátní rezidenci, ale také veřejnou institucí, kde byly vykonávány např. soudní procesy (Vaniček 2002) a mohla následně sloužit jako vězení (Creighton 2002, 187). „Veřejnoprávní“ role vrchnosti byla ve feudálním světě značná, neboť do kompetence majitele panství patřil výkon patrimoniální správy nad poddanými, do níž spadala i nižší soudní pravomoc. Lokální soudy vykonával vrchností jmenovaný rychtář, purkrabí, nebo majitel panství osobně (Hledíková – Janák – Dobeš 2007, 229–238). Nejtěžší zločiny (hrdelní i majetkové) byly postupovány vyšším zemským úředníkům spojeným s kraj-

skými centry – poprávcům (Hledíková – Janák – Dobeš 2007, 66–67) a hejtmanům (Hledíková – Janák – Dobeš 2007, 64, 111), i když postupně docházelo k přenosu těchto pravomocí také na místní úroveň a ke vzniku panských hejtmanství u větších a důležitějších sídel (Hledíková – Janák – Dobeš 2007, 231–234).

S patrimoniální správou ale souvisela nejen soudní pravomoc. Stejnou měrou se sídla vázala k výběru renty a organizaci robot, nárazově pak ke shromažďování berně, zemské hotovosti a verbování vojska (Hledíková – Janák – Dobeš 2007, 231). Všechny tyto aktivity se koncentrovaly kolem vrchnostenských sídel, která zprvu nezahrnovala specializované kanceláře a interakce byla realizována v provozním zázemí nebo v reprezentačních prostorách. Paralelně spolupůsobily

Obr. 24. Díky přítomnosti skalního městečka zvaného „Valečovské světničky“, tvořeného stavbami zasekanými do pískovcového podloží, byl přílehlý hrad Valečov (Boseň; okr. Mladá Boleslav) již od 14. století také správně organizačním centrem. Foto Z. Kačerová, 2014 — **Fig. 24.** Since the 14th century, the presence of the rock town “Valečovské světničky” composed of buildings carved into the sandstone bedrock made the adjacent Valečov Castle (Boseň; Mladá Boleslav district) also an administration and organisational centre. Photo by Z. Kačerová, 2014.

v podobném smyslu i kostely, kde představitelé církve plnili své veřejnoprávní úlohy v roli žalobců. Držitelé statků zároveň mnohde dosazovali kněze do jednotlivých farností (Čechura, J. 2008, 280), které jsou dále spojeny s problematikou výběru desátků (Antonín 2012, 307; Kalhous 2013, 187–189). Pokud malá sídla pokládáme za zcela privátní prostor, nemohla se veřejná slyšení konat uvnitř areálu a byla místo nich hledána alternativní místa, s dostatečnou symbolickou vahou. Těmi snad mohly být hospodářské dvory, ale hlavně kostely, předbrání sídel, návsi, krčmy, mlýny, rychty apod., tedy místa ležící za hranicí sídla.

7.3.5. Reprezentace a symbolika (obr. 25)

Ideologie středověkého světa nebyla pro běžnou venkovskou populaci reprodukována širokými vrstvami umělců, ale poměrně úzkým okruhem církevních hodnostářů na jedné straně a zemskou šlechtou v čele s panovníkem na straně druhé. Z pohledu nobility byl venkov přirozeným životním prostorem, kde mohla okázale dávat najevo svou výjimečnost a zároveň uplatňovat svá práva. Sídla tedy byla neverbálním komunikačním prostředkem k několika adresátům – poddaným, jiným příslušníkům elity a duchovnímu světu. Byla často prvními prvky civilizace budovanými v neosídlených územích, kam ve vazbě ke křesťanským ideálům přinášela řád a vrchnostenskou autoritu (Creighton 2002, 65–69).

Sídla a sakrální stavby společně tvořily ve zřetelném dualismu prostředí aristokratické reprezentace (Šimůnek 2013, 17); z artefaktuálního hlediska byly též zhmotněním výrazových prostředků na té nejvyšší úrovni. Našli bychom bezpočet způsobů, jak byla společenská reprezentace pojímána. Projevovala se v estetice, výběrem místa, architektonickým a uměleckým

ztvárněním (Menclová 1976, 132) i movitým vybavením (Creighton 2012, 109–115). Uplatňovala se v užité technologii, kdy přenos stavebních inovací byl dokladem vlastní výjimečnosti (Wheatley 2004, 16; Šimůnek 2010, 210–211). Upevňovala se v historismu a tradici, pomocí odkazů na rodové symboly, předky a mytická i skutečná místa původu (Rykl 2010; Šimůnek 2013, 293–327; Vaníček 2007). Reprodukovala se při význačných událostech, oslavách, svatbách, pohřbech, hostinách, v boji i při lovu (Gurevič 2008; Richardson 2011). Utvářela vnitřní duchovní svět – v hradní kapli, rodovém kostele či v rytířském sále (Šimůnek 2013, 15–135). Stejně jako byl šlechtický život z velké části naplněn rituálem, i budování a zvelebování sídla bylo ritualizovanou formou reprezentace a myšlenkového ukotvení. Sídla aktivně promlouvala do okolí, byla místem veřejného setkávání, pohoštění i privátního rozjímání. Funkcí sídel nebyla jen reprezentace architektonická, ale také schopnost poskytnout odpovídající přijetí hostům. Tomu odpovídala přítomnost reprezentativních prostor, dostatečné zásoby potravin a sestava vrchnostenského služebnictva (Aufgebauer 1998, 138–141). Zvláště panovnická sídla byla pojímána jako veřejná a rozlehlá, neboť panovníka vždy doprovázel široký dvůr (Vaníček 2002). S tím souvisí tematika loveckých hvozdů a obor pro zvěř (Razím a kol. 2010; Creighton 2002, 185–193; James 2011), která se týká volnočasových aktivit nejvyšší aristokracie. I okolí sídel se proto stávalo součástí reprezentativních prostor, a to pomocí cíleně komponovaných krajinných celků (Creighton 2002, 72–87; Hansson 2006).

Při užívání symbolických vyjádření pracujeme vždy s ideálem, ke kterému jednotlivá sídla směřují. Položení na vyvýšené místo nahrazovalo architektonickou nedokonalost. Iluzivní okna nahrazovala skutečná patra. Architektonické zkratky, zastupovaly pravé fortifikace.

Obr. 25. Hrad Vranov (Sněžov; okr. Jablonec nad Nisou) z počátku 15. století svou polohou dominuje údolí Jizery a je skvělým příkladem sídla s výraznou reprezentativní symbolikou, která byla později znovu oživena romantickými úpravami F. Z. Römische v 19. století. Foto D. Novák, 2018. — **Fig. 25.** Due to its location, Vranov Castle (Sněžov; Jablonec nad Nisou district) dominated the Jizera Valley from the beginning of the the 15th century and is an excellent example of a residence with strong representational symbolism that was later revived with romantic modifications by F. Z. Römisch in the 19th century. Photo by D. Novák, 2018.

To vše bez ztráty významu (Zeune 2001, 9–10). Pečlivé studium sociální a symbolické komunikace prostřednictvím sídel je problém zasahující do poznání i těch nejmenších detailů stavby. Na makroskopické úrovni, se kterou pracuji zde, s ním lze spojovat hlavně vnitřní komplexitu, dominantní polohu a nízký důraz na hospodářské charakteristiky.

7.3.6. Mocenská politika (obr. 26)

Sídla různých kvalitativních úrovní byla mocenským nástrojem – jejich stavbou docházelo k formálnímu záboru teritoria a jeho přivlastnění. Sídla sloužila k ochraně hranic a demonstrovala vrchnostenskou přítomnost v krajině (Hermans 2010; Kamphuis 2010). Takové významy se v mnohém prolínají s reprezentativním rámcem, avšak v tomto případě šlo o vědomou a cílenou práci s lokalizací sídla tak, aby bylo dosaženo konkrétních strategických a mocenských cílů (Šimůnek 2010; Karel – Knoll 2016). Tyto aspekty se těžko mohly projevit v architektonické podobě – svůj mocenský význam měl jednoduchý horský hrádek i majestátní pevnost, které vkládaly svým držitelům do rukou reálnou politickou moc (Prokop 2006, 111).

Česká historiografie je přitom zasažena až apriorními představami o úplné kontrole panovníka nad zemí, lidmi i stavbou sídel. Vyzdvihován byl dosud neprokázaný „hradní regál“, naproti skutečnému stavu v kontextu zemského práva, kdy lze mluvit spíše o nezadatelném právu vrchnosti vybudovat si sídlo (Vaníček 2002; Šimůnek 2013, 23–25). Podobně i zahraniční příklady ukazují se, že svolení nebyla podmínkou pro faktickou realizaci stavby, ale projevem zeměpanské přízně (Coulson 1979; 1982; 1994). Celá problematika tak zapadá do širšího rámce feudálního chování a vyjádření sdílené středověké mentality napříč Evropou. Rozkládá se tak dříve vybudovaná představa o výlučném postavení panovníka při stavbě prvních hradů, která vznikla bez přímé opory v pramenech (Klápště 2003; Razím 2002; 2004). Výstavba sídel se patrně více řídila potřebami udržování zemského míru a udržení rovnováhy než panovníckým individuálním rozhodnutím. Doložená svo-

lení dodávají stavebníkům zejména potřebnou právní jistotu, i když mnohdy se do situace jistě promítala i panovníkova autorita, která poskytovala stavbě plnou legitimitu (Vaníček 2002; Coulson 1994; Šimůnek 2013, 25). Paradoxy české diskuse podtrhuje M. Starý, který prokazuje, že listinné doklady hradního regálu jsou ve skutečnosti zcela mimoběžné, neboť se týkají pouze přímých zeměpanských lén (Starý 2012). Při zohlednění těchto zjištění lze dovozovat, že budování sídel bylo důležitým mocenským nástrojem v rukou každého příslušníka středověké elity, pomocí něhož si bylo možné přímo nárokovat území (Meyer 2006). Kolem nich se pak rozvíjelo vlastní osídlení (Chapelot – Fossier 1985, 129–133).

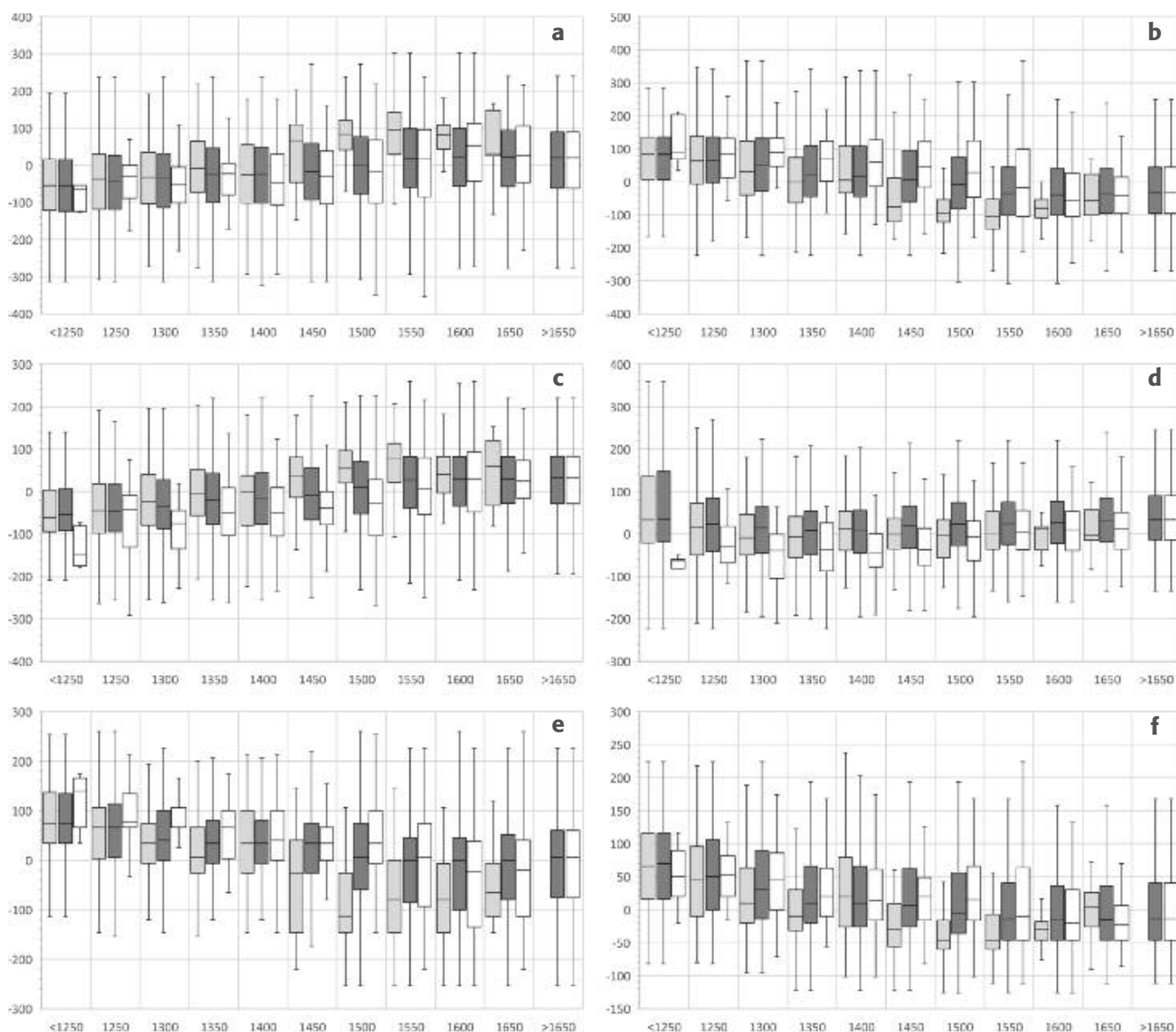
Základem studia mocensko-politických motivů jsou samozřejmě písemné prameny, spojované se sídly. V nich můžeme hledat důvody jejich vzniku, dějinný a politický kontext i spojitosti s individuálními osudy konkrétních osob. Při archeologickém výzkumu bude poznání této kategorie nutně limitované povahou archeologických pramenů. Lokálně se mocenský význam projevoval demonstrativní architekturou (Durdík 2004), tedy užitím dominantní polohy a militárního vzhledu, i praktickou strážní či vojenskou funkcí. Hlubší hodnocení pak dovoluje pohled na distribuci sídel v širším měřítku a jejich prostorově-chronologické vztahy.

8. Vývoj charakteru a účelu sídel v krajině 13.–17. století

Následující interpretativní hodnocení je prováděno z pohledu jednotlivých vymezených kategorií účelu, které byly vztaženy přímo k chronologickému zařazení (graf 31). Z důvodů popsanych v kap. 3 se v dalším rozboru soustředím mimo jiné na příklady sídel spadajících do specifického zánikového horizontu, neboť předpokládám, že účel nově budovaných sídel v krajině se v čase proměňoval a zanikající sídla byla ta, která jej nedokázala naplňovat. Jsou tak identifikovány typické vlastnosti sídel, které přestávaly vyhovovat dobovým potřebám, stabilizované zánikovou transformací. Majetkové charakteristiky jsou v rozboru vztaženy vždy

Obr. 26. Hrad Trosky (Troskovice; okr. Semily) vystavěný Vartenberky na konci 14. století na nepřístupné čedičové kupě byl na první pohled dominantním mocensko-politickým kontrolním bodem krajiny Jičínska. Foto M. Gajda, 2011. — **Fig. 26.** Trosky Castle (Troskovice; Semily district) built by the Vartenbergs at the end of the 14th century on an inaccessible basalt outcrop was at first glance a dominant control point exercising political power in the Jičín landscape. Photo by M. Gajda, 2011.

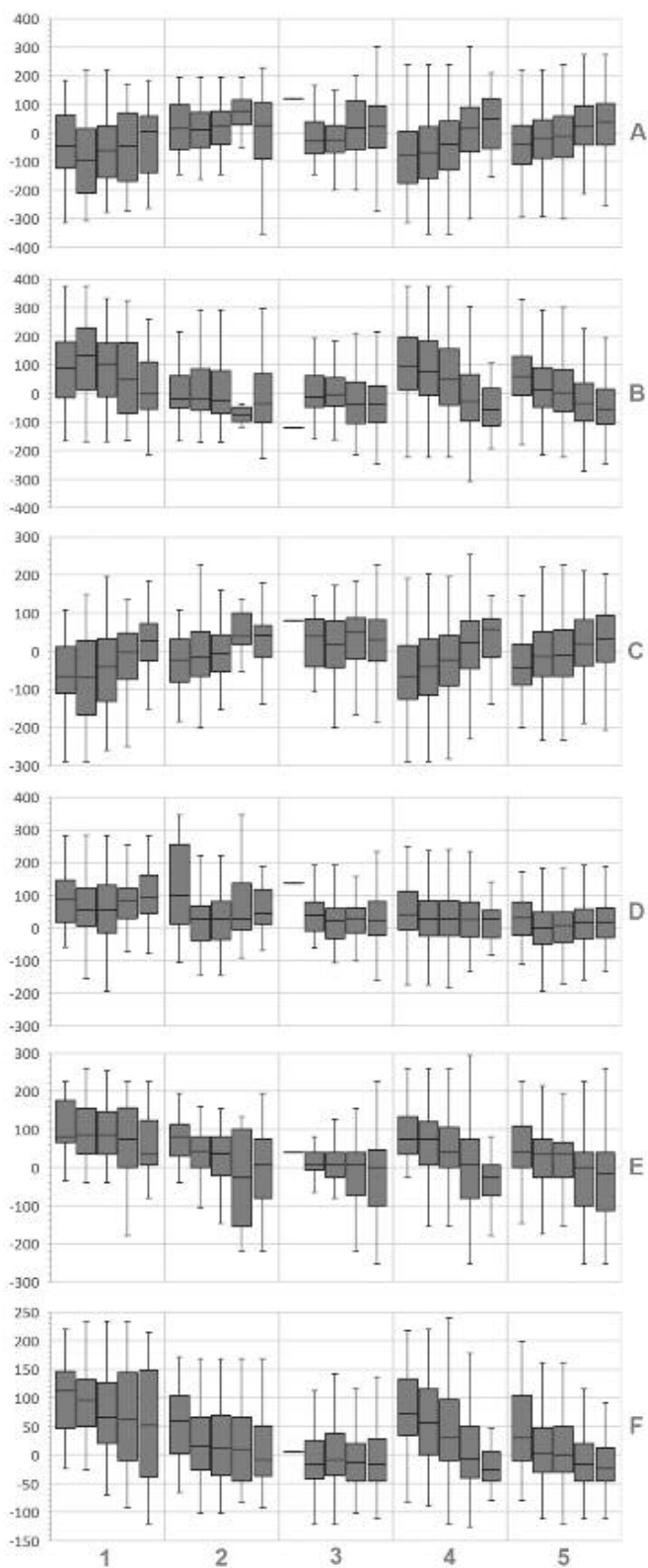
Graf 31. Vývoj účelu sídel ve 13.–17. století. Hodnoty pro dílčí horizonty podle doby vzniku (*světle šedá*), užívání (*šedá*) a zániku (*bílá*): **a** – každodennost; **b** – bezpečnost a obrana; **c** – ekonomická strategie; **d** – správa a organizace; **e** – reprezentace a symbolická komunikace; **f** – mocenská politika. — **Graph 31.** Development of the purpose of seats in the 13th–17th century. Values for individual horizons by period of establishment (*light gray*), use (*gray*), abandonment (*white*): **a** – daily operations; **b** – security and defence; **c** – economic activities; **d** – administration and organisation; **e** – social representation and symbolism; **f** – political power.

k sídlu pro celé století, kdy existuje zmínka o majetkově-právním vztahu mezi objektem a držitelem. Sídla tak mohou být pro jednotlivé časové řezy započítána i opakovaně, a to v důsledku majetkových převodů (graf 32). Mapy představují stoleté časové řezy se zobrazením sídel, která svým užíváním alespoň částečně zasahují do jednotlivých století. V distribuci sídel se projevují zřetelné odchylky i bez zapojení vlivů chronologie, což ale plně koreluje s hustotou sídelní sítě (obr. 1). I přestože analyzovaný soubor nepostihuje všechna sídla, díky srovnání s částí vzorku nezařazenou do analýzy není pravděpodobné, že by v základních strukturách bylo rozložení lokalit v krajině odlišné. V datech se projevuje pouze několik drobných odchylek. První z nich se týká dobře prozkoumaného regionu Křivoklátska, kde byl proveden podrobný průzkum, a dokumentaci regionu

můžeme považovat za vyčerpávající. Druhým atypickým regionem je oblast středního Poohří (Žatecko, Lounsko). Z ne zcela jasných důvodů je zde podrobnější evidenci pokryto jen velmi malé množství lokalit i přes poměrně standardní počet evidovaných sídel. Obdobná situace v menším měřítku se opakuje v oblasti okolo Městce Králové a Chlumce nad Cidlinou. Drobně zaostává také severovýchodní Jindřichohradecko. Ve všech ostatních regionech jsou odchylky marginální.

8.1. Horizont 13. století

Již od 13. století je distribuce sídel na území Čech poměrně konzistentní a koreluje s cílovým stavem, pouze se liší absolutní počty sídel (obr. 27). Bohužel není k dispozici dostatečný srovnávací materiál, který by dovolil

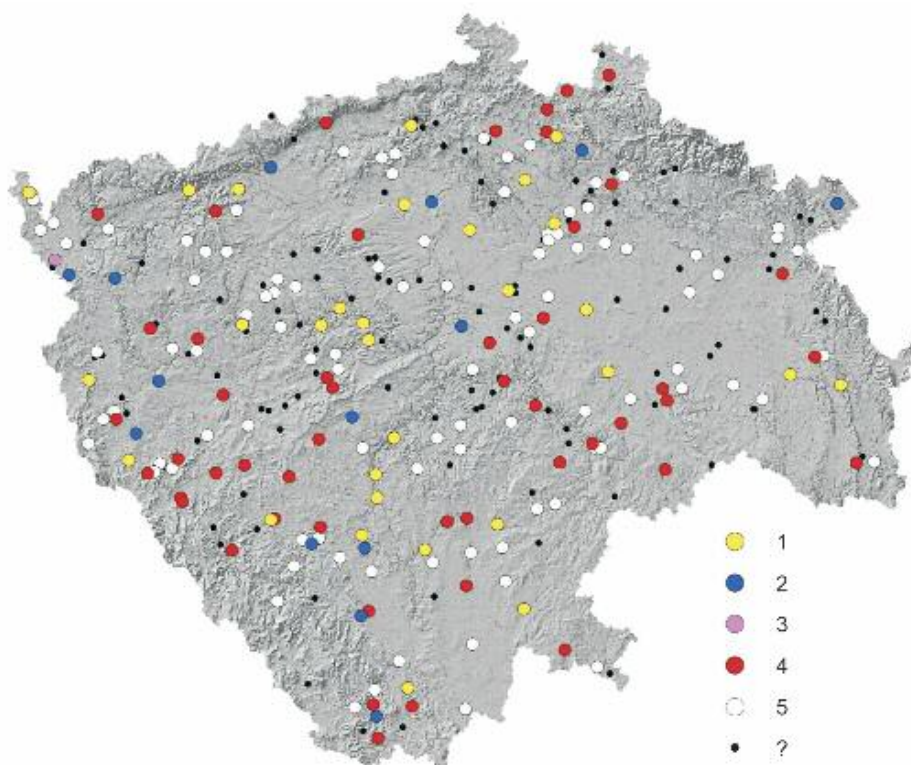

Graf 32. Vývoj vztahu mezi držbou a účelem sídel ve 13.–17. století. **1** – panovnícké rody a korunní držba; **2** – církevní instituce a hodnostáři; **3** – městské obce a měšťané; **4** – ostatní pozemkoví magnáti; **5** – ostatní držitelé. **A** – každodennost; **B** – bezpečnost a obrana; **C** – ekonomická strategie; **D** – správa a organizace; **E** – reprezentace a symbolická komunikace; **F** – mocenská politika. — **Graph 32.** Development of the relationship between the ownership and purpose of seats in the 13th–17th century. **1** – royal family and crown; **2** – Church institutions and dignitaries; **3** – towns and burghers; **4** – other land magnates; **5** – other holders. **A** – daily operations; **B** – security and defence; **C** – economic activities; **D** – administration and organisation; **E** – social representation and symbolism; **F** – political power.

popsat změnu oproti období 12. století, avšak pokud územní rozsah domén byl tehdy ještě prostorově omezený, nejpozději od 13. století bylo celé území započteno sídly v plném rozsahu. Mezi nimi nejsou zdaleka jen novostavby na zeleném drnu. Mnoho objektů vychází ze starších kořenů a navazuje na předchozí struktury doby hradištní. K zakládání sídel nedochází nijak živelně a rozprostírají se i přes celkově nižší počet ve všech regionech, vč. periferií. Přejít mezi tzv. hradeckou organizací (Sláma 1987) a feudálním systémem tak musel být poměrně plynulý a promyšlený. Volba umístění sídel je nenáhodná také v detailním pohledu a jasně preferovány jsou výrazné polohy, kde vynikne silueta objektu a je posílena i obranyschopnost. Zdá se, že některým částem pohraničí byla co do zajištění ochrany a strategické přítomnosti sídel věnována zvláštní péče – to naznačuje například poměrně vysoký počet dobře opevněných sídel na Náchodsku a Domažlicku; častá jsou tato sídla i v širším regionu Křivoklátska a Brdského pohoří.

Panovník si postupně buduje pravidelnou síť strategicky umístěných, rozlehlých, dobře opevněných staveb, které tvoří kotvu království v každém regionu. Takové objekty se sice vyznačují nejvyšší kvalitou opevnění, jejich znakem je ale vysoká míra reprezentativní symboliky, kterou kombinují se strategickou polohou v krajině. Poměrně důležitá je i jejich správní úloha, ale v této oblasti je téměř dvojnásobně překonávají sídla v držení církve. Mnohde však panovníkova moc neuspěla a byl postupně vytlačován šlechtickým magnátem (severní Čechy). Zajímavé je, že i při nízké koncentraci církevních domén, kde evidujeme všehovšudy 19 objektů, je systematicky v téměř pravidelné síti kontrolována celá sídelní oblast Čech. V jejich případě ale i přes značnou rozlohu nedokumentujeme vyloženě opevněné areály, ale reprezentativní sídla ve strategických polohách, zaměřená na pohodlné každodenní obývání, s vynikající vazbou na městská centra. Pokrytí regionů je ostatně typické pro všechny typy držitelů vyjma městských a měšťanských statků. Jediné analyzované měšťanské sídlo 13. století, Podhradí u Chebu, je špatně hajitelným, domácí působícím objektem s ekonomickou a správní funkcí. Nachází se však také v nápadně výhodné poloze vůči okolo probíhajícímu komunikačnímu koridoru, který mohl majitel opticky kontrolovat. Početné majetky menších rodů byly rozptýlené bez většího systému po celém území. Soubor zjevně obsahuje široké spektrum variant, které se nevyhýbají ani méně výstavným řešením. Jsou položena tak, aby zdůraznila postavení majitele, jejich strategická úloha je ale diskutabilní. Jistě vzbuzovala patřičný dojem, a to bez ohledu na to, že jejich užívání muselo být přinejmenším nepraktické a že byla spotřebně závislá na širším okolí. U sídel mocnějších rodů je značně posílena reprezentativní složka, spolu s jejich obranyschopností a mocensko-politickým dopadem. Podceňovat bychom neměli ani úlohu takových sídel při správě panství. Naprosto nevyhovující jsou tyto objekty z pohledu každodenního užití a ekonomických aktivit. Nižší přirozené vazby mezi sídlišti a sídly přitom zprvu pozorujeme napříč sociálními i typologickými kategoriemi.

Charakteristickým znakem sídel zanikajících ve 13. století je bez výjimky militární ráz, který ale nevede k příliš komplikovaným dispozicím a spíše navazuje na starší

Obr. 27. Majetková držba sídel existujících ve 13. století. **1** – panovnické rody a korunní držba; **2** – církevní instituce a hodnostáři; **3** – městské obce a měšťané; **4** – ostatní pozemkoví magnáti; **5** – ostatní držitelé. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 27.** Ownership of seats existing in the 13th century. **1** – royal family and crown; **2** – Church institutions and dignitaries; **3** – towns and burghers; **4** – other land magnates; **5** – other holders. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

hradištní tradice.⁸⁴ Zanikající sídla patří mezi ta s nehoršími předpoklady stát se správními centry.⁸⁵ Pouze Kněžice u Ronova a Dolánky u Daliměřic snad mohly hrát vyšší organizační úlohu. Téměř všechny zaniklé objekty se výrazně profilují na reprezentaci moci a elitní identity⁸⁶ – žádný není v tomto vyložení nevyhovující.⁸⁷ I ty nejvíce začleněné lokality se nalézají spíše v okrajových částech sídlišť.⁸⁸ Z pohledu každodenního užívání by tak obstály snad jen Bohumilice u Kožlí a z ekonomické stránky žádná ze zaniklých lokalit. Zaniklá sídla tohoto horizontu nebývají ani zásadně mocensky významná (snad jen Džbán a Hrádek u Ostrova na Šumavě).

8.2. Horizont 14. století

Čas vesnických sídel přišel naplno až se 14. stoletím, kdy jejich počet prudce stoupá spolu se stabilizací vesnického osídlení. Maxima dosahuje nárůst množství objektů všech kategorií, vyjma základní sítě mocenských opor, jejichž distribuce již byla stabilizována o století

dříve. Co do typologie se skladbou sídla nemění, pouze se poněkud obrušují hrany dříve ostře vymezených variant. Nejvíce je tento proces patrný u sídel méně movité šlechty, kde vidíme úplnou nevyhraněnost; v menší míře pak identifikujeme podobné znaky u sídel církevních a měšťanských. Sídla větších rodů a panovnická sídla na svém vzhledu, poloze a zejména účelu nic nemění, i když nastoupený trend poklesu významu triumvirátu reprezentace-bezpečnost-mocenská politika se začíná nápadně projevovat na všech úrovních. Na druhé straně i sídla popisovaná jako „tvrze“ se někdy přesvědčivě řadí mezi lokality „hradního typu“.⁸⁹ S růstem počtu sídel začíná být velmi dobře viditelná bezprecedentní zonace majetkových vztahů (*obr. 28*).

Panovnická doména se koncentruje v oblasti Křivoklátského loveckého hvozdu a v širším okolí spojnice Prahy a Plzně. Silnější je rovněž postavení panovnického rodu v severovýchodních a východních Čechách. Panovnická přítomnost nerezignuje ani na ochranu zemských hranic. Na ostatních částech území zastoupení zemských sídel značně zaostává a sídla panovnického rodu zde tvoří nepravidelnou síť rozptýlených kontrolních bodů v krajině, která je jinak plně v rukách mocných šlechtických rodů. Ty se drží tradičně menší vazby na sídelní areály a své postavení zdůrazňují budováním, nákupem a zvelebováním sídel ve význačných polohách. Pokud v kraji neexistovala dostatečná protiváha a podařilo se držbu sjednocovat, moc těchto rodů rostla exponenciální řadou. Velká a konsolidovaná panství vznikají jako pevné Bašty na Českolipsku a Českokrumlovsku. V jiných regionech patrně působilo podstatně více konkurenční prostředí a mísí se zde různé varianty

⁸⁴ Hlavačov (Lužná u Rakovníka), Markl (Pomezí pod Landštejnem), Příkopy (Podzámčí), Džbán (Lhota pod Džbánem), Příkopy (Podzámčí), Ruchomperk (Černíkov), Hrádek u Ostrova na Šumavě.

⁸⁵ Spolí, Hausberk (Maňávka), Příkopy (Podzámčí), Otryby, Ruchomperk (Černíkov), Zátoň u Všeměr, Boršov nad Vltavou.

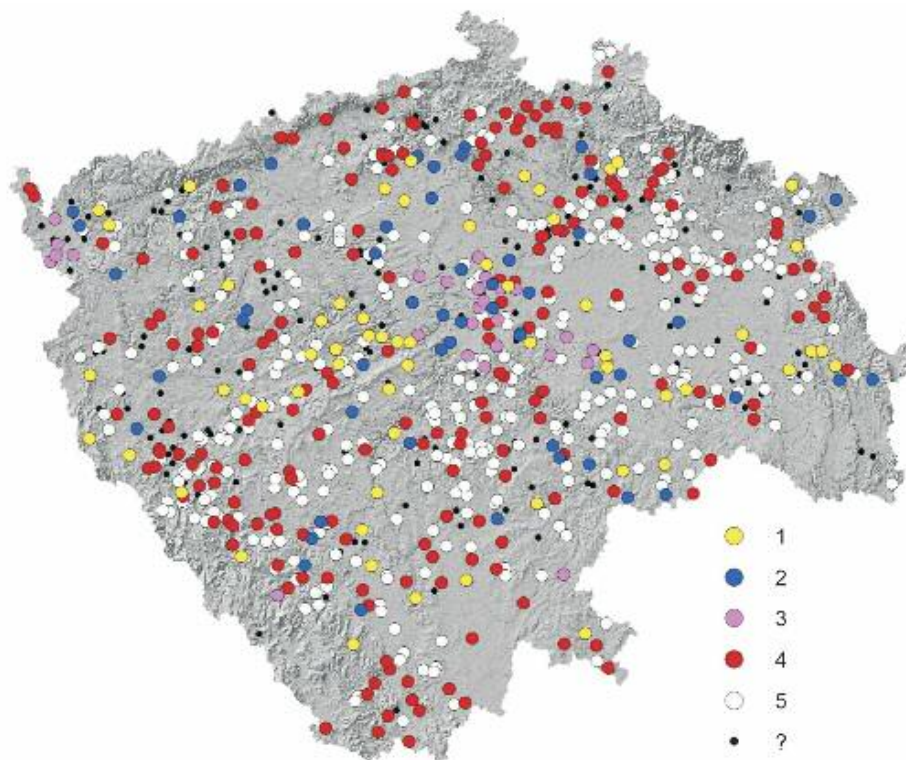
⁸⁶ Džbán (Lhota pod Džbánem), Příkopy (Podzámčí), Hlavačov (Lužná u Rakovníka), Ruchomperk (Černíkov), Putkov, Boršov u Moravské Třebové, Zátoň, Spolí, Hausberk (Maňávka), Markl (Pomezí pod Landštejnem), Hrádek u Ostrova na Šumavě, Čtyřkoly, Dolánky u Daliměřic, Hrnčír (Petrovice u Sušice), Kvítkov u České Lípy, Zborovy, Komárka (Zdeslav), Hrádek u Třebonína.

⁸⁷ Nejmenší koeficient mají Polžice u Bezdružic.

⁸⁸ Dolní Polžice, Dolánky u Daliměřic.

⁸⁹ Mokřice (Lužany u Jičína).

Obr. 28. Majetková držba sídel existujících ve 14. století. **1** – panovnické rody a korunní držba; **2** – církevní instituce a hodnostáři; **3** – městské obce a měšťané; **4** – ostatní pozemkoví magnáti; **5** – ostatní držitelé. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 28.** Ownership of seats existing in the 14th century. **1** – royal family and crown; **2** – Church institutions and dignitaries; **3** – towns and burghers; **4** – other land magnates; **5** – other holders. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

řešení. V Pošumaví, zejména na Klatovsku, se majetky pozemkových magnátů potkávají s drobnější držbou, obdobně jako na Benešovsku, a Táborsku, kde dosahuje největších koncentrací. Na Jičínsku a Pardubicku je dokonce zastoupení drobných statků dominantní nad jakýmikoli jinými druhy držby. Do situace začínají stále více promlouvat i movití měšťané obývající pohodlná, již od počátku na hospodaření zaměřená sídla, kteří vytlačují jiné vlastníky půdy z okolí pražské sídelní aglomerace. Stejný proces v podobné síle se opakuje jen na Chebsku a velmi omezeně na Kutnohorsku, což svědčí o reálné moci zdejších patronů. Překvapivé je pravidelné mísení měšťanských (městských) domén se statky patřícími církvi. Jiné kategorie vlastníků se do tohoto spletnosti vazeb zapojují pouze výjimečně. Církevní statky zůstávají rozptýlené, i když je opticky patrné, že kolem nich vznikají nepřírodně velká území bez většího počtu sídel. Snad jde právě o ty části krajiny pod přímým vlivem církevních center. Podobnou „auru“ nedostupnosti vyvolává také královská doména na Křivoklátsku.

Mezi objekty zanikajícími ve 14. století spíše sporadicky narážíme na ty uzpůsobené prioritně pro každodenní privátní potřeby⁹⁰ a rozložení takových staveb je náhodné. Tato skupina se nápadně prolíná se sídly neosoucí označení „tvrze“ i u rozsáhlejších objektů.⁹¹ Takové lokality jsou častěji datovány do mladších období výstavby (14. stol.). Některé jednoduché zaniklé stavby zcela rezignují na bezpečnost a jsou přinejmenším částečně spojeny se zemědělskou produkcí.⁹² Známe také

sídla svým způsobem nehostinná a ke každodennímu bydlení nevhodná.⁹³ Spíše výjimečně vznikají drobné shluky složené z méně význačných sídel, jako například na Blatensku, nebo severně od Prahy, mezi soutokem Vltavy a Labe. Druhá jmenovaná oblast se vyznačuje přítomností poměrně skromných objektů s kvalitami naznačujícími domácí ráz. Skupina sídel stejného typu se nově objevuje také na Chebsku i Karlovarsku a v severním Pošumaví. Nadstandardně jsou tato sídla zastoupena na rozhraní okresů Benešov a Tábor, stejně jako v severovýchodních Čechách či na Teplicku a Ústecku. Vyloženě opačné, negativně působící atributy v ohledu každodennosti naopak vidíme na Českolipsku, Liberecku, Rakovnicku, Lounsku a v širším okolí Chrudimi. Právě v těchto členitějších oblastech není překvapivé, že sídla častěji užívají výhodně situovaných poloh, které však vyžadují náročnější řešení a činí složitějším i zabezpečení každodenního chodu sídla. Identifikujeme také zaniklé „hrádky“,⁹⁴ které nevykazují charakteristické znaky pro každodenní užívání, naopak jde o lokality lépe chráněné (s výjimkou Jenčova), spojované více s reprezentací než s ekonomickou a správní úlohou. Dva z těchto objektů snad plnily i jisté mocenské cíle v souvislosti s kontrolou blízkých komunikačních spojnic (Vraty, Skalní hrad). I ty nejhůře chráněné objekty bývají ohrazeny alespoň drobnou fortifikací.⁹⁵ V obecnosti jsou zanikající sídla solidně zabezpečena.⁹⁶

⁹⁰ Slivínko, Bolice, Mlýnek, Vřísek (Drchava), Semlov (Nebřeziny).

⁹¹ Martinice u Votic, Jarošov u Litomyšle, Starý zámek u Zruče nad Sázavou, Dolní Bukovsko.

⁹² Zátulky u Horního Dehtova, Radkovice, Plasy (Rinthof).

⁹³ Staré Hrady (Ždár u Mnichova Hradiště), Rozpakov (Úherčice).

⁹⁴ Skalní hrad u Raspenavy, Vraty u Těchlovic a Jenčov (Běleč).

⁹⁵ Teplice nad Metují (starší sídlo), Slivínko, Mlýnek, Lažany u Štíhlíc.

⁹⁶ Ždírec u Staré Paky, Staré hrady u Žďáru (u Mnichova Hradiště), Rozpakov (Úherčice), Lanšperk (menší objekt naproti hradu), Vimperk (Medový Újezd), Brdo (Hrádek u Manětína).

Vesnická sídla 14. století se z principu od jiných neliší, ale chybí jim v praxi použitelné atributy fortifikací. Ty jsou nahrazovány více či méně symbolickým vymezením polohou na drobných (i umělých) vyvýšeninách a/nebo pomocí příkopových ohrazení a vodních ploch. Tento stav patrně souvisí s nárůstem počtu méně významných opevněných rezidencí, které neměly toliko celospolečenský účel, ale byly prioritně zaměřeny na potřeby svých majitelů z pohledu vlastního bezpečného bydlení v kvalitě odpovídající elitní sociální skupině. Taková sídla vznikají v podstatě všude, ale zastřít nemůžeme obrovský nárůst počtu sídel v Podkrkonoší, Pojižeří, na Náchodsku, Rychnovsku i Orlickoústecku, ale též v Pošumaví a na Českolipsku – tedy s převahou v periferních regionech. Lze se ptát, nakolik to souvisí s odlehlostí těchto oblastí a nakolik se strukturou majetkové držby, která vznik nových statků podporovala právě v hraničních regionech. Tuto tezi podporují také závěry historiků, když sumarizují vývoj pozemkové držby na přelomu raného a vrcholného středověku. Mnohdy šlo o skutečnou kolonizaci nových, dosud nevyužitých území, kde zrod zemské správy souvisí s decentralizací původních rozrodů a vznikem menších rodových větví, které budovaly svá hlavní rodová sídla (*Jurok 2000*, 14 nn., 37–38; *Klápště 2005*, 195 nn.). I některá velká vesnická sídla se kvalitami více podobají kategorii středně velkých sídel a jejich obranné kapacity jsou omezené.⁹⁷ Není úplně jasné, jaký záměr stál za zřízením sídel jako je Hradiště nad Semtěší (Sovolusky), ve skryté, nepřilíhající poloze. Ekonomicky zaměřená sídla jsou zakládána hlavně ve staré sídelní oblasti, kde využívají obecně nejvhodnějších podmínek k hospodaření, avšak prozatím ve velmi malých počtech. Nepřekvapí tedy celkově téměř nulový potenciál zaniklých sídel pro zemědělskou produkci.⁹⁸ Vazba sídel na hospodářské dvory je prozatím volná a sídla (nikoli dvůr) bývají dominantou sídelního areálu.

Správní centra v pravidelné síti pokrývají celé území Čech. Existují ale některé regiony, které ze správního hlediska nebyly toliko podstatné a sídla jsou zde definována jinými atributy (zejména Křivoklátsko a periferní oblasti). Sídla orientovaná na výkon správních funkcí v tomto období v podstatě nezanikají, právě naopak.⁹⁹ Prvořadé místo zaujímají městské hrady, jako například ten v Litoměřicích. Ale i dalším sídlům v jiných kontextech připisujeme potenciálně důležitou správně-organizační úlohu.¹⁰⁰ V síti význačnějších správních center došlo k velmi mírnému zahuštění, nicméně struktura se vyjma Jičínska příliš nemění. V souboru zaniklých sídel nacházíme též naprosté solitéry.¹⁰¹ Budovány byly objekty silně zaměřené na reprezentaci moci.¹⁰² S úspěchem ale můžeme pochybovat o reprezentativním vzezření lokalit, jako jsou zaniklé Sekeřice.

Vznik dostatečně husté sítě opor českého státu byl pravděpodobně značně organizovaný a směřoval k tomu, aby každý region byl brzy dostatečně zabezpečen a v dosahu existovalo alespoň jedno výstavnější sídlo. Většina podobných základních mocenských opor byla vybudována již v průběhu 13. století¹⁰³ a spolu s opevněnými správními centry vynikají extrémní stabilitou. Díky tomu, že v analýze převažují deskriptory odvozené od polohy v krajině a vztahů k sídelní síti, nemůže jít o výsledek postupné selekce, ale o ucelený záměr k zajištění neurálních bodů osídlení systémem organizačních prvků. I když je síť mocenských opor poměrně celistvá a početně bohatá, rozhodně nepatřily jen panovníkovi; ten se o výkon správy dělil s nejmocnějšími rody, snad výměnou za loajalitu a pomoc v čase potřeby. Změny spočívají v doplnění celkové struktury o sídla v dosud hůře pokrytých regionech. Přibývají tak významné objekty na Podbořansku a Žluticku, dokončena je také síť opor na Jičínsku a velmi prudce se rozrůstá počet mocensky významných sídel v celém pásu Pošumaví. Přestože je dobře opevněných a reprezentativních sídel vybudováno během 14. století celkově mnohem větší množství, zdaleka ne všechna dosahují takové strategické hodnoty jako sídla 13. století.

8.3. Horizont 15. století

Přechod do 15. století nepřináší žádné radikální změny ve skladbě zanikajících staveb a spíše dále vyznívá stav, který byl popsán v předchozí kapitole. Proměna sídel nespočívá v nalezení nového řešení, ale v opouštění těch nevyhovujících. Mění se poměrné zastoupení areálů a formální uspořádání staveb v jejich nitru. Počet nově založených sídel není vysoký a dochází k formálním úpravám, které souvisí s dočasně zvýšenou potřebou obrany a ochrany. Nově vzniká několik velmi dobře opevněných sídel v širším prostoru Labské brány, kde je i celkový pohyb ve struktuře sídel neaktivnější (*obr. 29*). Postupně se rozbíhá proces budování stále pohodlnějších objektů s klesajícím důrazem na bezpečnost a reprezentativní symboliku. Ta se patrně přelévá více do expresivní (architektonické roviny), než do praktického umístění stavenišť. Znatelným zásahem do struktury sídel je až proměna nejmenších objektů na konci tohoto horizontu. Koncept malých reprezentativních staveb je doplněn sídly zaměřenými na ekonomické a správní funkce při zachování – ale často i zlepšení – komfortu každodenního užívání. Zejména v severním Pošumaví dochází k dalšímu zahuštění osídlení vojensky zcela bezvýznamnými areály zaměřenými na pohodlné bydlení. Absolutní počty podobných sídel dosahují maxima v 16. století a nejmenší sídla v uvedené podobě bez významnější formální změny fungují až do dekonstrukce feudální společnosti. Neznamená to ale, že by byly aktivně rušeny všechny starší objekty; změna důrazu se projevuje v preferenci a stavebním rozvoji těch sídel, které mají lepší předpoklady v nastupujícím ekonomickém modelu. U větších sídel (bez ohledu na polohu) je tento proces mnohem po-

⁹⁷ Bolice u Městce Králové, Lažany u Štíhlíc, Martinice u Votic, Dolní Bukovsko, Smrkovice, Štědrá aj.

⁹⁸ Výjimkami jsou např. Smrkovice, Litoměřice.

⁹⁹ Mrač (nejstarší sídlo), Jarošov u Litomyšle.

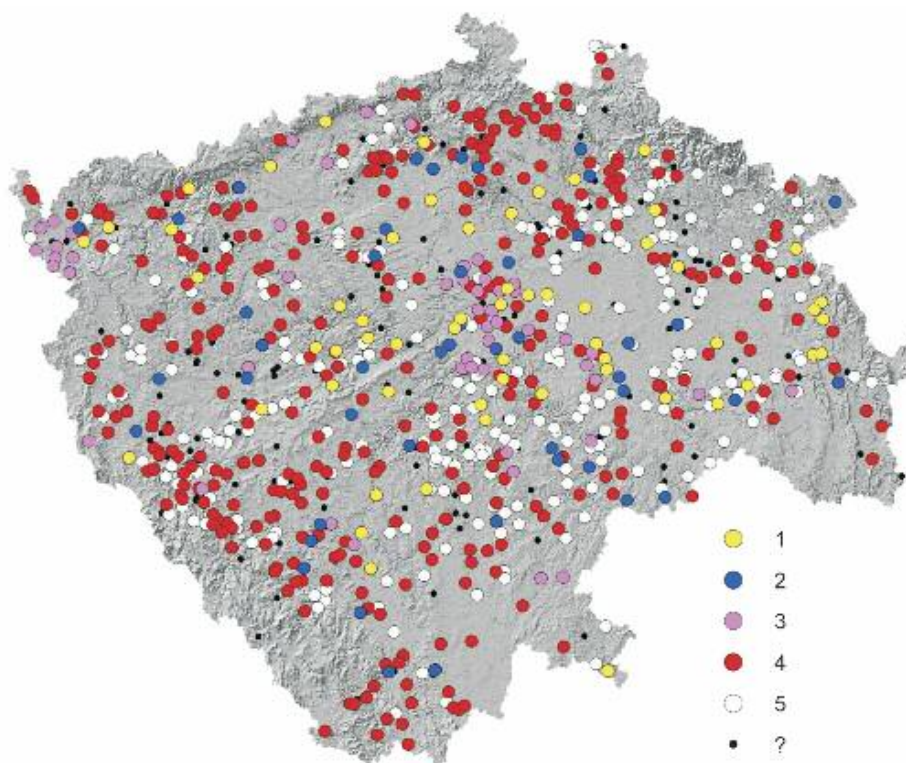
¹⁰⁰ Mimoň, Chvojen u Benešova, Kostelec u Heřmanova Městce, Kamýk nad Vltavou.

¹⁰¹ Nedamy (Jestřebice u Kokořína), Malkov (Strenice), Oráčov.

¹⁰² Mimo již jmenované prominentní objekty také Stará Paka, Hrádek u Purkarce, Kugelweit (Kuklov u Jaronína) atd.

¹⁰³ Wessenstein (Mojžíř), Ostrý (Rputy), Konvalinkový vrch (Jestřebí/Doksy), Hlavačov u Chocně, Velešov (Potštejn), Mimoň (sídlu u kostela), Chvojen u Benešova, Bystrý (Stárkov).

Obr. 29. Majetková držba sídel existujících v 15. století. **1** – panovnické rody a korunní držba; **2** – církevní instituce a hodnostáři; **3** – městské obce a měšťané; **4** – ostatní pozemkoví magnáti; **5** – ostatní držitelé. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 29.** Ownership of seats existing in the 15th century. **1** – royal family and crown; **2** – Church institutions and dignitaries; **3** – towns and burghers; **4** – other land magnates; **5** – other holders. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

zvolnější. Snad to byly dlouhé rodové tradice, osobní vztah k existujícím stavbám a také finanční náklady stavebních podniků, které nutily panské rody udržovat některé silně fortifikované a komplexní objekty nejméně do poloviny 16. století. Stejně dobře ale mohli příslušníci nejvyšších elit pocítovat nižší tlak na změnu tradičního středověkého uspořádání, a to díky stabilnějšímu zázemí, nepřímé správě dominií a nižší míře závislosti na vlastním podnikání.

Mocnější rody si prozatím udržují převahu reprezentativních objektů se správním funkcí, které přesto pomalu ztrácejí svou obranyschopnost. Zřetelný skok nastává v rozložení jejich sídel. Z dříve založených jádrových oblastí šlechticů magnáti rychle expandují do okolí a pohlcují menší statky. Mnohem pomaleji tento vývoj postupuje na místech, kde v předchozím období byla držba nejvíce rozdrobená. Dominantní formou tak nadále zůstávají nejmenší panství, i když podíl větších dominií rychle stoupá. Již v období 15. století se ale na vzorku sídel drobnější šlechty počíná projevovat nástup jiných charakteristických znaků, než které bychom u středověkých sídel očekávali. Marginalizuje se jejich obranyschopnost a dochází ke zdůraznění vlastností typických pro každodenní soukromé užívání. Přesto se prozatím neztrácejí reprezentativní varianty sídel drobné šlechty, umístěné alespoň s částečným důrazem na strategickou polohu. Nemůžeme pochybovat o tom, že pozorujeme vrcholnou fázi přerodu sídel k jiným, produkčně zaměřeným variantám. Nejvíce při tomto procesu trpí obranyschopnost, která se prudce propadá. Baštou drobné feudalitě tak zůstává Benešovsko, Tábořsko, celá oblast Vysočiny, Chrudimska, Pardubicka, Jičínska a Mladoboleslavská. Zcela udolat se drobné rody nepodařilo ani na periférii Křivoklátska, kde nadále funguje zdejší man-

ská soustava, a na jižním Plzeňsku s přesahem do severního Pošumaví. Nadále se rozšiřuje doména měšťanských a městských sídel na Chebsku, v okolí Prahy se situace naopak více znejasňuje a dochází k mísení statků církve, panovníka, měšťanstva i větších rodů. Počet zeměpanských i církevních sídel zůstává stabilní, což vede i k uchování jejich typologických charakteristik. V rozmezí 14. a 15. století ale dochází k rozmělnění původní sítě panovnických opor, které se postupně vytrácejí z jižních a západních Čech. Na druhou stranu, alespoň na čas se podařilo koruně získat některé objekty ve východních a severních Čechách a celkově značně posiluje panovníkova přítomnost ve středních Čechách.

Početná skupina zanikajících drobných sídel začíná být signifikantní svým důrazem na privátní obývání a pohodlné každodenní užívání. Poněkud se tak přibližuje zástavbě vsí, a to jak podobou, tak polohou.¹⁰⁴ Taková sídla ale nemůžeme charakterizovat jako produkčně zaměřená a opravdu jde spíše o pohodlné příbytky, schopné zabezpečit vlastní potřeby. I u středně velkých sídel začíná převládat důraz na každodennost. V zánikovém horizontu jsou též rozsáhlá sídla, která jsou mohutněji ohrazena, ale jejich vnitřní řešení není nikterak zvlášť rozlehlé.¹⁰⁵ Mnohé zaniklé stavby měly velmi civilní ráz,¹⁰⁶ ale vždy nemusely ležet přímo

¹⁰⁴ Štěkře, Smrčná u Čkyně, Krnín u Chlumce, Leština u Ledče nad Sázavou, Proseč u Humpolce.

¹⁰⁵ Dolní Kněžeklady, Chvojenec, Modliškovice u Protivína, Dolní Hořice (starší sídlo), Luhov u Líštan, Žáravice, Tehov u Řičan, Černíkovice, Želenov (Frymburk), Sulice, Buzice.

¹⁰⁶ Kozmice u Benešova, Lepějovice (Valy nad Labem), Racov (starší sídlo), Bystřec, Dolní Kněžeklady, Kojice.

v osadách.¹⁰⁷ Jiná sídla nabývají znaky složitě řešených pevností,¹⁰⁸ které mohly zastávat také funkci kasárenských objektů.¹⁰⁹ Zaniklá sídla se přesunula i blíže do sídlišť, kde se místo polohou vymezují pomocí příkopových ohrazení a vody.¹¹⁰ Zcela typicky jde o okrouhlá opevnění při okraji intravilánu, která jsou situována v nivách vodotečí a jen pokud to terén dovoluje, využívají výraznějších terénních útvarů.¹¹¹ Jejich vojenský význam je však zanedbatelný. Zanikají i sídla charakteru „hrádků“, která se nacházejí v nedostupných polohách a bývají velmi dobře opevněna. Jde o poměrně početnou skupinu areálů, jež jsou někdy nazývány „hrady“, i když velikostí neohromí.¹¹² Nalézáme i takové lokality, které obratně užívají blatného terénu, a je pravděpodobné, že jejich obranné kapacity patřily díky tomu přinejmenším mezi obstojné.¹¹³

Skupinu soliterně umístovaných sídel dobře charakterizuje také lokalita Zahrádka u České Lípy, kde sídlo doprovázené dvorem leží na nevýrazné ostrožně nad menší vodotečí, ale bez zjevného kontaktu s jakoukoli osadou. Takových lokalit známe více, často i bez hospodářského zázemí. Lze jim přisuzovat náboj „symbolického vymezení“ vůči zbytku společnosti.¹¹⁴ Mnohdy šlo o objekty s vysokým potenciálem reprezentovat postavení majitele.¹¹⁵ Komplexitu sídel, která odráží složité sociální vazby, nejlépe demonstrují sídla jako Paradis (Rtyně nad Bílinou), Nový Hrad (Skuhrov nad Bělou), Velešín (Sedlce), Adršpach (starší sídlo) či Jivno (Lány). Správní úloha zaniklých sídel zůstává nebývale malá, zvláště u těch jako je Leštno (Leština u Malého Března), které zastupuje jednu z mála militárně profilovaných drobných lokalit (v tomto případě s nejasnou, snad strážní funkcí). Mezi většími pak jde o Dolní tvrz v Kešťanech, nebo snad také sídlo v Měšeticích. V souboru zaniklých staveb počínáme rozlišovat větší správní sídla, převážně založená již v průběhu 13. století.¹¹⁶ Strategickou pozici přikládáme některým drobným sídlům založeným v průběhu 14. století.¹¹⁷ Specifickou skupinu tvoří sídla s vysokým kontrolním významem, tedy strategicky umístěná vzhledem k důležitým vodním

tokům,¹¹⁸ nebo k suchozemským koridorům a správním centřům.¹¹⁹ Mocenské i správní opory ale vykazují i nadále stabilitu, s výjimkou části Polabí a menších korekcí ve východních Čechách. Jediným silnějším chronologickým trendem je tendence mladších lokalit k většímu hospodářskému zaměření, s čímž snad souvisí i oslabování reprezentativní a strategické úlohy. Mezi zaniklými lokalitami s rozvíjejícím se ekonomickým potenciálem vystupují specifické typy sídel, jmenovitě např. Kozinec u Berouna a Staré zámky u Libušína, následované sídly jako je Chotiměř u Blížejova nebo Dubeč. U větších sídel z hlediska zabezpečení zemědělské produkce stále převažují sídla spotřební, i když okolí některých lokalit napovídá, že vlastní hospodaření počíná hrát dominantnější roli, nikoli však rozhodující.¹²⁰

8.4. Horizont 16. století

Na přelomu 15. a 16. století se plně projevují důsledky nastolených trendů, i širší konsekvence husitských válek a celkové společenské proměny. Zaniká podstatná část nejlépe opevněných sídel, která jsou naopak nahrazena vysokým počtem nově vzniklých naprosto nechráněných objektů. Ty se znenadání objevují v celé ploše sledovaného území. Podstatně se rovněž rozšiřují oblasti, kde jsou budována produkčně zaměřená sídla. Pokud k tomu přičteme razantní úbytek reprezentativních staveb, můžeme hovořit o zjevné změně chování značné části majitelů sídel na přelomu 15. a 16. století. Zajímavé svědectví vykazuje struktura správních center i opor politické moci, které jsou již od 13. století pevně rozmístěny v krajině. Zánik potkává i nadále právě tu část sídel, která vykazují nejhorší predispozice pro působení v organizačně-správním aparátu. Řada nových významných správních sídel dokonce přibývá, aby zaplnila dosavadní mezery. Sídla, která považujeme za ústřední nástroje moci a zdroje symbolického kapitálu, jsou až na naprosté výjimky stabilní a jsou v užívání i nadále.

Struktura elit se v 16. století definitivně rozběhla po dvou oddělených kolejích. Na jedné straně stáli držitelé produkčně zaměřených statků a drobných správních center soustředící se na ekonomický výkon, kteří přitom opomíjeli tradiční pojetí šlechtické reprezentace. Souběžně s tím ale existovaly hluboce zakořeněné, tradiční elity, jejichž příslušníci drželi pevně v rukou nejvýznamnější, starobylá a archaicky působící sídla i správní centra. Již během středověku konsolidovaný majetek jim zajistil potřebnou stabilitu v neklidné době 15. století, která přinesla zkázu těm příslušníkům vrchnosti, kteří

¹⁰⁷ Varta (Vítov u Velkého Března), Dvořec u Rovné, Hradové Strimelice.

¹⁰⁸ Velešín (Sedlce), Nový Žeberk (Pyšná), Zbiroh, Dobřany v Orlických Horách, Příběnice (Malšice).

¹⁰⁹ Kalich (Třebušín), Příběničky (Řepeč), Panna (Řepčice), Chlum (Nepřevážka).

¹¹⁰ Habřina, Božetín, Buchov u Hostišova, Škodějov, Radonice u Drahotěšic, Kasaličky, Velemín atd.

¹¹¹ Tajná, Lipovec, Dubina u Šemnice, Kalov (Chotovice), Hřídělík (Blíževdly), Kundračice u Košťalova, Hradečno.

¹¹² Jezdec (Ruprechtice), Zámecký vrch u Velenic, Řebřík (Líšná u Zbiroha), Mazova Horka (Rozstání pod Ještědem), Netřeba (Kanice u Domažlic), Věžka (Druzstová), Valeč (starší sídlo), Čejky (Strenice), Pařez (Pařezská Lhota) atd.

¹¹³ Kří (Hradištko u Sadské), Vokov (Chvoječná).

¹¹⁴ Hluboká u Milhostova, Starý zámek u Vidimi, Milkov (Domašlav).

¹¹⁵ Netřeba (Kanuče u Domažlic), Hrádek u Husince, Radeč (Hrubá Skála), Pustý zámek (Zakšín), Čap (Zatýn), Kašovice (Čermná), Ostrov u Jedomělic.

¹¹⁶ Např. Netolice.

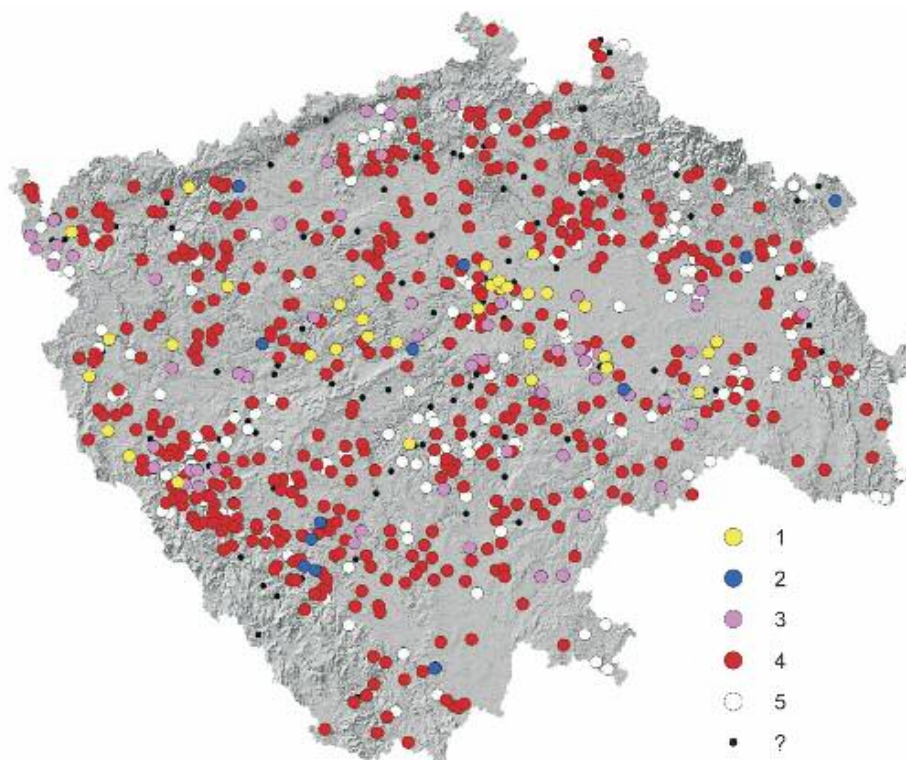
¹¹⁷ Květnová, Hluboká u Milhostova, Chotiměř u Blížejova, Sytový (Dolní Sytová), Milčany (Holany).

¹¹⁸ Kyšperk (Červená; starší sídlo), Milčany (Holany), Výrov (Nové Město nad Metují), Hrádek u Husince, Nový hrad u Chocně, Zbirohy (Besedice), Mrdce (Heřmanův Městec), Varta (Černice u Horního Jiřetína), Falkenberg (Heřmanice v Podještědí), Potštejn (Zinkovy), Radyně (Starý Plzeňec).

¹¹⁹ Bražec u Doupova, Hořice v Podkrkonoší, Levín u Litoměřic, Kozlov (Košov), Stajice (Maršovice u Benešova), Panna (Řepčice), Kalich (Třebušín), Zahrádka (Ježov nad Želivkou), Velešín (Sedlce), Příběničky (Řepeč), Vizmburk (Havlovice), Liběhrad (Libčice nad Vltavou), Stará Dubá (Přestavky u Čerčan).

¹²⁰ Přestavky u Kolic, Dolní Neslavy, Kasaličky, Kyšice, Ujkovice, Sloupec, Rohoznice.

Obr. 30. Majetková držba sídel existujících v 16. století. **1** – panovnické rody a korunní držba; **2** – církevní instituce a hodnostáři; **3** – městské obce a měšťané; **4** – ostatní pozemkoví magnáti; **5** – ostatní držitelé. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 30.** Ownership of seats existing in the 16th century. **1** – royal family and crown; **2** – Church institutions and dignitaries; **3** – towns and burghers; **4** – other land magnates; **5** – other holders. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

přecenili své možnosti i potenciál, jež nabízely lokální přírodní a společenské podmínky. V 16. století se poprvé otáčí situace u sídel nejsilnějších panských rodů, která sestupují ze sice reprezentativních a pohledově zajímavých, ale také špatně dostupných vrcholů do zemědělské krajiny, kde vyváženě propojují správní, ekonomické a rezidenční účely sídel. Mnohdy se tak neliší od jiných soudobých staveb. Dokonávají tak likvidaci drobných pozemkových vlastníků, kteří již jen jako ozvěna někdejšího stavu dožívají na Sedlčansku, Voticku, Klatovsku, jižním Plzeňsku, Hořicku a Novobýdžovsku (obr. 30). Sídla drobných majitelů v 16. století působí nejnuznějším dojmem a sledují hlavně každodenní potřeby při obývání. V důsledku předchozích dějů došlo k téměř úplnému rozpadu církevních domén, s jedinou podstatnější výjimkou, a to týkající se oblasti Strakonicka, kde se udržela panství strakonických johanitů a pražské kapituly. Jinak zůstávají v církevních rukách pouze menší správní centra a někdy až bezvýznamné periferní objekty. To se podepisuje na typologické skladbě církevních sídel prudkým propadem reprezentativní a obranné složky a zaměřením se na zemědělskou produkci. Je to ostatně opakující se trend, který identifikujeme u všech ostatních typů objektů a držby, s výjimkou královské domény, kde mizí nejdůležitější vojenské opory, ale zbytek charakteristik zůstává. O to více se ale panovnický majetek posouvá v prostoru. Stablním prvkem je Křivoklátsko, kde se udržuje síť mocenských center. Nově vzniká nebývalá koncentrace korunních sídel v okolí Staroboleslavské aglomerace s centrem v Brandýse nad Labem. Několik posledních sídel panovníka se rozkládá také ve východních Čechách a rámcově jsou pokryty i celé západní Čechy. Na severu a jihu bychom však panovnická sídla hledali marně – jsou to oblasti již plně v rukou rodové

šlechty. S rozvojem regionálních městských center stoupá počet sídel obývaných či spravovaných buržoazií. Nově nabyté sebevědomí měst je tak přímo hmatatelné v celém stavovském státě. Některá správní sídla mohla být z části v rukou městských obcí, i když události poloviny 16. století (a jmenovitě roku 1547) v této situaci jistě poněkud zamíchaly kartami.

Sídla zánikového horizontu jsou zaměřena výrazně na zemědělskou produkci a nacházejí se tedy většinou v tomu odpovídajících polohách.¹²¹ Počínají se objevovat také zjevně hospodářsky zaměřené areály s pohodlným sídlem, velkoryseji řešeným než u předchozí kategorie.¹²² Nepozorujeme ale, že by s časem nějak stoupalo produkční zaměření velkých sídel, a to ani při srovnání s předchozím zánikovým horizontem. Výjimky jsou spíše nepoččetné.¹²³ Mezi zanikajícími malými sídly se zcela ztrácí opevněné lokality a nastupuje nový typ sídel, který je silně svázaný s civilním užíváním¹²⁴ a podstatně menším symbolickým vymezením, které ustupuje praktickým funkcím.¹²⁵ Ve skupině mizejících starých a rozlehlých sídel se objevují i lokality působící velmi domácím dojmem; z části jde o rozlehlé „tvrze“.¹²⁶ V datech se počínají projevovat i drobnější sídla se správní úlo-

¹²¹ Újezdec u Luštěnic, Hradištko (Ostroměř), Velké Všelisy, Poomezna, Konecchlumí.

¹²² Patokryje, Všejanya, Lštění nad Zubřinou, Ledce, Předboj.

¹²³ Sedlec u Českých Budějovic, Stará Bába (Hradčany u Žehuně), Klučov u Českého Brodu.

¹²⁴ Zvíkov u Lišova, Sulislav, Služátky u Pelhřimova, Štěpánovice u Klatov, Mačice, Pořešice.

¹²⁵ Žerčice, Stránka u Brandýsa n. L., Lošany, Obrubce – Nový dům, Kbelnice, Olbramovice u Votic.

¹²⁶ Javorník v Krkonoších, Lázně Toušeň, Kostelní Hlavno, Psáře, Machnín, Petrovičky u Hořic.

hou – objekty, které jsou více organizačními jednotkami než soukromými rezidencemi.¹²⁷ Možnost efektivně fungovat jako správní centrum u mnoha lokalit vylučujeme, respektive takové užití by bylo krajně nevhodné.¹²⁸ Jsou zde zahrnuta jen některá sídla spojená s městy a městečky,¹²⁹ a ta s povahou menších správních bodů.¹³⁰ Posledním, alespoň bazálně chráněným drobným sídlem užívaným až do této doby je Svojkov na Českolipsku. Teprve v průběhu 16. století začíná odeznívat i éra větších opevněných areálů, jejichž vznik můžeme datovat víceméně do všech období mladšího středověku. Až do této doby byla ve vysokém počtu užívána velmi dobře chráněná sídla v nepřístupných místech,¹³¹ často z důvodu jejich mocenského významu a strategické polohy.¹³²

Právě u nejstarších, nyní zanikajících lokalit, sledáváme obrovský důraz na chráněnou polohu a kvalitní fortifikace.¹³³ Objevují se i kruhovým příkopem hrazené objekty, u nichž však „opevnění“ bylo jen módním doplňkem, nikoli funkčním fortifikačním prvkem.¹³⁴ Opo- míjet nelze ani reprezentační a symbolickou úlohu některých zaniklých sídel.¹³⁵ Hypotetický kontrolně-mocenský význam se u malých sídel omezuje jen na hrstku lokalit, které se nalézaly při významnějších komunikačních uzlech; je přitom lhostejno, kdy byla sídla založena.¹³⁶ Velmi reprezentativní vzezření i umístění¹³⁷ a obrovský mocenský potenciál¹³⁸ je vlastní velkým komplexům. Vyloženě nenápadné a strategicky nevýznamné areály jsou výjimečné a prolínají se se skupinou velkých „tvrzí“. ¹³⁹ Tímto dojmem ale překvapivě působí i hrad Rýzmburk (Hrad Osek), byt velmi kvalitně chráněný. Dochází k zániku některých dlouho užívaných sídel v centrálních částech intravilánů, ale nelze

říci, že by šlo v těchto polohách pouze o sídla středověká. Muselo tak docházet i ke složitějším úpravám zástavby sídlišť.¹⁴⁰

8.5. Horizont 17. století

Pokud v minulém horizontu byl klíčový rozvoj velkých šlechtických domén, tak v 17. století je to redukce a reorganizace (obr. 31). Nová sídla vznikají málokdy a odumírají poslední zbytky těch staveb, které byly naprosto nevhodné ke správním účelům nebo zemědělským aktivitám. Teprve v tomto období (respektive v průběhu 16. století) byla poněkud redukována také síť mocenských opor, ale jen v těch oblastech, kde je mocenský důležitých sídel větší množství. Vyšší životnost mají zjevně i ty objekty, které bychom označili za lépe uzpůsobené pro každodenní obývání a snazší provoz. Dokončen je proces dlouhodobé přeměny sídel, který vedl ke stabilizaci užívání staveb zámeckého typu na jedné straně a drobných hospodářských center na druhé straně. Uzavírá se tak dlouhé trvání středověku, které – i přes někdy razantní spád – po celou dobu nezměnilo svůj kurz. Rozhodně nelze říci, že by stav v 17. století byl něčím jiným, než vrcholem procesů nastartovaných na sklonku 14. století. Na scénu se v nové síle v souvislosti s bělohorskými událostmi a následnou rekatolizací vrací církev, která obsazuje svými multifunkčními správními centry takřka všechny regiony. Zanikají poslední zeměpanská sídla v západních Čechách. Stejně jako jsou upozadovány České země v Rakouské monarchii, je redukována síť korunních sídel na tradiční Křivoklátsko a velmi dobře zajištěné Brandýssko. Početní úbytek čekal též městy ovládaná sídla a stabilnější městské domény přežívají jen na Chebsku a v okolí Klavov. Panské rody redukují počet svých aktivně užívaných sídel a zefektivňují tak výkon praktické správy.

Zaniká početně největší podíl malých vrchnostenských sídel – celkem 135. Celých 55 jich bylo založeno ještě před koncem 14. století a 5 z nich dokonce ve 13. století.¹⁴¹ Sídla 15. století jsou nepočtená (16 lokalit) a zbylé lokality jsou již novověké (64 sídel). Středně velké objekty byly založeny v horizontu 13. (11 sídel) a 14. století (25 sídel). Málokdy jde o sídla z 15. (8 sídel) nebo dokonce 16. století (5 sídel).¹⁴² Sídla vyzdvížená v 16. století někdy působí podivně archaickým dojmem¹⁴³ a můžeme oprávněně pochybovat, zda je datace relevantní. Paradoxně to však nejsou starší sídla, která by vzbuzovala nejvíce reprezentativní dojem, ale sídla budovaná v 15. a 16. století.¹⁴⁴ Ani u starších sídel to však není vyloučeno.¹⁴⁵ Dosloužil také značný počet velkých sídel (celkem 71), velmi často v jádru vrcholně (26

¹²⁷ Malá Skalice, Týnec nad Labem, Dalovice (starší sídlo), Kostelec nad Labem.

¹²⁸ Helfenburk u Úštěka (Rašovice u Kralovic), Rýzmburk (Hrad Osek), Litice nad Orlicí, Ronov nad Sázavou, Buben (Plešnice), Pravda (Konětopy u Pnětluk).

¹²⁹ Kadaň (komenda), Kynšperk nad Ohří, Rabí, Kotnov (Tábor), Holice v Čechách, Dašice, Domažlice, Prčice, Malešov.

¹³⁰ Krchleby u Lán, Sedlec u Českých Budějovic, Psáře, Rybnov (Holany), Černčice.

¹³¹ Pirkštejn (Sloup v Čechách), Chudý hrádek (Dřevčice), Opárno, Pirkštejn (Rataje nad Sázavou), aj.

¹³² Přimda, Ploukonice (Všeň), Ostrý (Březno), Oltářík (Děkovka), Pecíhrádek (Bolevec), Starý Berštejn (Vrchovany), Skalka (Vlastislav; starší sídlo).

¹³³ Házmburk (Klapý), Rýzmburk (Hrad Osek), Litice nad Orlicí, Preitenstein (Nečtiny), Pravda (Konětopy), Helfenburk u Úštěka, Dívčí kámen (Křemže), Valdštejn (Mašov), Ronov nad Sázavou atd.

¹³⁴ Hájek u Ostrova, Vrchlabí (starší sídlo), Vichová nad Jizerou, Dolní Paseky, Alberovice, Libenice, Veselí nad Lužnicí, Toušice, Zbenice atd.

¹³⁵ Hamrštejn (Machnín), Kunžvart (Horní Světlé Hory), Frýdštejn, Libouchec.

¹³⁶ Malá Skalice, Měšetice, Kostelec nad Labem.

¹³⁷ Nový Herštejn (Němčice u Kdyně), Zvěřinec (Jesenice u Sedlčan), Katzenstein (Skály u Teplic nad Metují), Helfenburk u Bavorova (Krajníčko), Libštejn (Liblín), Týřov (Karlova Ves).

¹³⁸ Prácheň (Velké Hydčice), Točnick, Kynšperk nad Ohří, Orlík u Humpolce, Bradlec (Syřenov), Vranov (Sněhov), Egerberk (Lestkov u Klášterce n. O.), Starý Herštejn (Vranov u Mnichova), Rabí.

¹³⁹ Libčany, Radíkovice, Klučov u Českého Brodu, Mrač (prostřední sídlo), Slepotice, Olešná u Louňovic pod Blaníkem.

¹⁴⁰ Pořešice, Hrobčice, Lošany, Měšetice (mladší sídlo), Vrabí u Brandýsa n. L., Malotice.

¹⁴¹ Malíkovice, Sulejovice, Krucemburk, Studénka u Bakova nad Jizerou, Pasovary.

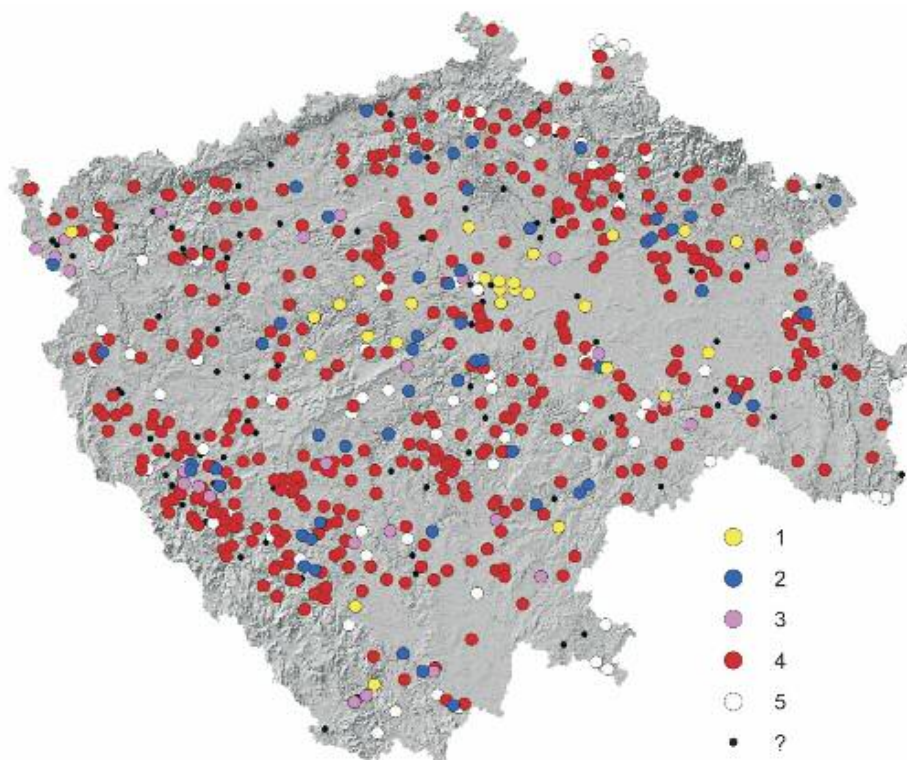
¹⁴² Velmi specifické je městské sídlo tvořící blok ve východní frontě náměstí v Nových Hradech, které bylo vybudováno až před polovinou 17. století jako náhrada staršího hradu.

¹⁴³ Stacova Lhota, Lhotice (mladší sídlo), Kurovodice,

¹⁴⁴ Andělská Hora, Felixburk (Rašovice u Klášterce n. O.), Stružnice, Tatenice, Cuknštejn (Údolí u Nových Hradů), Louňovice pod Blaníkem (zámek).

¹⁴⁵ Svrčovec, Lnáře – Starý zámek, Volyně, Písek.

Obr. 31. Majetková držba sídel existujících v 17. století. **1** – panovnické rody a korunní držba; **2** – církevní instituce a hodnostáři; **3** – městské obce a měšťané; **4** – ostatní pozemkoví magnáti; **5** – ostatní držitelé. Podkladová data ČÚZK. — **Fig. 31.** Ownership of seats existing in the 17th century. **1** – royal family and crown; **2** – Church institutions and dignitaries; **3** – towns and burghers; **4** – other land magnates; **5** – other holders. Background data from State Administration of Land Surveying and Cadastre (ČÚZK).

lokalit) a pozdně (39 lokalit) středověkých. Dochází tak k zániku obrovského množství objektů, což jen potvrzuje zlom, který 17. století přineslo. Ten byl mnohem silnější než sice bouřlivé, ale přesto z pohledu sídel alespoň částečně stabilní 15. století.

Ani v těch nejméně typických příkladech už nemůžeme počítat s tím, že by drobná sídla plnila primárně jinou než obytnou úlohu. Definovat praktické odlišnosti některých sídel od větších vesnických usedlostí bývá nsnadný úkol.¹⁴⁶ Atypická jsou v tomto ohledu jen sídla alespoň částečně se vydělující z jádra vsi.¹⁴⁷ Nejvíce civilní dojem mezi středně velkými objekty vzbuzují sídla Boučí, Starcova Lhota, Nové Dvory u Kvasejovic a Týn u Lomnice. Ale například i Volyňské sídlo své ostatní funkce spojovalo s pohodlným bydlením. Formy sídel ukazují na zapojení do ekonomického produkčního řetězce¹⁴⁸ a v souboru vystupují k tomu méně vhodná sídla jen proto, že se jedná o areály situované do periferních horských a podhorských oblastí,¹⁴⁹ nebo proto, že jde o městská sídla.¹⁵⁰ Kromě nich přikládáme i dalším areálům správní úlohu; je jich poměrně mnoho.¹⁵¹ Větší analyzovaná sídla přebírají správní funkce velmi

často a vyvážené je mezi nimi zastoupení starších i mladších lokalit.¹⁵² Počet takto zaniklých správních center je v celkovém kontextu nebývalý (nejméně 30 sídel). U malých sídel jsou ale stále početnější ta bez zjevných správních ambic¹⁵³ a jejich vojenská nebo bezpečnostní role je v této době již nulová. Mezi lokalitami vybavenými pro obranu dominuje hrad Andělská Hora, nicméně predispozice dalších sídel jsou omezené.¹⁵⁴ Většinou mluvíme o lokalitách v naprosto nehajitelných polohách, třebaže hrazených.¹⁵⁵ Likvidovány jsou ale i nejvýznamnější opevněné dominanty a velká rodová centra na pomezí vrchnostenských sídel a pevností.¹⁵⁶ Poněkud odlišnou skupinu zaniklých objektů tvoří areály v podobě rozlehlých vesnických sídel, jakýchsi přerostlých „tvrzí“,¹⁵⁷ které se mnohdy nacházely v ekonomicky velmi výhodných podmínkách. Spojujeme je tak

¹⁴⁶ Čkyně, Těšovice, Vysoký Dvůr u Čkyně, Komařice, Domašín, Větrník, Svěbohy, Tašov, Hostišovice.

¹⁴⁷ Klokočín u Maletic, Kostelní Vydří, Dolní Libchavy, Milešov u Lovosic, Višnová u Frýdlantu, Údrč (mladší sídlo), Křenice, Královice, Nebovidy.

¹⁴⁸ Přepěře u Turnova, Těšovice, Šumná, Svinišfany, Kyšice, Trocnovské dvorce, Milíčeves, Litovice.

¹⁴⁹ Slavkov u Českého Krumlova, Pasovary, Mirovice u Kozlova, Habartice u Obytců, Dobrovítov.

¹⁵⁰ Landškroun, Krucemburk, Milešov, Lhenice.

¹⁵¹ Nedrahovice, Přepěře u Turnova, Staré Kestřany (nejmladší sídlo), Horní tvrz v Březovicích u Chroustovic, Kamenice u Velvar, Čkyně, Starý Ples u Jaroměře, Zábouří u Blatné.

¹⁵² Písek, Kočov, Volyně, Komárov u Hořovic, Kadov u Blatné, Pluhův Žďár, Pálec u Zlonic, Louňovice pod Blaníkem (zámek), Nové Hradky (sídlu na náměstí), Lhotice (mladší sídlo), Kuřívody, Hrochův Týnec, Pořejov, Janovice nad Úhlavou, Žirovnice, Tchořovice, Lipý (Česká Lípa), Soběslav, Chomutov, Český Dub, Budyně nad Ohří, Hořovice – Starý zámek.

¹⁵³ Dvorce v Trocnově, Vrhavěč u Klatov, Klokočín u Maletic, Sedlov, Býčkovice, Svojsice u Sušice.

¹⁵⁴ Obděnice, Pálec, Březina u Rokycan, Býšov u Knína, Slavětín u Slavonic, Chvaly (Horní Počernice).

¹⁵⁵ Kurovodice, Boučí, Písek, Jílové u Děčína, Starcova Lhota, Nové Dvory u Kvasejovic.

¹⁵⁶ Bezděz, Děvín (Hamr na Jezeře), Potštejn, Karlštejn (Budňany), Švamberk (Kokašice), Rýzmburk (Podzámčí), Zvíkov (Zvíkovské Podhradí), Klenová, Kašperk (Žlíbek), Kost (Podkost), Žampach, Zvířetice, Švihov, Nové Hradky (hrad), Borotín, Trosky (Troskovic) atd.

¹⁵⁷ Tchořovice, Staré Mitrovce, Třebnouševs, Mackov u Plhova, Dolní Oldříš, Hradenin, Soleček, Hlohová, Hlubany, Soběčice, Rosice u Chrástí, Kestřany – Horní tvrz.

s produkčním zaměřením, nebo jde o výhodně situovaná reprezentativnější obydlí.¹⁵⁸ O původním mocenském významu jmenovaných prominentních objektů nelze vůbec pochybovat, a to můžeme jmenovat další dosud nezmiňené strategicky položené¹⁵⁹ a symbolicky významné stavby.¹⁶⁰ Několik drobných staveb mohlo mít regionální mocenský či strategický význam.¹⁶¹ Předkládat důkazy o opaku u jiných sídel by bylo poněkud nadbytečné, neboť se jedná svým způsobem o normu. Větší lokality identifikované jako strategicky důležité svým výčtem rozhodně nepřekvapí a (vyjma prvních dvou) příliš nepřesahují běžný standard.¹⁶² Přestože signifikantní objekty převažují, identifikujeme i velmi nevýrazné areály splývající s okolní krajinou, které mnohdy mají velmi staré kořeny.¹⁶³ Jen jediné menší sídlo bychom označili za vyloženě reprezentativní, a to objekt v Pasovarech. Průměrnost a nevyhraněnost naopak demonstrují sídla v Domašíně, Sviníšťanech, Koupí, Velkých Chvalovicích a Mlékovicích u Neveklova.

8.6. Mladší zánikové horizonty

Mohlo by se to zdát nadbytečné, ale pokud bychom nepopsali i sídla přežívající sledované období, která však v jeho průběhu byla založena, nikdy bychom nemohli zachytit spektrum variant v celé odpovídající šíři (*graf 3I*). Právě lokality nejdéle plnící svůj účel můžeme považovat za ty „úspěšné“, které dokázaly i přes běh staletí udržet funkci vrchnostenského objektu a vyhovět všem potřebám. Díky sloučení mladších zánikových horizontů pracujeme se statisticky velmi věrohodným souborem.

Drobných sídel je v něm celých 190, a i když mezi nimi figurují také velmi archaické objekty založené od 12. do poloviny 14. století (26 sídel), tak jádro souboru není ani v pozdním středověku (46 sídel), ale až v časně novověkých stavbách 16. století (97 sídel), s přesahem k nepočítaným produktům 17. století (21 sídel). Středně velkých sídel se do mladšího novověku a moderní doby zachovalo poněkud méně, ale stále více než dostatek pro spolehlivé zhodnocení (120 lokalit). Jejich kořeny jsou mnohem starší, než popisujeme pro malá sídla (41 sídel vzniklo do poloviny 14. stol.; dalších 61 bylo založeno před koncem středověku). S tím se také pojí odlišná typologická sestava, kterou v souboru pozorujeme. O trvalosti středně velkých sídel a oblíbenosti popsaných řešení svědčí jejich průměrná doba užívání, která dosahuje 485 let. I přesto ale největší sídla, jejichž počet čítá 124 příkladů, dokázala v časové kontinuitě předchozí sku-

pinu předčít, a to s objekty přesahujícími svým průměrným trváním půl tisíciletí (567 let). Napomáhají tomu sídla kontinuálně užívaná již od raného středověku – nejdříve jako hradiště, později několikrát přebudovaná.¹⁶⁴ Jsou to lokality, které jednotlivě dosahují téměř tisícileté tradice. Potvrzuje se tak, že sídelní síť a organizační struktura českých zemí se konstitovala většinou již ve 13. století a bez fundamentálních změn přestála až do století dvacátého, a to včetně klíčových vrchnostenských sídel. Jen 13 takových objektů bylo založeno až po polovině 15. století,¹⁶⁵ a to navíc platí, že podstatná část z nich má v blízkém sousedství staršího předchůdce.¹⁶⁶

Pokud bychom hledali typické představitele vesnických vrchnostenských obydlí, mezi malými sídly najdeme dobré příklady nejčastěji.¹⁶⁷ Důraz na pohodlí a každodennost je ale jen jedním z faktorů u středních sídel; figurují mezi nimi jak rozlehlejší zámky,¹⁶⁸ tak pozůstatky méně náročných objektů.¹⁶⁹ I několik rozlehlých sídel působí domáckým dojmem, s dobrými předpoklady každodenního obývání uzavřenou sociální skupinou.¹⁷⁰ Malá sídla jsou zcela neohrazená a nacházejí v nehajitelných polohách.¹⁷¹ Skutečně opevněné sídlo nenalzáme v této části vzorku žádné a solitérní poloha je spíše výrazem sociálního vyčlenění.¹⁷² U středně velkých nejde pouze o sídla neopevněná;¹⁷³ mnohá mají velmi archaické atributy a pečlivě volenou polohu.¹⁷⁴ Mezi největšími sídly nalezneme jen pár ne zcela jednoznačných příkladů hůře opevněných poloh, nejsou to ale úplně nechráněné areály.¹⁷⁵ Na druhé straně spektra sice již nerozeznáváme vyloženě vojensky zaměřené objekty, leč výrazně fortifikovaných bylo nejméně 52 sídel.¹⁷⁶ Vysokým počtem strategicky položených

¹⁵⁸ Dobříkov, Křepence – Nový hrádek, Opočno u Káraného, Dolní Přím, Pšovky, Tasnovice, Ostrov u Záp, Kouskova Lhotka (Neznašovy).

¹⁵⁹ Hartenštejn (Bochov), Lichnice (Podhradí v Železných horách), Kumburk (Syřenov), Svádov, Kunětická Hora (Ráby), Vlčejn, Týnec nad Sázavou.

¹⁶⁰ Návarov (Lhotka u Zlaté Olešnice), Sázava (Černé Budy), Valečov (Boseň), Chlum u Zbýšova.

¹⁶¹ Přepeře u Turnova, Landškroun, Doubravice u České Skalice, Milešov u Lovosic.

¹⁶² Andělská Hora, Písek, Svrčovec, Volyně, Stružnice.

¹⁶³ Vinoř (sídlu ve dvoře), Svojišice u Choltic, Albrechtice u Choltic, Veliký Brázdím, Pernolec, Baštek.

¹⁶⁴ Bechyně, Mělník, Krivoklát, Jindřichův Hradec, Chýnov u Tábora, Mladá Boleslav, Horšovský Týn, Roudnice nad Labem.

¹⁶⁵ Kuncberk (Křinec), Nové hrady u Skutče, Sedlice u Blatné, Hradiště u Blovic, Nové zámky (Vestřev).

¹⁶⁶ Valeč v Čechách (zámek), Nové Město nad Metují, Vrchlabí (zámek), Kyšperk (Letohrad), Rychnov nad Kněžnou (zámek), Hořovice – Nový zámek, Lnáře – Nový zámek.

¹⁶⁷ Dlažov, Čížkrajice, Drslavice, Kaceřov (mladší sídlo), Ošelín, Dolejší Krušec, Přitoky, Zdíby.

¹⁶⁸ Encovany, Manětín, Kolinec, Staré Hrady, Sokolov, Proseč-Obořiště, Skřivany, Semily, Dolní Břežany.

¹⁶⁹ Čachrov, Podhrad (Dřenice u Chebu), Červený Hrádek u Plzně, Luka u Věrušiček, Kalenice, Velká Bukovina, Okrouhlá u Chebu.

¹⁷⁰ Kouřtý u Smilkova, Vrchlabí (zámek).

¹⁷¹ Česká Lípa – Červený dům, Nudvojovice, Žichovice, Zduchovice, Šabina, Hřebečnický, Malenice.

¹⁷² Štířín, Libochovany, Obytce, Písečné u Slavonic, Nejdek, Bzí u Dolního Bukovska, Dlouhá Ves u Sušice, Liteň – Valdecká tvrz, Klenová (mladší sídlo), Trmice – Horní tvrz.

¹⁷³ Kolinec, Sokolov, Manětín, Sazená, Radíč, Častolovice, Lány Štáhlavy (mladší sídlo), Tmaň, Liběchov.

¹⁷⁴ Jistebnice, Houska, Hauenštejn (Krásný Les), Starosedlský Hrádek, Dobronice u Bechyně, Vargač (Dobříš), Dírná, Skalka u Podbřeží, Kladno – Horní tvrz, Červený Hrádek u Sedlčan, Wittingstein (Pasečná), Lemberk (Lvová).

¹⁷⁵ Vrchlabí (zámek), Smidary, Vlčkovice u Broumovic, Frýdnava (Mírovka), Kouty u Smilkova, Chroustovice, Broumov, Kolín, Hrubý Rohozec (Daliměřice).

¹⁷⁶ Rabštejn nad Střelou, Košátky, Landštejn (Pomezí), Krašov, Zelená Hora (Kláster u Nepomuka), Jezeří, Okoř, Bechyně, Pecka, Nové Hrady u Skutče, Rataje nad Sázavou, Velhartice, Hrubá Skála, Kostelec nad Černými Lesy, Roupov, Bělá pod Bezdězem, Grabštejn, Dolní Bělá, Zbiroh, Vysoký Chlumec.

sídel s kontrolní funkcí se vyznačují středně velká sídla,¹⁷⁷ stejně jako ta největší.¹⁷⁸ Známe sice několik malých sídel s jasnou vizuální vazbou na významnější komunikační spojnici či vodní toky a s celkově vysokým impresivním účinem, nicméně nakolik je pravděpodobný jejich strategický význam, je nejisté.¹⁷⁹ Každé pravidlo má samozřejmě své výjimky, a omezený počet velkých sídel se proto rozkládá i v marginálních polohách.¹⁸⁰

Nemá smysl vyzdvihovat velmi dobré předpoklady malých sídel k zapojení do zemědělské produkce,¹⁸¹ několik málo lokalit se však v tomto ohledu významně liší – patří mezi ně sídla v Kamenici u Březové, v Paliči (mladší objekt), Vatěticích nebo Dolním Adršpachu. Situace je tedy zjevně ovlivněna regionálním kontextem, nikoli však záměrem stavebníka. Spojitost s ekonomickou produkcí se stává standardem i u větších sídel, i přes nečetné výjimky, související se zmíněnými lokalitami v nedostupných polohách a s regionálními vlivy. Že by ale největší sídla byla významně zaměřena na zemědělskou produkci, to opravdu říci nelze. Několik málo sídel snad mohlo generovat jisté přebytky,¹⁸² nicméně drtivá většina vykazuje spíše negativní vztah k vlastnímu hospodaření a jde tak stále o spotřebně zaměřené areály.¹⁸³ Podceňovat nemůžeme správní a organizační roli mnoha drobných objektů.¹⁸⁴ Není to však jasným pravidlem,¹⁸⁵ pouze jednou z variant, jak se sídla projevují. Pokud nějaký účel významně převažuje u těch středně velkých, je to správně-organizační zaměření – jsou centry menších i větších statků.¹⁸⁶ Mezi velkými sídly identifikujeme nejvýznamnější správní centra.¹⁸⁷ Tomu neodpovídá

jediné, zcela se vymykající sídlo – Křivoklát – který patří mezi nejreprezentativnější objekty celého vzorku, spolu s několika dalšími.¹⁸⁸ Velmi těžko postižitelné jsou malé soukromé zámecké rezidence umístěné v rozlehlých parcích mimo vesnickou zástavbu. Jejich vlastnosti se vzájemně vyvažují a v datovém souboru zůstávají ve zvolených attributech nečitelné.¹⁸⁹ O výstavnosti mnoha areálů ale nemůžeme ani v nejmenším pochybovat.¹⁹⁰ I mezi většími sídly dosud nalezneme ta spíše privátní, s nižším významem a sociální symbolikou.¹⁹¹

8.7. Funkční typy vrchnostenských sídel

Jedním z cílů studie bylo spojit v širokém záběru různorodé formální projevy sídel feudálních elit a pokusit se z takového souboru vyčíst zákonitosti, které by propojily předpokládané účely sídel s jejich formálně-topologickými i polohopisnými vlastnostmi. Tyto charakteristiky jsou reprezentovány funkčními potenciály, které lze jednotlivě chápat jako na venek čitelné atributy sídla, vč. krajinného a sídelního kontextu. Tyto vlastnosti pak v souhrnu vytvářejí společenský účel, který sídla sehrávala. Na tomto základě předestírám výčet analýzou zjištěných opakujících se řešení (příklady jsou uváděny podle zánikových horizontů), které nejsou typologickými kategoriemi v pravém slova smyslu. Spíše jde o varianty pojetí sídel, které nesly svůj význam v dynamickém světě:

(1) **Neopevňené rezidence** zaměřené na každodenní provoz a život uzavřené skupiny osob. Jejich základním znakem je obytná stavba v kvalitnějším provedení, než je běžné pro vesnické usedlosti. První příklady se objevují od sklonku raného středověku, ale středověkých zástupců neznáme dostatečné množství. Předhusitkým sídlům ve dvorech často dominovala nehrazená věžovitá stavba s obytně-reprezentačními a skladovacími prostory. Většina objektů se zachovala až v podobě rozsáhlejšího obytného domu v renesanční formě. Sídla se mohla nacházet v různém vztahu k intravilánu sídliště, od centrální polohy, po zcela samostatné jednotky. Díky přímému zapojení do dvora si subsistenci sídlo zajišťovalo hospodařením ve vlastní režii. Správně-organizační úloha takových sídel se odvíjela od velikosti spravovaného statku, avšak nebyla zcela zanedbatelná. Mocenský i vojenský význam této kategorie sídel byl nulový. Tyto stavby se mohly přerodit i v panský dům přímo zapojený do zástavby osady. S posilováním ekonomických aktivit nelze vyloučit stoupající podíl sídel řízených prostřednictvím správců a se sníženým komfortem obytných budov, které se odlišovaly

¹⁷⁷ Nové Benátky, Veselí nad Úhlavou, Vargač (Dobříš), Sokolov, Křimice, Wittingstein (Pasečná), Žíreč, Čelákovice, Smiřice, Dolany u Klatov.

¹⁷⁸ Střela, Vartenberk (Stráž pod Ralskem, Zelená Hora (Kláster u Nepomuka), Košumberk (Luže), Kuncberk (Křinec), Pecka, Vimperk, Nové Zámky u Olešnice (Vestřev), Zbiroh, Pardubice, Vysoký Chlumec, Rožmitál pod Třemšínem, Horažďovice, Náchod, Kolín, Bílina, Mělník.

¹⁷⁹ Nudvojovice (Turnov), Libochovany, Svijany, Mimoň (nejmladší sídlo), Velký Valtinov.

¹⁸⁰ Košátky, Proseč u Pošné, Dešenice, Kanice u Domažlic, Kratochvíle (Netolice), Okoř.

¹⁸¹ Budihostice, Medlešice, Zdiby, Dražič, Česká Lípa – Červený dům, Nudvojovice (Turnov), Velemyšleves.

¹⁸² Koštofrank (Lázně Bělohrad), Hrubý Rohozec (Daliměřice), Zákupy, Smidary, Kornhauz (Mšec), Pětipsy, Strakonice, Chroustovice.

¹⁸³ Rožmberk nad Vltavou, Bechyně, Bečov nad Teplou, Velhartice, Ústěk, Dešenice, Nižbor, Křivoklát.

¹⁸⁴ Mimoň (nejmladší sídlo), Trhové Dušníky, Svijany, Hřebečnický, Holovousy v Podkrkonoší, Bukovany u Kozárovic, Putim, Budihostice, Odolena Voda, Zdiby, Červené Poříčí, Kounice nad Sázavou.

¹⁸⁵ Kamenice u Březové, Mrač (nejmladší sídlo), Sloup v Čechách (sídlu pod hradem), Rudník, Slapany (Háje u Chebu), Teleč.

¹⁸⁶ Sokolov, Hrádek u Sušice, Nové Benátky, Křimice, Březno u Mladé Boleslavi, Čelákovice, Manětín, Rožďalovice, Brocno, Smiřice, Choceň (nejmladší sídlo), Kolínek, Doksy u Máchova Jezera (nejmladší sídlo), Dolní Břežany, Čachrov.

¹⁸⁷ Broumov, Třeboň, Kyšperk, Kolín, Strakonice, Poděbrady, Moravská Třebová, Český Krumlov, Rychnov nad Kněžnou, Zákupy, Horažďovice, Nový Ronšperk (Poběžovice), Pacov, Smečno, Brandýs nad Labem, Rataje nad Sázavou, Protivín, Rožmitál pod Třemšínem, Pardubice, Choltice atd.

¹⁸⁸ Rožmberk nad Vltavou, Krašov (Bohy), Jezeří, Košumberk (Luže), Nižbor, Náchod, Rabštejn nad Střelou, Bílina, Vimperk, Velhartice, Bečov nad Teplou, Lipnice nad Sázavou, Konopiště aj.

¹⁸⁹ Nový Falkenburk (Česká Ves v Podještědí), Dětenice, Nekmíř, Mirošov.

¹⁹⁰ Žinkovy, Hauenštejn (Krásný Les), Houska, Wittingstein (Pasečná), Dobřichovice, Nový Berštejn (Dubá), Křimice, Hrádek u Sušice, Kamenice u Těptína, Stružná (mladší sídlo), Králův Dvůr.

¹⁹¹ Dohalice, Červené Janovice, Pučlice, Hoříněves, Čečovice, Sedlice u Blatné, Vlčkovice u Broumovic, Libčevy, Protivín.

od jiných, trvale obývaných sídel reprezentativnějšího vzezření.¹⁹²

(2a) **Rezidence vymezené příkopovým ohrazením**, nejčastěji okrouhlým. Nacházíme je v nevýrazné poloze na okrajích intravilánů vsí. Jejich vnitřní uspořádání bývá velmi jednoduché a vlastní velikost není rozhodující. Vidíme plynulou škálu od sídel velmi malých, s jedinou věžovou stavbou, přes sídla s palácem, objekty tvořené více budovami a sídla, která nakonec srůstají v uzavřené areály se středovým nádvořím. Velmi kolísá i šířka příkopového ohrazení, jeho opatření vnějším valem a případné násobení užitých prvků. Potenciál pro obranu často zvyšuje vodní plocha, nicméně většinou jde o sídla v praxi nehajitelná, s nízkým obranným potenciálem. Materializují tak spíše ideu rytířství, než že by byla mocenským nástrojem ve strategické poloze. V posledních fázích vývoje může ohrazení mizet, zůstává však zachován periferní vztah k sídlišti a uzavřený půdorys. Původní „opevnění“ bylo postupně nahrazováno například parkovou úpravou s ohradní zdí. Vazba k hospodářskému dvoru bývá volnější, i když nejčastěji dvůr leží v blízkém sousedství sídla. Taková sídla vyváženě kombinují různé účely a nijak významně se neprofilují.¹⁹³

(2b) **Rezidence ve vydělených polohách**, které jsou ve volnějším kontaktu se sídelním areálem, a to výměnou za možnost využít přirozeně zvýrazněné staveniště. Stavebníci pro ně vyhledávají drobné i větší ostrožny a terasy, kupříkladu na břehu vodoteče při osadě, nebo lokální vrchy. Konkrétní varianty řešení jsou značně variabilní. Primárním účelem umístění takových sídel není získat bezpečnostní výhodu, ale zdůraznit sociální vyčlenění. Jsou tak užívány i reliéfní útvary s nevhodnými obran-

nými charakteristikami (např. klesající ostrožny v nižších partiích svahů). Dvory jsou obvykle umístěny v předpolí sídla, které je přístupné skrz jejich areál. Celková rozloha bývá rozsahem menší díky nahrazení části ohrazení konfigurací terénu. Vnitřní řešení sídel zůstává velmi jednoduché a v principu odpovídá předchozí kategorii, stejně jako další hlavní charakteristiky týkající se užívání a zástavby. Mírně posíleny jsou strategické umístění, reprezentativnost a obranyschopnost takových lokalit, naopak méně vhodné jsou z pohledu každodennosti.¹⁹⁴

(3a) **Opevněné rezidence** dosahující různých velikostí, u kterých je při volbě staveniště primární příhodná terénní konfigurace. Ta má ve vyvážené kombinaci pomoci zdůraznit postavení vlastníka a zajistit bezpečnost sídla. Přítomnost sídliště není zprvu pro sídla tohoto typu vyžadována, nicméně s během času dochází k postupné početní redukci sídel bez odpovídajícího zázemí. Typickým zástupcem tak je opevněné sídlo na dominantním reliéfním útvaru v dosahu osady. Dvory nedokážeme vždy rozlišit, ale pokud ano, nacházejí se v předpolí objektu, nebo při patě terénního útvaru se sídlem. Není výjimkou, že jsou tato sídla řešena jako vicedlána a mohou být umístěna tak, aby sloužila ke kontrole významnějších komunikačních tras. Zajištění pohodlí při obývání vyžadovalo i vyšší náklady spojené se složitější obsluhou sídla. Jedná se však o privátní areály s omezenou, i když nikoli zanedbatelnou správní funkcí. U význačnějších sídel bývá vesnice nahrazována městečkem a sídla tak získávají snadnější přístup k trhu i možnost rozvíjet drobnou řemeslnou produkci, která nespadá do výhradní kompetence městských center, v nejrozvinutějších formách se tak mění v kategorii mocenských opor. Typickými vlastnostmi jsou vysoká míra obranyschopnosti, reprezentativního a symbolického účinku a strategická poloha. Tato sídla zcela selehávají z pohledu každodennosti a možnosti hospodářského zajištění z vlastní produkce.¹⁹⁵

(3b) **Mocenské opory** tvořící rozvinutou variantu předchozí kategorie. Jde o sídla velmi dlouhou dobu užívání, která byla kvalitativně vyšší variantou sídel při osadách i na výrazných terénních útvarech. Jejich znakem je velmi komplexní řešení, zřetelná dominance nad terémem a významná strategická funkce. Taková sídla ale nejsou vyloučena ani mimo přímý kontakt se zázemím. I přes často nepraktické umístění jsou pro svou výstav-

¹⁹² **13.–14. stol.:** viz Novák 2019; **15. stol.:** Dubeč (starší sídlo), Hlinsko v Čechách, Kozinec (Beroun), Kozojedy – Rychvald, Smrčná u Čkyně, Libušín – Staré zámky, Štětkře, Vrhavec u Klavov (starší sídlo); **16. stol.:** Hořenice, Kbelnice, Konecchlumí, Olbramovice u Votic, Pomezná, Stránka u Brandýsa nad Labem, Újezdec u Luštěnic, Velké Všelisy, Žerčice; **17. stol.:** Čkyně, Domašín, Větrník, Hořice v Podkrkonoší (mladší sídlo), Hostišovice, Komařice, Klášterec nad Ohří – Šumberk, Kostelní Vydří, Nebovidy, Nejdek (starší sídlo), Přepře u Turnova, Slavkov u Českého Krumlova, Svěbohy, Sviníštany, Svojišice u Sušice, Těšovice, Trocnov (obě sídla), Žáky (mladší sídlo); **18.–20. stol.:** Budihovice, Cerekvice nad Bystřicí, Česká Lípa – Červený dům, Čížkrajce, Dlažov, Dolejší Krušec, Dražič, Drslavice u Tupadel, Chrast, Kaceřov u Kynšperka nad Ohří (mladší sídlo), Manětín, Nudvojovice u Turnova, Osek u Radomyšle, Ošelín, Otín u Točnicku, Zdiby.

¹⁹³ **13.–14. stol.:** Bohumilice u Kožlů, Bolina, Polžice u Bezdruzic, Kněžice u Ronova, Martinice u Votic, Mělnice, Zátluky u Horního Dehtova; **15. stol.:** Božetín, Buchov u Hostišova, Buzice, Bystřec, Dašice, Dolní Hořice (starší sídlo), Doubravka u Hořovic, Drahoraz, Dražovice u Sušice (starší sídlo), Dvorce u Dobříše, Mnichovice, Radonice u Drahotěšic, Rovný u Drahoňova Újezda; **16. stol.:** Alberovice, Beztahov, Holice v Čechách, Javorník v Krkonoších, Klučov u Českého Brodu, Kostelní Hlavno, Neustupovské Otradovice, Ploukonice u Všeně, Sedlec u Českých Budějovic, Sylvárův Újezd, Štáhlavy (starší sídlo), Údrč (starší sídlo), Újezdec u Pěčic, Všejan; **17. stol.:** Dobříkov, Dolní Oldřich, Dolní Přím, Hrochův Týnec, Křepence – Nový hrádek, Kuřívody, Orel, Pšovky, Slapaný u Chebu (starší sídlo), Slavětín u Slavonic, Sluhy, Staré Kestřany – Horní tvrž, Staré Smrkovice, Tasnovice, Úsilov, Vlkov; **18.–20. stol.:** Bernartice u Stráže, Čelákovice, Dobřš, Dohalice, Mirovka – Frýdnava, Kanice u Domažlic, Nahý Újezdec, Pakoměřice u Bořanovic, Sokolov, Vlčkovice u Broumovic.

¹⁹⁴ **13.–14. stol.:** Boršov u Moravské Třebové, Cizkrajov, Hořelhy, Lhotice (starší sídlo), Mrač (nejstarší sídlo), Ostrov na Šumavě – Hrádek; **15. stol.:** Blíževedly – Hřídělk, Březina u Hořepníku – Konipas, Dolánky u Doubravčic, Drnek – Humniště, Dubina u Šemnice, Frymburk u Sušice – Želenov, Hradečno, Hrušov nad Jizerou (starší sídlo), Velká Černá – Hácpurek, Velké Babice – Vlčí hrad, Zahradky u České Lípy (starší sídlo); **16. stol.:** Bor u Březnice – Hrochův hrádek, Hradiště u Bžan, Hřebeč – Tasov, Malešov, Maršovice u Benešova, Skalce nad Lužnicí, Skočice u Přeštic, Týnec nad Labem, Údrnice – Hrádek, Vlastislav – Skalka (starší sídlo), Zavlekov (starší sídlo), Železné Horky; **17. stol.:** Býšov u Knína, Čejkovy, Chvaly u Horních Počernic, Královice, Louňovice pod Blaníkem, Obděnice, Pálec u Zlonic, Podmokly u Úněšova, Soleček u Solce, Žumberk u Trhových Svinů; **18.–20. stol.:** Brocno, Dalovice (mladší sídlo), Hrádek u Sušice, Jindřichovice u Malonic – Starý zámek, Křimice, Protivín, Rožďalovice, Rychnov nad Kněžnou, Svijany, Tmaň, Záběhlce, Zahradky u České Lípy – Nový zámek, Žďár u Hradiště.

nost dlouhodobě udržována a zvelebována. Pravidelně se jedná o objekty dobře viditelné a je pravděpodobný jejich částečně veřejný ráz, i přestože obsahovala ryze soukromé obytné jádro. Taková sídla sloužila k reprezentativním účelům, k demonstraci postavení, k zajištění bezpečí i jako mocenské aktivum. Jejich užívání bývá úzce spojeno s osudy konkrétních rodů a s mocensko-politickým vývojem; jejich trvalý zánik ale přichází málokdy. Militární vzezření i praktická obranyschopnost sídel je nedílnou součástí celkové reprezentace nejvyšších pater elit. V některých variantách nabývají tato sídla podoby pevností, schopných tvořit zázemí vojska a zajistit například jeho zimování. Situování těchto areálů do poloh při splavných tocích, na solitérní vrcholy nebo na mohutné ostrožny při důležitých koridorech je součástí jejich strategické úlohy. Na větší městská centra jsou vázána spíše výjimečně, to však nevylučuje blízké zázemí s trhem (městečko, latrán). Hospodářské dvory se na sídla tohoto typu připojují velmi volně a jedná se většinou o přímo nesusvisející, samostatně spravované areály. I když se dvůr nacházel poblíž sídla, nebyl situován jako průchozí a ležel mimo hlavní komunikační osu.¹⁹⁶

¹⁹⁵ **13.–14. stol.:** Benešov u Prahy – Chvojen, Boršov nad Vltavou, Čejetice – Rácov, Černíkov – Ruchomperk, Čtyřkoly, Dolany u Klatov – Komošín, Kamýk nad Vltavou; **15. stol.:** Besedice – Zbiroh, Břevnice – Ronovec, Červená Hora, Druzotvá – Věžka, Havlovice – Vízmburk, Chlístovice – Sion, Chlum u Nepřevázky, Lány – Jivno, Ochoz u Nasavrk – Strádoz, Pořešín, Litice u Plzně, Řisuty u Slaného, Sezimovo Ústí – Kozi hrádek, Starý Plzenec – Radyně; **16. stol.:** Borek u Štědré – Štědrý Hrádek, Dražice, Hrad Osek – Rýzmburk, Chaloupky v Brdech – Valdek, Kamýk u Litoměřic, Karlova Ves – Týřov, Lestkov u Klášterce – Egerberg, Nečtiny – Preitenstein, Němčice u Kdyně – Nový Herštejn, Petrohrad, Rašovice u Kalovic – Helfenburk u Úštěka, Sloup v Čechách – Pirkštejn; **17. stol.:** Andělská Hora, Bočov – Hartenštejn, Borotín u Tábora, Boseň – Valečov, Hořovice – Starý zámek, Chlum u Zbýšova, Janovice nad Úhlavou, Návárov u Zlaté Olešnice, Podhradí v Železných horách – Lichnice, Podkost – Kost, Syřenov – Kumburk, Vlčejn, Žirovnice, Žumberk; **18.–20. stol.:** Bečov nad Teplou, Benešov – Konopiště, Bezdružice, Houska, Hrubá Skála, Košátky, Krásný Les – Hauenštejn, Křivoklát, Lípnice nad Sázavou, Luže – Košumberk, Nové Hrady u Skutče – Boží dům, Okoř, Pecka, Roupov, Velhartice, Vestřev – Nové Zámky, Vysoký Chlumec, Zákupy, Žinkovy.

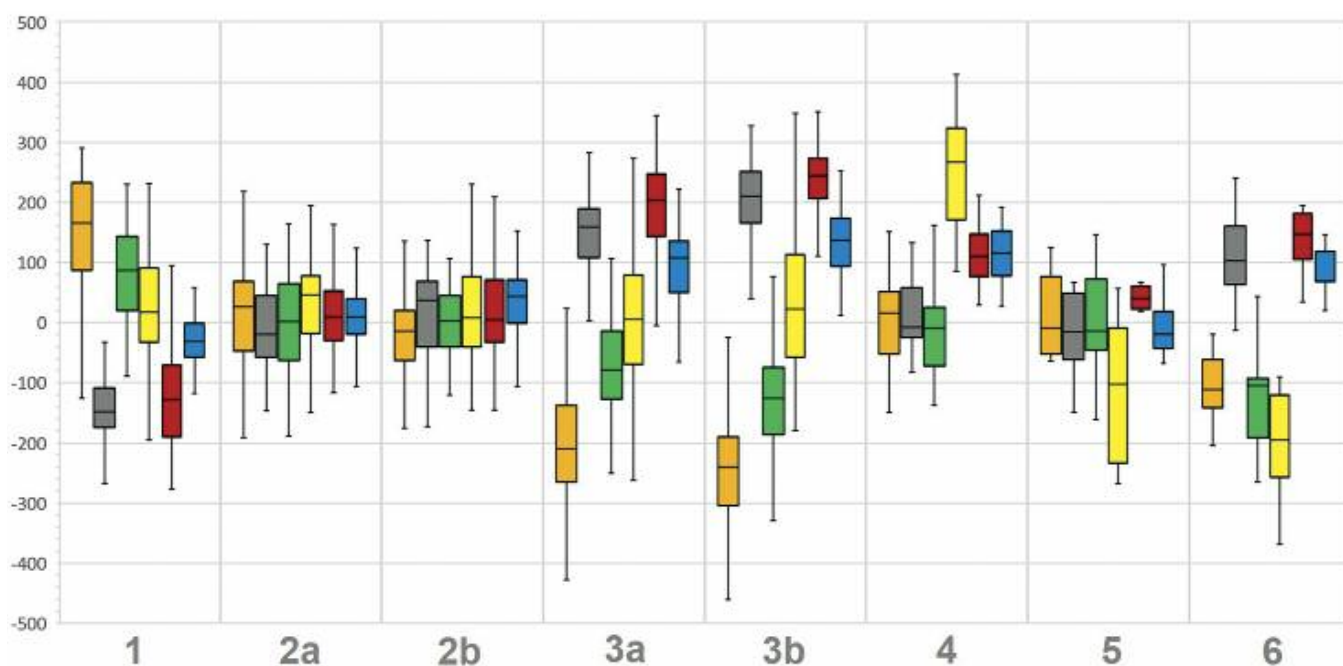
¹⁹⁶ **13.–14. stol.:** Hlubočepy – Děvín, Hrádek u Manětína – Brdo, Kostelec u Heřmanova Městce, Lhota pod Džbánem – Džbán, Lužná u Rakovníka – Hlavačov, Podzámčí – Příkopy, Tetín u Berouna; **15. stol.:** Černice u Horního Jiřetína – Varta, Dobřany v Orlických horách, Dolní Adršpach (starší sídlo), Příběnice u Malšic, Příběničky u Řepče, Pyšná – Nový Žeberk, Rtyň nad Bílinou – Paradis, Řepčice – Panna, Sedlce – Velešín, Třebošín – Kalich; **16. stol.:** Hrazany u Radíče – Ostromeč, Choustník, Jesenice u Sedlčan – Zvěřinec, Klapý – Házmburk, Konětopy u Pnětluk – Pravda, Krajníčko – Helfenburk u Bavorova, Křemže – Dívčí kámen, Kynšperk nad Ohří, Mašov u Turnova – Valdštejn, Ostrá – Mydlovar, Rabí, Ronov nad Sázavou, Točnick, Velké Hydčice – Prácheň, Zálesí u Příchovic – Skála; **17. stol.:** Bezděz, Budňany – Karlštejn, Hamr na Jezeře – Děvín, Klenová (starší sídlo), Kokašice – Švamberk, Podzámčí – Rýzmburk, Potštejn (nejstarší sídlo), Ráby – Kunetická Hora, Švihov u Klatov, Troskovic – Trosky, Zvíkovské Podhradí – Zvíkov, Žampach, Žlíbek – Kašperk; **18.–20. stol.:** Bechyně, Bílina, Bohy – Krašov, Český Krumlov, Grabštejn (starší sídlo), Jezeří, Jindřichův Hradec, Klášter u Nepomuka – Zelená Hora, Kostelec nad Černými lesy, Náchod, Nižbor, Poděbrady, Pomezí pod Landštejnem – Landštejn, Rabštejn nad Střelou, Roudnice nad Labem, Rožmberk nad Vltavou, Strakonice, Vimperk, Zbiroh.

(4) **Opevněná správní centra** specifická úzkým soužitím s městským centrem. Častá je absence alternativní přístupové trasy mimo té vedoucí přes areál města a jeho opevnění. Sídla tohoto typu byla především správní, a ve druhé řadě politické a reprezentativní instituce, tedy areály, které nejsou primárně určené k privátnímu obývání. Jejich fortifikační prvky se plně integrují s městem a bez vlastního města nejsou sídla hajitelná. Díky takovým stavbám je ve městě trvalá i „přítomnost“ majitele sídla, dominantní je však městské centrum, nikoli sídlo samotné, i přestože jsou to hlavně středně velké a velké objekty. Postupnou degradací takových sídel může dojít i k zániku opevnění a srůstání s běžnou parcelací. Sídla mohou souviset i s ochranou přístupové cesty k městu a s realizací specifických výrobních aktivit. Není výjimečné, že jde o rozvinuté varianty starších hradeckých center, která zahrnovala i významné sakrální stavby. Dochází tak k prostorové kumulaci staveb významných pro organizaci společnosti a symbolické i kultovní vyjádření. Mnohdy se taková sídla dostávají do rukou městských obcí a jsou užívána čistě ke správním účelům.¹⁹⁷

(5) **Občasné rezidenční objekty** sloužící k nepravidelnému pobytu a k realizaci odpočinkových a reprezentativních aktivit, jako je lov, přijímání hostů a často též k pobytu šlechticů a jejich dvora. Uvedená sídla stávají v atypických polohách bez zjevných predispozic pro výkon správních a mocenských funkcí. Nemívají přílišný potenciál pro obranu, jde obvykle o sídla silně odříznutá od komunikační sítě, ale zároveň i bez vztahu k hospodářskému zázemí, byť tvořenému jen dvorem. Okolní krajina zemědělské využití často i vylučuje. Míra reprezentativnosti jejich pojetí kolísá, avšak architektonicky jde o objekty odpovídající postavení majitelů. Spojuje je důraz na soukromí, odlehlost a příslušnost stavebníků k nejvyšším společenským třídám. Jen málokdo si mohl dovolit provoz alternativního sídla, které bylo nutno zabezpečit služebnictvem a stavebně udržovat. Příkladem je v analyzovaném souboru zastoupeno omezené množství, stav je ale patrně podhodnocený. Je pravděpodobné, že panských „rekreačních“ objektů v krajině existovalo podstatně více, než jsme dosud dokázali evidovat. Obdobné účely mohla jistě ve svých sekundárních funkcích naplňovat i sídla s mnohem širším záběrem (např. Týřov, Křivoklát, Karlštejn) a dobře by sem spadalo také subalterní obytné jádro Křivoklátu, tvořené tzv. manským domem.¹⁹⁸

¹⁹⁷ **13.–14. stol.:** Litoměřice; **15. stol.:** Netolice – Hrádek; **16. stol.:** Domažlice – Chodský hrad, Kadaň (starší sídlo), Tábor – Hradiště; **17. stol.:** Budyně nad Ohří, Česká Lípa – Lipý, Český Dub, Chomutov, Lanškroun, Nové Hrady (starší sídlo), Písek, Soběslav; **18.–20. stol.:** Bělá pod Bezdězem, Broumov, Horažďovice, Horšovský Týn, Kolín, Kutná Hora – Vlašský dvůr, Kadaň (mladší sídlo), Kyšperk (mladší sídlo), Mělník, Mladá Boleslav, Moravská Třebová, Nové Benátky, Příbram, Třeboň.

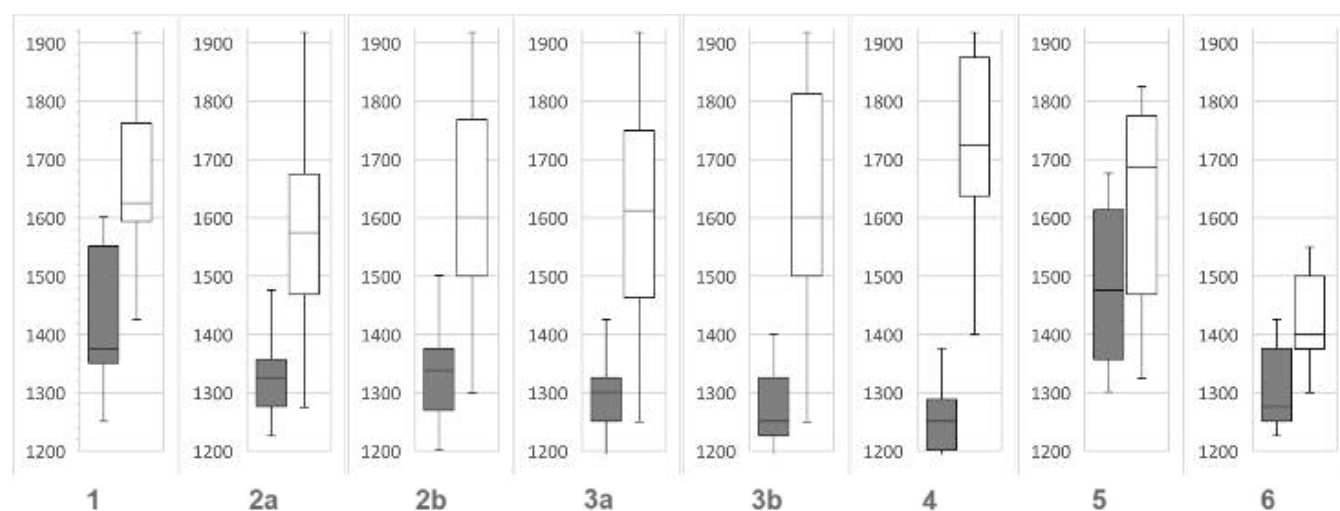
¹⁹⁸ **13.–14. stol.:** Běleč – Jenčov; **15. stol.:** Karlík u Mořinky (?); **16. stol.:** Svojkov; **18.–20. stol.:** Jičín – Libosad, Ledec nad Sázavou – Thunovský letohrádek, Netolice – Kratochvíle.

Graf 33. Účel typických zástupců dílčích typologických skupin. **1** – neopevněné rezidence; **2a** – rezidence vymezené příkopem; **2b** – rezidence ve vydělených polohách; **3a** – opevněné rezidence; **3b** – mocenské opory; **4** – opevněná správní centra; **5** – občasné rezidenční objekty; **6** – strážní objekty. **Oranžová** – každodennost; **šedá** – bezpečnost a obrana; **zelená** – ekonomická strategie; **žlutá** – správa a organizace; **červená** – reprezentace a symbolická komunikace; **modrá** – mocenská politika. — **Graph 33.** Purpose of the typical representatives of individual typological groups. **1** – unfortified residences; **2a** – ditch-enclosed residences; **2b** – residences in separated positions; **3a** – fortified residences; **3b** – power bases; **4** – fortified administrative centres; **5** – occasional residential buildings; **6** – guardhouses. **Orange** – daily operations; **grey** – security and defence; **green** – economic activities; **yellow** – administration and organisation; **red** – social representation and symbolism; **blue** – political power.

(6) **Strážní objekty** ležící na samé hranici definované oblasti zájmu, u kterých je relevantní otázkou, nakolik je možné je mezi vrchnostenská sídla řadit. Nejde o běžná sídla v polohách dovolujících kontrolu okolí, ale obvykle o nevelké objekty, u kterých nepředpokládáme vybavenost k pobytu majitele. Jejich chod zabezpečovalo dlouhodobější umístění malé vojenské posádky, případně správce (nápravník, man), avšak pro takové interpretace

chybí jednoznačné doklady. Charakteristicky jsou to sídla velmi jednoduchých forem v extrémně nedostupných polohách bez kontaktu s osídlením a hospodářským zájemem. Pokud je tématem studium vrchnostenských sídel, měli bychom patrně takové objekty ze sledovaného souboru do budoucna cíleně vyřazovat. Jejich význam dává smysl spíše v kontextu jiných témat, například při studiu průběhu hranic nebo vojenských konfliktů a při popisu

Graf 34. Chronologické zařazení typických zástupců dílčích typologických skupin. **1** – neopevněné rezidence; **2a** – rezidence vymezené příkopem; **2b** – rezidence ve vydělených polohách; **3a** – opevněné rezidence; **3b** – mocenské opory; **4** – opevněná správní centra; **5** – občasné rezidenční objekty; **6** – strážní objekty. **Šedá** – doba vzniku; **bílá** – doba zániku. — **Graph 34.** Chronology of the typical representatives of individual typological groups. **1** – unfortified residences; **2a** – ditch-enclosed residences; **2b** – residences in separated positions; **3a** – fortified residences; **3b** – power bases; **4** – fortified administrative centres; **5** – occasional residential buildings; **6** – guardhouses. **Grey** – period of establishment; **white** – period of abandonment.

komunikační a správní sítě. O vrchnostenská sídla se však z definice nejedná.¹⁹⁹

Pokud dvojice 2a (rezidence vymezené příkopovým ohrazením) a 2b (rezidence ve vydělených polohách), resp. 3a (opevněné rezidence) a 3b (mocenské opory), chápeme jako subtypy dvou širších konceptů (2 – **vymezující se rezidence**; 3 – **mocenské a reprezentační objekty**), skupiny sídel se charakteristikami typických zástupců zřetelně odlišují (graf 33), a není proto problémem jejich definici považovat za validní, i vzhledem k odlišnostem v chronologickém zařazení (graf 34). Vypovídající jsou zejména rozdíly v datech o vzniku sídel, neboť vyhodnocení data zániku je spojeno se způsobem výběru typických zástupců pro dílčí chronologické horizonty. Mezi variantami samozřejmě existují jisté překryvy, ale při detailním pohledu je možné se k jedné z interpretací přiklonit. Zároveň nelze popřít v konkrétních případech ani možný faktický překryv, protože na archeologii založená kategorizace bezpochyby nemůže být dokonalá a v hraničních polohách selhává. Podstatný je ale důvod dělení, který tentokrát napovídá něco o primárním účelu sídel v živé společnosti. Překryv typů je proto dobře možný, a dokonce nikterak nežádoucí. Právě jejich kombinace může navést k dosud méně viditelným strukturám a detailnějšímu poznání účelu specifických variant sídel.

9. Shrnutí chronologického, prostorového a funkčního vývoje sídel²⁰⁰

Je zjevné, že struktura nejvýznamnějších sídel jako správních a mocensko-politických opor se v Čechách konstitovala nejpozději ve 13. století – otázka návaznosti na starší období nebyla řešena, ale přinejmenším část sídel má kořeny v hradeckých centrech a dvorcích raného středověku – a od té doby nejméně do 17. století prošla pouze velmi pozvolnou proměnou. Můžeme-li soudit i z ne tak důsledně sledovaných údajů o pozdějším vývoji, tato stabilita trvala až do 19. století. Roli kontrolních bodů nepřebírala obvykle sídla menší, ale již od 13. století to byly rozsáhlé správní objekty a strategicky položené mocenské opory kontrolující významné vodní toky a suchozemské koridory. Snad to souvisí s pokusem o ovládnutí přístupových cest jako jedním z kroků pro symbolické uchopení a stvrzení vlády nad zemí (Kühntreiber 2012, 300–301). V případě válečných událostí se obsazení takových bodů rovnalo zajištění celého regionu. Není proto divu, že u obdobných sídel v 15. století často vznikalo zázemí, které spojujeme s dlouhodobějším pobytem vojska; jsou to hlavně rozsáhlé ohrazené plochy vymezené jednoduchými sypa-

nými valy, které známe například z Příběniček (Řepeč), Choustníka, Panny (Řepčice), Kalicha (Třebušín) nebo Sionu (Chlístovice). Samozřejmě nelze vyloučit ani zjevné výhody pro provoz sídel, plynoucí z blízkosti vodního toku. Častá kombinace městského sídla s výhledem na důležitou vodní cestu je co do významu takových objektů výmluvná. Tuto opakující se strategii potvrzuje zahraniční výzkum, kde se rovněž prokazuje, že nejvýznamnější sídla, kumulující mocensko-administrativní funkce a vázaná na tržní centra, vznikala velmi brzy a jejich stabilita byla obrovská (Creighton 2012, 173–174). Poměrně specifická konfigurace mohutného sídla na vysoké ostrožně nad řekou tak mohla sloužit jako podstatná součást ideálu elitní reprezentace ve středověku, která přežívala hluboko do novověkého období.

Nastupující změny během 13. století vyžadovaly poměrně specifické a nákladné řešení sídelních potřeb, jemuž zprvu nedokázal každý člen elity dostát. Jen množství pracovní síly potřebné k vybudování rozlehlých sídel bylo enormní, zvláště v oblastech s problematickými zdroji surovin (Creighton 2002, 53–54). Do inovačního procesu a stavby opevněných rezidencí se tak jako první zapojovali nejmovitější pozemkoví vlastníci a méně progresivní vrchnost se připojila až do pozdějších fází jako „later adopters“ (Rogers 1983, 250). Jednodušší a dřevěná sídla dlouho tvořila vítanou alternativu k náročnějším typům. Mohla působit velmi impresivně a je třeba nad nimi uvažovat v komparaci s ostatními soudobými typy profánních staveb, které tyto konstrukce hravě zastínily svou výstavností (Higham – Barker 1992). Následující společenský vývoj šel ruku v ruce se zvyšováním počtu zkušených domácích stavitelů kamenné architektury a s dostupností jejich služeb pro stále širší vrstvy i mimo církevní prostředí (Antonín 2012, 162–163). Kamenná architektura se až později díky rychlému nástupu ve městech stala novým žádaným standardem a zděné stavby začaly nahrazovat jednotlivé části sídla, počínaje věží či palácem. Přesto roubené budovy sídel přežívaly i hluboko do středověku, jak vidíme na desítkách lokalit, a to i na místech, kde o stavební kámen nebyla nouze.²⁰¹ Závislost na specialistech značí vysoká kvalita provedení i robustnost nejstarších románských staveb, budovaných z pečlivě opracovaných kamenných kvádrů na maltu, tvořících pevnou zeď s litým jádrem. Také méně spektakulární neslohové stavby z lomového zdiva musely na venkově působit jako řádový civilizační skok a zdroj prestiže. Kamenným „doplňkem“ a nejreprezentativnější stavbou

¹⁹⁹ **13.–14. stol.:** Chříč – Dubjany, Maňávka u Českého Krumlova – Hausberk, Medový Újezd – Vimperk, Raspenava – Skalní hrad, Rpety – Ostrý, Těchlovice nad Labem – Vraty, Ždár u Staré Paky – Ždírec; **15. stol.:** Dražice u Tábora – Obřiště, Heřmanice v Podještědí – Falkenberg, Hluboká u Milhostova, Hořice v Podkrkonoší (starší sídlo); **16. stol.:** Děkovka – Oltářík, Horní Světlé Hory – Kunžvart.

²⁰⁰ Závěry v této kapitole vycházejí z předchozího zpracování a zde citované práce pouze ilustrují, doplňují či podporují předkládané teze za užití alternativní evidence.

²⁰¹ Pusté stavby tohoto typu sugestivně zachycují novověké písemné prameny: „dvůr Unice, v něm srub vysoký, ale zpustlý“ (Unice – 1576; okr. Rakovník: Kočka 2009, 220); „Kdoby chtěl najmouti ten srub, slově turz, drahně by z toho platil, než v něm se bytnost rybářům přeje.“ (Skrýje – 1552; okr. Rakovník: Kočka 2009, 248); „opevněný srub, kolem něhož bašty a příkopy“ (Zbraslavice – 1476; okr. Kutná Hora: Kolektiv 1998–2005, 1041). Labutí píseň těchto staveb dozněla s 15. stoletím, i když ještě v 16. a 17. století byla užívána kombinace kamenné a roubené/hrázděné techniky: „turz Skalku, dílem od kamene a dílem od dřeva vystavěnou“ (Skalka – 1670; okr. Rychnov n. K.: Sedláček 1882–1927, II: 69); zčásti kamenná, zčásti dřevěná budova s mnoha pokoji se uvádí také v Lanškrouně (1588; okr. Ústí n. O.: Kolektiv 1998–2005, 367).

prvních sídel se tak stávaly zejména kostely (Antonín 2012, 291; Laval 2016). Právě nízká pravděpodobnost dochování pozůstatků dřevěných objektů je velkým hendikepem studia nejstarších sídel.

Těch vesnických ve 13. století identifikujeme relativně malé množství. Není pravděpodobné, že by šlo o věrný odraz skutečného stavu a spíše jde o důsledek více vzájemně se posilujících faktorů. Předně, mnoho sídel narůstalo postupně a v jejich nitru můžeme nelézt starší předchůdce jiných kvalitativních úrovní. Není výjimkou, že se sídla vyvinula ze starších dvorců a jiných podobných typů rezidencí. Druhou otázkou je, nakolik se nejstarší vesnická sídla daří archeologicky zachytit. Až do 13. století dožívala sídla typická pro raný středověk, která se nemusela nacházet ve stejných polohách jako sídla mladší (srov. graf 14). Díky kontinuitě jsou logicky lépe popsány až objekty vybudované v nových místech. Přerod struktury venkovského osídlení byl přitom dlouhodobý proces a stabilizace podoby vesnických rezidencí byla na jeho průběhu přímo závislá. Lokality méně vázané na osídlení mohly být preferovány, protože nebylo nutné koordinovat vlastní výstavbu sídel s transformací sídelní struktury. Volba odlehlejších stavenišť nabízela nezávislost na majetkoprávních vztazích, jež nebyly ustálené a mohly přinášet spory. Solitérní sídla ale ve svých skromných variantách již brzy zanikala.

Jakmile se ve 14. století na venkově adaptovaly různé varianty – příkopem či výsadní polohou vydělených, ale většinou pohodlných, na každodennost zaměřených – rezidencí, jejich počet začal růst geometrickou řadou (graf 1), a počet původních nedostupných opevněných sídel začal značně zaostávat (graf 30: b). Naopak menší sídla v odlehlejších polohách brzy zanikala, neboť jejich udržování bylo krajně nepraktické. Sídla nadprůměrně zaměřená na bezpečnostně-obranné charakteristiky však vznikala nejen v nejstarších obdobích, ale byla v omezeném počtu budována kontinuálně až do poloviny 15. století. Koncept opevněných sídel byl pak velmi pozvolně opouštěn v celém období 14.–17. století ve prospěch spíše symbolicky ohrazených a vydělených rezidencí, které svým charakterem a umístěním vhodně vyvažují všechny stanovené účely. Jedinou výjimkou jsou lokality, které jsou mezi vrchnostenská sídla řazeny neprávem. Jedná se o různé typy strážnic, hrazených celnic a jiných objektů bez rezidenční funkce ve vztahu k elitám, které z krajiny mizí s husitskými boulemi. Srovnatelné lokality zastupovaly patrně i areály na pískovcích, vyřazené z analýzy na základě dřívějšího rozboru (Gabriel – Kursová 2012), a objekty, které T. Durdík je popisuje jako tzv. „horské hrádky“ (Durdík 2004a).

Pokud bychom feudální společnost zpětně měřili pohledem zastoupení sídel v krajině, za zlatý věk bychom měli považovat období vlády Václava IV., kdy byla sídelní síť protkána nejvyšším počtem vrchnostenských rezidencí (existovalo tehdy 63 % všech objektů zachycených pro sledované období) a k pustnutí sídel prozatím docházelo velmi sporadicky. Nástup vrchnostenských sídel mladšího středověku tak byl dlouhodobý, promyšlený a zprvu pouze v minimálním počtu případů neúspěšný. Popsaná skutečnost týkající se sídel 14. století říká mnohé též o celé předhusitské společnosti. Situace se v důsledku obrovské fragmentarizace autorit a statků musela dostávat do stále více nestabilního

stavu. Přičteme-li k tomu jednoznačně vymezené majetky církve, oblasti spravované měšťanstvem a dosud velké panovnické državy, nemůžeme si dělat iluze o udržitelnosti tehdejšího společenského uspořádání. Dokládá to i dostupná analýza poměrů v západních Čechách na základě Berního rejstříku z roku 1379 (Pešek 1976) a závěry J. Petráně, který upozorňuje na velmi malou velikost statků, tvořených často jedinou vesnicí, mnohdy dále dělenou mezi více vlastníků (Petráň 1976, 15–16, 31–32). Takový stav potvrzuje i novější výzkum v jiných oblastech (Novák 2013). Jak jinak než hlubokým střetem se při středověkém systému hospodaření – ve kterém byly příjmy elit přímo závislé na výměře půdy – mohla projevit kombinace stále větší rozdrobenosti dominií a vysokého zastoupení spotřebně závislých sídel, a to ještě na počátku 15. století.

Vyjma příjmů z renty se ani hospodaření ve vlastní režii nemohlo rozvíjet v situaci, kdy chyběla volná sceleňá půda, na které by bylo možné efektivně hospodařit s přebytky pro trh. Tou přitom disponovala z části církev a z druhé části panovník. Nelze se tak divit ani vznikajícím příkopům mezi rodící se nižší a vyšší šlechtou, které byly další rozbuškou konfliktu (Jurok 2000, 53–60), do kterého vstupovalo významně také movité měšťanstvo (Petráň 1976, 16). Prudká korekce, která později přišla, tak snadno mohla být jediným myslitelným východiskem, díky kterému šlechta získávala nové příjmy z renty, ale hlavně konsolidovala svá panství (Petráň 1976, 23–43). Že byl takový proces zároveň doprovázen podstatným ideologickým nábojem husitství, není rozhodující. Náboženský spor byl v 15. století pouze *casus belli* pro téměř úplné rozchvácení církevních a přímých královských majetků – které probíhalo již od konce 14. století (Skýbová 1976, 81–83; Prokop 2006, 107; Čechura, J. 2008, 243–252) – a expanzi rodové šlechty a měst. Jedná se tak o svěbytný tuzemský projev krize pozdního středověku probíhající napříč Evropou. Hospodaření elit, zprvu snad velmi závislé na emfyteutickém systému dávek (jinak si nelze vysvětlit velmi nízké zastoupení produkčně zaměřených areálů), postupně oslabovalo, až došlo v průběhu 15. století k jeho částečnému kolapsu. Ten se však zjevně týkal pouze části vrchnosti, a to té, která nedisponovala významnějšími správními sídly a mocensko-politickými centry (graf 31: d, f).

Častým důvodem k zániku sídel byla sice jejich fyzická likvidace v průběhu nepokojů, ale známe příklady objektů, kde ani opakované vyplenění nebylo důvodem k jejich trvalému zrušení;²⁰² jiná sídla jsou přitom nechána napospas osudu velice ochotně. Je pak možné se ptát, zda pravým a hlavním důvodem zániků nebyly široké společenské změny, které přineslo zmiňované 15. století. Přestože s průběhem doby docházelo k průběžné početní redukci sídel, k zániku došlo z drtivé většiny u těch exemplářů, které nevyhovovaly měnícím se podmínkám. Důvody k opuštění byly s převahou intencionální, protože hlavní motivací bylo slučování statků (graf 2). Že zanikání sídel v husitském období nesouvisí tolik s přímými vojenskými akcemi, ale spíše se socio-

²⁰² Namátkou Bezděkov u Klatov, Vlachovo Březí, Chvatěruby, Chyše, Libouň aj.

ekonomickými faktory upozorňovali i jiní autoři (Petráň 1976, 35–43; Huml 1980, 297; Jurok 2000, 95). I když v 15. století stále ještě počet sídel držných horními 10 % šlechtických rodů nepřesáhl množství menších držeb, tohoto zvratu bylo dosaženo o století později. Na druhou stranu rozhodně neplatilo, že by mezi bohatými rody nebyla zastoupena nižší šlechta a že by dělení běželo po stavovské linii, jak ukazuje například stav majetkové držby na Křivoklátsku (Novák 2013). K uzavření obou skupin nikdy zcela nedošlo (Čechura, J. 2012, 253–254). Spíše se zdá, že později v 16. století nejmenší držitelé ustupují do pozadí generálně, jako představitelé neživotaschopného, anachronického modelu malého rentovního statku. Drobné držby se tak uchovaly jen v posledních enklávách v oblastech s dlouhodobě nejsložitějšími majetkovými poměry (Klatovsko, Benešovsko, Tábořsko, Hořicko, Novobydžovsko). Samozřejmě existovaly i externí důvody k zániku, jako vojenské akce. Je však třeba říci, že v takovém případě bylo rovnocenným rozhodnutím i ponechání sídla svému osudu po odeznění nevyhovujících okolností. Na rozdíl od jiných totiž mnohá sídla byla obnovována, a to i opakovaně. Sídel, která na čas zpusťla a došlo k jejich opětovnému obnovení, evidujeme nejméně 92 (v analyzované části je takových 65, tedy téměř 5 %).

Nechávám stranou, nakolik se do vývoje zapsalo rozdělení moci mezi utrakvistickou šlechtou a katolickým prostředím, což patrně nebyl rozhodující faktor vývoje (Skýbová 1976, 83). Tím byla spíše vzrůstající moc městských obcí a měšťanů (Petráň 1976, 11). Rozdíly v postavení mezi panským a rytířským stavem, resp. různé majetnou šlechtou (Jurok 2000, 76 nn.), byly posílené i trvalým zápisem původně zástavně držných významných zeměpanských i církevních majetků (Prokop 2006, 108–110; Petráň 1976, 33) a přispěly k rozdělení evoluce sídel na dvě omezeně přístupné skupiny: (1) ekonomicky zaměřená vesnická vrchnostenská obydlí a (2) tradičnější, vyčleněné rodové rezidence s rozšířenou správní funkcí, které se stávaly centry budoucích velkostatků (Čechura, J. 2008, 213–220; 2008a, 181–199). Na úbytě tak schází zejména varianty příkopy a vodními plochami vydělených sídel pocházejících ze 14. století, i když ani ta po úpravách nezánikala zcela a často byla přetvářena na pohodlnější stavby, pokud to dovozovala terénní konfigurace. O něco více byla preferována sídla umístěná na přirozeně ohraničených místech, kde i po zániku fortifikace zůstávalo zachováno vlastní vydělení od komunity poddaných. Vesnická sídla tak setrvala i v polohách poměrně vzdálených intravilánu sídlišť, nikoli však nepřístupných a ekonomicky nevýhodných.

Ekonomicky zaměřené, nevyhraněné areály menších staveb v hospodářsky perspektivních polohách se sice začínají objevovat již od 14. století, ale až během 15. století nabývá trend na síle a od 16. století jde o nový standard. Nedokážeme bohužel věrohodně posoudit, jaké bylo skutečné zastoupení takových objektů ve středověkém období. Kořeny části lokalit jsou jistě předhusitské, ale zdá se z různých důvodů pravděpodobné, že z větší části šlo původně o hrzená sídla, která se teprve sekundárně proměnila na budovy zapojené do zástavby dvorů. Nepočtené příklady středověkých dvorů se zahrnutým vrchnostenským sídlem tak nemusí být tolik

vzdáleny realitě. Musíme se zabývat i otázkou, zda nehrzené a nevýznačné objekty máme již ve středověku považovat za sídla elit (srov. Novák 2019).

Z nejmenších sídel, mezi kterými identifikujeme stavby ve dvorech nejčastěji, byla téměř polovina (42 %) založena až v 16. století. To je mimochodem totožné procento, které známe z celého předhusitského období. Větší sídla jsou přítomna v 16. století zakládána naprosto výjimečně (4 % z celkového počtu) a jejich počet naopak klesá stejným tempem, jako v 15. století (o 30 %). Počet zaniklých, mohutných, dobře chráněných sídel značí významnou proměnu v chování vrchnosti. Období 16. století proto musíme považovat za rozhodující pro dokonání (již druhé)²⁰³ proměny vrchnostenské reprezentace ve středověku.

Směr vývoje se otočil k užívání architektonických vyjádření, která zastupovala dříve mnohem explicitnější atributy. Příkopy a valy byly nahrazovány parky obklopenými ohradní zdí; vodní opevnění bylo upraveno na vzhlednější zahradní jezírka; mohutné „bergfrity“ a věžovité stavby atrofovaly do nárožních věží a střešních výžek; rozptýlené nehomogenní budovy srostly do jednolitých celků pohodlných vícekřídých paláců; trojdielné byty byly obohaceny o další reprezentační prostory (atd.). Souběžně s úpravami existujících objektů, kterých stále byla většina, docházelo i k budování nových sídel. Nemůžeme tak říci, že by staré tradice byly zcela zapomenuty. Pouze byly potlačeny některé neaktuální znaky na úkor jiných, dobově aktuálních vyjádření. Vezmeme-li také v potaz, že vznik nových sídel spojujeme hlavně s malými objekty ve dvorech, kontinuita vlastně byla značná, jen se silně projevil svěbytný typ civilně působících staveb, který dobře vyhovoval nastupující a rychle bohatnoucí podnikatelské šlechtě (Petráň 1976, 68–69), uvyklé méně honosnému prostředí a méně svázané vlastní urozeností.

Souběžně s popisovanými jevy od 13. století trvale stoupalo zastoupení sídel se správní funkcí. Souviselo to s postupným scelováním a stabilizací panství, s rozšiřováním zázemí sídel, s povyšováním nových tržních center – měst a městeček, s opouštěním sídel na komunikačních periferiích, ale i s preferencí nepřímé správy oproti dříve dostačujícímu individuálnímu přístupu. Skutečná „hradní politika“ je tedy otázkou 13. století, kdy sídla obsazují neoptimálnější polohy, poté se tento rozměr stírá a přesouvá na majetkoprávní úroveň. Totéž platí i pro hlavní správně-organizační centra vázaná na městské aglomerace. V obou případech jde nejčastěji o rozlehlé objekty, které počínají zanikat teprve okolo půle 15. století. Správní organizace v 16. století se projevuje jinak, rozmělněním vlivu specifických lokalit a vznikem více menších regionálních center souvisejících s vrchnostenským podnikáním. Zánik nejvýznamnějších uzlových bodů sítě sídel byl ale v podstatě nepřijatelný, pokud se téže role neujala např. městská obec nebo nebylo k dispozici jiné blízké sídlo, kam byla správní funkce přenesena.

Proměna nejmenších sídel v 15. a hlavně v 16. století svědčí o postupné změně životního stylu části aristokra-

²⁰³ První změnu v dlouhém kontinuu vývoje lze klást do období přelomu 12. a 13. století (Klápště 2005).

cie. Zprvu snad souvislá skupina různě movité šlechty se v 15. století rozpadá do dílčích vrstev, které se sice uzavírají (Petráň 1976, 14–15), ale umožňují zároveň nástup nových druhů elit (Petráň 1976, 43–51). Struktura vrchnostenské identity a myšlení u majitelů vesnických rezidencí byla zjevně od 16. století odlišná od předchozích časů, což posiluje např. i růst drobné úřednické šlechty (Kovařík 1976, 140–147). Lokální šlechta nemá již onen rytířský rozměr, a naopak poněkud připomíná pozdější moderní buržoazii a její venkovské vily, nebo sídla továrníků 19. a 20. století. Nástup raného kapitalismu (následně rázně ukončený Bílou horou) tedy můžeme identifikovat jako proces se specifickými mocensko-symbolickými projevy. Sídla se z nepřístupných poloh posunula blíže do zemědělské krajiny a zajistila si tak dostatečný potenciál pro ekonomickou prosperitu. V této fázi započala zlatá éra nejmenších sídel, která dokázala naplnit uvedené požadavky, aniž by bylo nutné vynakládat obrovské prostředky na jejich stavbu. Přesto v kombinaci s mohutnými hospodářskými dvory vytvářela dostatečně jasnou dělicí linii mezi běžným obyvatelstvem a vrchností. I když celkové zastoupení sídel bylo nejvyšší koncem 14. století, pro malá sídla se dostává na celkovou hodnotu 83 % až v období 16. století a jejich počet se udržuje na těchto číslech až do 17. století (77 %).

V 17. století byla organizačně-správní síť podrobena těžké zkoušce, a to kvůli nebývalé výměně elit. Došlo proto k jejímu prořidnutí a optimalizaci. Výsledkem byla distribuce sídel nikoli nepodobná té, jakou jsme ve středověku pozorovali čistě u církevních velkostatků. Tentokrát ale bez zjevných alternativ, které by narušovaly pravidelnosti v ustálené panské správě, která se již napříč druhy majitelů tolik nelišila. Velká, typicky středověká sídla, která díky postavení majitelů dokázala přežít dokonce i 16. století, byla vystavována dalšímu tlaku s pokračující proměnou společnosti, nicméně ještě v 17. století existovaly i klasické rentovní velkostatky a jim odpovídající pojetí sídel (Čechura, J. 2009, 267–271). Nejvíce pobělohorská doba postihla ta nejmenší sídla, kterých zaniká téměř polovina z celkového počtu stále aktivních. To patrně souvisí s častým zapojením pokrokové drobné podnikatelské šlechty do stavovských nepokojů a s následnou její perzekucí (Jurok 2000, 356–358). Konfiskace zasáhla 1394 šlechticů (41 % z nich bylo skutečně odsouzeno; další byli souzeni později nebo emigrovali), častěji z řad těch méně majetných. Situaci dále zkomplikoval fakt, že po pozdějších valdštejnských konfiskacích se změnila i národnostní skladba šlechty ve prospěch nově příchozích rodů (Čornej 1976; Felcman 1976).

Opuštěny byly během 17. století i významné dominanty, které patrně definitivně přestaly být podstatné pro utvrzování šlechtické identity a panovnické moci. Mocenské postavení se v bouřlivé pobělohorské době přestalo zakládat na tradici a bylo více odvozováno od vztahu k vládnoucí dynastii, od státních institucí a úřadů, od ekonomického zázemí a případně též od schopnosti odrážet inovace v architektonickém vyjádření sídel. Sídla, která tomuto požadavku nemohla dostát, tak byla postupně rušena. Někdy k tomu vedly i bezpečnostní důvody, a to po zkušenostech třicetileté války, kdy docházelo k převzetí rozsáhlejších pevnost-

ních staveb nepřátelskými vojsky a následnému plnění okolí.²⁰⁴

Velké opevněné objekty již od 15. století snad byly více symbolem rodu a státu než areály vojenského ražení, a tento jejich význam se pouze na čas dostal do popředí díky specifickým podmínkám válečného stavu. Tomu by napovídalo i jisté procento objektů, které přestalo všechny útrapy a v rukou významných rodů se uchovalo někdy až do 20. století.²⁰⁵ Taková archaická sídla se stala podobnými muzei rodových tradic a romantickým pomníkem minulosti, jako bylo udržování panských zbrojnic (Prchal 2008) a dalších obdobných zařízení. Není výjimkou, že i středně velké opevněné rezidence byly v užívání po celý středověk a novověk až do 20. století (někdy s přestávkami), jak vidíme na příkladu Housky, Hauenštejna, Červené Lhoty u Jižné nebo Vargače. I přesto se 17. století stává epilogem dlouhého středověku (Šimůnek 2013, 328–331), neboť zaniká podstatná část všech typů sídel (37 %). Zbylá se stabilizují jako správní a úřední střediska panství, která pokrývají široké okolí. Politický vývoj související s Bílou horou vedl k natolik silné strukturální proměně šlechty, že se rozmach nejmenších sídel téměř zastavil. Dále budována a rozvíjena byla jen ta nejvýstavnější sídla, již bezpečně označovaná jako zámky. Tím byla zakončena třetí identifikovaná strukturální proměna a byl završen i celkový vývoj započatý ve vrcholném středověku. Přesto nelze zakrýt celkový stabilní trend, který lze sledovat jak v často zdůrazňované majetkoprávní rovině, tak v otázkách distribuce (obr. 27–31) a pozvolně se měnícího účelu sídel (graf 31). To vše podporuje tezi J. Čechury (Čechura, J. 2010, 212) o značné setrvačnosti společenského uspořádání a omezeném vlivu událostních aspektů historického vývoje ve středověkých Čechách, tzv. „dlouhé vlně“ v terminologii F. Braudela (Braudel 1958).

10. Závěr

Chybějící komparativní výzkum vrchnostenských sídel vedl badatele ke zkreslujícímu závěru, že České země jsou počtem a skladbou lokalit zásadně specifické oproti jiným státům, hlavně co se týče menších sídel. Jak prokazují poslední regionální i na širší území zaměřené studie z různých zemí (např. Süsz 2011, 59–60; Emery 1996–2006; Coveney 2014, 46–52; Kemethmüller 2011, 96; Eadie 2014, 135; McCarthy 2007, B4), takové závěry bude nutné přehodnotit. Zastoupení českých sídel se nijak nevymyká počtu dochovaných objektů v jiných státech, které vzešly z vyspělých feudálních společností Evropy. Samozřejmě významnou roli hrají i specifické lokální podmínky (např. přítomnost rozlehlých dominií, nebo zastoupení církevní a zeměpanské držby), avšak takové předpoklady se mohou měnit jak v čase, tak

²⁰⁴ Týká se např. Hněvína (Most), Návarova (Lhotka u Zlaté Olešnice), Veliše (Podhradí u Jičína), Lichnice (Podhradí v Železných horách), Rýzmburk (Podzámčí), Kumburku (Syřenov), Švihova u Klatov a Doubravské hory (Trnovany).

²⁰⁵ Např. Rožmberk nad Vltavou, Krašov (Bohy), Jezeří, Košumberk (Luže), Nižbor, Velhartice, Bečov nad Teplou, Lipnice nad Sázkou.

v rámci úzce profilovaných regionů. Nástup drobných opevněných sídel typu „moated site“ v Anglii (Coveney 2014, 93) se kupříkladu nápadně shoduje s průběhem křivky vzniku obdobných lokalit v Čechách. Řadu zkruslení lze zdůvodnit problematikou terminologií, která se regionálně významně odlišuje.

Obecné procesy vývoje elitních staveb a principy jejich zasazení do krajiny a sídelní sítě se však významně neliší za našimi blízkými hranicemi (Meyer 1992) ani ve vzdálenějších koutech Evropy, což značí vysokou míru sdílené kultury napříč aristokratickou společností (Hansson 2006). Podstatným rozdílem je ranější nástup architektonicky pokročilejších forem západně i jižně od českého území, i když se oba póly počínají díky novým výzkumům překvapivě přibližovat (Friedrich 2012, 188; Laval 2016). I na západě pevným kamenným sídlům předcházely jednodušší varianty, které poskytovaly společnosti stejné služby jako sídla vrcholně feudální (Aufgebauer 1998, 123–141; Higham – Barker 1992). Rovněž postupné mizení fortifikačních prvků z areálů sídel naznačí upozaděni vojenské složky feudalit, ale reflektuje stále komplexnější symboliku a celkovou specializaci sídelních forem (Liddiard /ed./ 2016; Šimůnek 2013). Takové znaky jsme viděli u velmi malých sídel, ale i u honosných a rozsáhlých staveb bez ohledu na jejich dataci. Snad tedy není marnou snahou upírat pozornost na doklady elitních rezidencí napříč historií i mimo rámec mladšího středověku a novověku. Je zjevné, že děle fungující sídla nabývají komplexnějších podob a hrají častěji centrální úlohu. Otázkou však zůstává, zda jde o důvod či důsledek jejich účelu. Sídla můžeme chápat jako instituce a tím i trvalé složky krajiny, mění se spolu kulturními zvyklostmi a způsobem organizace společnosti. Stejně tak jsou – zejména vesnická sídla – domácnostmi, tedy obrazem každodenního světa konkrétních držitelů.

Pokud máme uvažovat nad minulou společností, není udržitelné vydělovat témata příliš úzce a s ohledem na preferovaný materiál. Právě naopak bychom se měli zaměřit na formulování otázek, ke kterým budeme hledat prameny s vhodnými parametry a potenciálem získat odpověď. Kdybych se s tradiční perspektivou hned zpočátku omezil na specifickou kategorii sídel (např. hrady či tvrze), celý postup by vedl k výsledkům zatíženým falešnými strukturami. Výchozí koncept vymezení funkčních potenciálů má pak velmi silné teoretické i metodické dopady a takový pohled na minulost a archeologické prameny se ukázal být velmi užitečný. Konceptualizace světa jako „krajiny potenciálů“ je téma dalece přesahující archeologické myšlení (Gibson 1986), nemluvě o tématu vrchnostenských sídel. Stanovení konkrétních kroků probíhalo na deduktivní a experimentální bázi, kdy je nevyhnutelné se k datům vracet v různých úrovních a testovat, nakolik i drobná úprava působí na výzkumné výsledky. Pokud takové zásahy výsledky neovlivňují, je možné uvažovat buď nad robustností struktur a popisu, ale také nad případnou náhodností dat. V každém jmenovaném kroku byla učiněna rozhodnutí s významnými důsledky pro interpretaci, a důkladný popis metod bychom proto měli vždy považovat za nedílnou součást výstupu. Ukazuje se i důležitost tvorby korpusů s jasnou strukturou. Takové informace je možné zpracovávat mnohem lépe než data

získaná při empirickém výzkumu bez použití digitálních nástrojů. Vhodné zpracování a uložení výzkumných dat by proto mělo být prvořadou prioritou oboru.²⁰⁶ Problém však tkví v přípravě a volbě vhodných dat a atributů, stejně jako v uvědomění si jejich smyslu ve vztahu k minulé realitě.

Tuzemské krajinně-archeologické studie se bohužel více než na rekonstrukci sociálních vztahů zaměřují na souvislosti mezi paleoenvironmentem a chováním minulých populací (Štekerová – Danielisová 2016; Demján – Dreslerová 2016; Kolář a kol. 2016; Jamrichová a kol. 2017). Brzdou je stav zpracování archeologických dat a metodická nevyhraněnost. Některé možné přístupy k užití digitálních modelů krajiny, které produkují univerzálně použitelné výsledky, byly nastíněny v této práci. Použité modely krajiny nebyly stavěny „na tělo“ datům, ale jako přirozené deskriptivní rámce, které mnohotvárný prostor proměňují na jednotlivé konceptuální složky. Osvědčilo se srovnávání dat s nezávislým vzorkem, pomocí něhož lze popisovat „přirozené“ vlastnosti krajiny. Podobně musíme i společenské jevy pravidelně srovnávat s celkovým obrazem. Dojde-li na aplikaci konkrétních metod, nezdá se, že by se některá osvědčila násobně více než jiná. Spíše se pomocí nich skládají dílčí kameny mozaiky informací, které můžeme použít při interpretaci. Při dané šíři záběru a způsobu excerptce v užitých datech existuje bezpočet zkruslení způsobených různými faktory (archeologické transformace, způsob datace, modelování apod.). Díky jejich identifikaci je možné užitý postup doplňovat a vylepšovat tak, aby byl vliv nepřesností co nejvíce potlačen, nebo bylo zkruslení napraveno při další iteraci. V tradičně pojatém výzkumu, který je založen na subjektivním hodnocení, se s mírou neurčitosti příliš nepracuje, a i přes přiznanou nejistotu výstupů považují nastíněný přístup za badatelsky zodpovědnější než sice detailní, ale výběrový výzkum bez hlubšího zdůvodnění volby vzorku.

Uvedeným postupem se podařilo vyzdvihnout některá důležitá zjištění týkající se vrchnostenských sídel a statisticky je podpořit. Lze považovat za prokazatelné, že volba umístění a základní formy sídel byly v historii nenáhodné a samy o sobě determinovaly způsob jejich užívání. V daném kontextu je konkrétní stavební provedení až druhotným faktorem, protože významné trendy (spojené často s chronologickým vývojem) byly identifikovány i bez přímého ohledu na architektonické řešení, a to ve všech variantách syntézy (PCA, síťová analýza, kategorizace účelu). Jak výzkum ukázal, i v rámci úzkého lokálního rámce bylo možné volit různé polohy pro umístění sídla s různým potenciálem pro obranu, vizuální kontrolu, dostupnost, organizaci aktivit, společenskou interakci i zemědělskou produkci. Byly to stavebníci, kteří více či méně intencionálně – v souladu se specifickými potřebami i obecnými zvyklostmi – vážili, který z potenciálů vytěží a který naproti tomu po-

²⁰⁶ Data použitá k tvorbě této studie vstoupí jako jeden ze zdrojů do Archeologické mapy České republiky (<http://www.archeologickamapa.cz/>). Podklady (databáze i GIS) v užití verzi jsou dostupné též ve veřejném repozitáři na odkazu: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367288>

minou při dosahování zamýšleného účelu. V tomto ohledu by bylo žádoucí navázat podrobnějším rozbořením historických pramenů, které mohou nést chybějící informace nutné pro pochopení skutečných motivací v individuálních případech. V důsledku by takový postup mohl pomoci dále korigovat vstupní parametry modelu tak, aby lépe odrážely vlivy, jejichž působení mohlo být v této práci podceněno, nebo naopak přeceňováno. Cenné poznatky, zvláště v otázkách procesu zakládání a zániku sídel by mohla přinést i hlubší analýza dokladů vývoje přírodního prostředí tam, kde jsou k dispozici palynologické či jiné environmentální vzorky vztažené k existenci sídla.

Předložen byl i návrh na rozdělení sídel do osmi skupin odvozených z pojmů živé společnosti, jejichž existence byla na datech zdůvodněna. Výhodu zvoleného postupu spatřuji ve svobodě, kterou při práci s daty přináší. Nejen že je možné hodnotit obecné trendy, lze rozlišit typické exempláře, extrémní varianty i specifické kategorie. To vše se děje za užívání pojmů, které je možné vztahovat k účelu areálů v minulosti. Samozřejmě existují příklady, kde zvolená metoda nedokázala rozlišit nuance, které konkrétní sídlo charakterizují. Ty je nutné identifikovat a metodu dále zlepšovat. V drtivé většině se ale představená klasifikace ukazuje jako odpovídající realitě a jako dobrý prostředek, jak se rychle orientovat v možných variantách i vývoji forem sídel.

Potenciál dat přesto nemohl být při veškerém úsilí vytěžen a bylo by možné na dílčích tématech a mikrosondách ilustrovat různé aspekty, které byly zmiňovány pouze letmo napříč textem. Tato studie si však kladla za cíl upozornit na alternativní teoretické a metodické přístupy vlastní archeologii, které demonstrovala na rozsáhlém vzorku v makroskopickém pohledu. Právě statistická nevěrohodnost malých a/nebo regionálně zaměřených souborů dosud omezovala možnost klást si širší historické otázky. Podařilo se prokázat, že přednesené přístupy mají svou relevanci, a to nejen pro kasteologii, ale i v obecném rámci krajinné archeologie.

Poděkování

Publikační výstup vznikl za podpory projektu Archeologický informační systém České republiky – druhá generace (AIS-2; CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_013/0001439). Za cenné rady a pomoc při jeho přípravě či vlastním výzkumu děkuji Janu Hasilovi, Martinu Kunovi a Pavlu Vařekovi a všem dalším kolegům, kteří přispěli svými znalostmi, radami či daty.

Summary

1. Introduction

The aim of the study is to analyse the archaeological manifestations of behaviour of the medieval and Early Modern rural elites as reflected in the social, symbolic and practical aspects of their seats and their relationship to the landscape. The research goals of the study can be summarised in three points:

- 1) Finding appropriate descriptive attributes for determining the purpose of seats in the past.
- 2) A chronological and spatial analysis of elite seats in Bohemia from the perspective of their purpose.
- 3) The identification of basic functional types of seats in the 13th–17th century in Bohemia.

The underlying topic of the study is the application of archaeological methods for setting seats into the context of the historical landscape (Creighton 2002) of which they are a part both in the structural and event-based view. On the other hand, left aside were expressions of “style”, or unintentionally shared cultural concepts that do not reflect the actual use of seats. The period of the 13th–17th century was deliberately chosen to include the time-span of the evolution of Bohemia from the emergence of new settlement forms during the High Medieval transformation (cf. Klápště 2005) up to the decline of the medieval system with the events of White Mountain Battle, the following Thirty Years’ War and subsequent restructuring of the elite (Mikulec 2016).

2. The seat as a formal phenomenon and functional unit

A *seat* is primarily a residential area inhabited by a social elite. It is serving for daily operations, ensuring security and defence, for economic activities, administrative and organisational purposes, exercising social representation and symbolism and as political power tool.

The subject of the social significance and purpose of these areas of activity is examined on three levels:

- **descriptive attributes** – archaeologically documentable formal-topological and topographical properties of seats and their contexts creating conditions for their effective use, which are not interpretable on their own;
- **functional potentials** – arranged groups of descriptive attributes that jointly create potential to fulfil a specific function. As such, the activity areas of seats can be described using the following aspects that can be captured by human perception and natural language:

Production potential:	consumption ↔ production area
Defence potential:	unprotected ↔ fortified area
Social potential:	solitary ↔ embedded area
Organisational potential:	elementary ↔ complex area
Communicational potential:	inaccessible ↔ accessible area
Visual potential:	hidden ↔ dominant area

- **purpose categories** – the aggregate of functional potentials of seats collectively designating their purpose in of a living society. These are *daily operations, security and defence, economic strategy, administration and organisation, social representation and symbolism and political power*. These form the foundation for the definition of elite seats described above.

The studied descriptive attributes (Tab. 1) were chosen to be valid for the reconstruction of specific functions of seats or, in other words, the potential of a seat to serve the hypothetical function. These “potentials” essentially correspond to the term “affordances” introduced by J. J. Gibson (1986, 127–142). As M. Gillings (2017, 123–124) indicated, actual models in GIS can be considered in this sense as a broader component of the finding context.

The following chapters reflect the workflow phases:

- 1) the collection of descriptive, formal-topological and topographic data (Chapter 3)
- 2) an analysis of seat properties in connection with other landscape elements using the GIS environment (Chapter 4)
- 3) a statistical evaluation of the seat properties in comparison to a random sample and chronology (Chapter 5)
- 4) an evaluation of the functional potentials of seats (Chapter 6)
- 5) a synthesis of functions by means of the various methods (Chapter 7)
- 6) the interpretative summary of results in a spatiotemporal context of 13th–17th-century Bohemia and the identification of functional types of seats (Chapter 8 and 9)

3. The register of seats and their descriptive attributes

3.1. Data model and sources of data

The basic register of seats was created by excerpting information on sites whose chronology at least partially falls into the studied period (13th–17th century), are located in Bohemia and do not conflict with the proposed theoretical concept. However, the adopted

data were always regarded as unreliable in principle and this basal register of 5,046 potential sites (Fig. 1) had to be further verified. Compendia on individual types of sites differentiated thus far were used as a source of information for reviewing and supplementing data (fortified manors: *Collective of authors 1998–2005*; castles: *Durdík 2009; 2002; 2005; 2008; 2011*; chateaux: *Vlček 2001*; hill-forts: *Čtverák et al. 2003*). Data from the revised version of the *Archaeological Database of Bohemia* (today the *Archaeological Map of the Czech Republic*; *Kuna et al. 2015*) were also used to update and finalize data. Data acquired during study of the broader Křivoklát region (the Beroun, Kladno, Rakovník and Rokycany districts) served as comparative material; thanks to the four-year field survey project, we have an essentially complete image of elite seats in the area (*Novák – Vařeka 2012; 2013; 2014; 2015*). For the data model that was employed, see Fig. 2 and Tab. 1. The original analysed data are freely available at: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367288>

3.2. Formal-topological properties

To describe the formal appearance of seats, their basic topological attributes were utilised. In addition to a general spatial definition, seats were divided into *core*, *secondary parts* and attached area of the *manor farm* (all of which, with the exception of the core, could have been absent in the specific cases). A combination of maps, available plan documentation and 3D models of the landscape made it possible to study their metric qualities (shape and total area), as well as their relationships.

3.3. Topographical properties

A total of 2,880 seats were located with a solid precision (Fig. 1). If permitted by the state of knowledge, the seat was identified in the GIS using polygonal elements. Thanks to freely available ALS data for the entire territory of the Czech Republic (see <http://geoportal.cuzk.cz/>), LiDAR-based DEM in combination with an analysis of field documentation were used to define the individual parts of seats (total area, core, secondary parts and manor farm). It was necessary to choose a different approach to the sites without visible remains of fortifications. ALS data was therefore supplemented using maps of the *Stable Cadastre* (<http://archivnimapy.cuzk.cz/>), current cadastral maps or photomaps (<http://geoportal.cuzk.cz/>). In specific cases – especially with archaeologically investigated sites and those subjected to historical building study, both without visible exterior attributes – available plan documentation was georeferenced during the spatial definition process. A total of 1,442 seats, 1,414 cores, 293 secondary parts, 851 manor farms and 25 forward fortifications were entered into GIS in the described manner.

3.4. Chronology and recording of events

During excerption, basic information on the seat, including the probable founding date and the date and reason of abandonment, were recorded. As early as the collection and excerption of data, the database was built to facilitate the effective study of seat owners, their changes and the broader contexts of the ownership structure. A total of 2,419 individual seat owners were recorded in the database in specific time segments (8,261 ownership relationships). These were divided into the five categories: (1) **royal family and crown**; (2) **Church institutions and dignitaries**; (3) **towns and burghers**; (4) **other land magnates**; and (5) **other holders**.

4. Descriptive attributes derived from the landscape context

The description of seats is based on instruments of geomorphometry (*Hengl – Reuter /eds./ 2009; Kuna – Danielisová 2009; Verhagen – Drăguț 2012, 698–699*). The acquired data was always verified and refined using an independent (random) sample. A network of points with regular spacing of 2 km horizontally and vertically (13,193 geo-features) served as the **reference sample**. The reference sample was applied as (1) the source of the general average and standard deviation and (2) the method for determining the value of descriptors in connection with the trend surface. Individual seat attributes were assessed based on whether they acted entirely locally (seat polygon), in a local context (50 m), in close prox-

imity (1500 m) or on the level of the adjacent landscape section (settlement area; 6 km). A detailed description of the method and approaches is provided in the dissertation on which this study is based (*Novák 2017*).

4.1. Basic geographic properties

DEM qualities were determined for the vicinity of seats (1,500 m), i.e. **average altitude**, **average slope** and the **prevailing hillside orientation** (north, south, west/east). These values were monitored primarily due to their impact on possible agricultural activities pursued close to the seats.

4.2. Connection to the settlement network

Significant seat qualities include their connection to other parts of the settlement structure. Manor farms were regarded as complementary areas to the seats, **whose communication link to seats** have a major influence on the use of both areas and their probable purpose. The connection between the seat and the settlement area is also expressed in **the connection to the closest settlement**; only settlement contemporary with a seat was taken into consideration. The chronological relationship was established using information from the database *CZ_RETRO* (https://sovamm.wordpress.com/tag/cz_retro/). For the defined period of the 13th–17th century, there are 15,758 recorded historical settlements. The data were represented by transformation into the raster format (Fig. 5; data available at <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367364>). Specific recorded types of possible relationships to a **connection to market centres** – a city, town, urban agglomeration or market village – and a **connection to sacral buildings**.

4.3. Relation to the landform types

Seats were described using a terrain classification model based on the *Topographic Position Index (TPI)* (*Weiss 2001; Tagil – Jenness 2008*). To define TPI and the derived landform types, the principle of **topographic prominence** is used. In general, it expresses the share of landscape segments in the chosen radius situated lower than the studied location (*Llobera 2001, 1007*); it was recorded as one of the individual qualities of seats for a radius of 500 m. For processing the heterogenous territory with distinct differences in local elevation, the TPI algorithm was enhanced as the *Deviation from the Mean Elevation index* (DEV; *De Reu et al. 2013*) and further optimised (*Novák 2018; Fig. 6*; data available at <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367374>).

4.4. Relation to the water network

ESRI ArcGIS with TauDEM toolbox was used to generate a model of probable floodplain zones, indicating the elevation difference between a flooded cell and the closest cell in the direction of drainage classified as a watercourse (data available at <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367357>). Seats were described in part (1) using a model that describes cells with a height difference of up to 1 m from the watercourse, and by (2) defining navigable watercourses, considered as a part of the water network with a Strahler number of 10 and higher (Fig. 7; data available at <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367317>). The values of the absolute and relative **representation of water** in the larger and closer vicinity of seats and the **share of navigable watercourses** were subsequently deducted.

4.5. Seat accessibility

The study of accessibility is directly based on ideas of processual archaeology (*site catchment analysis*; *Vita-Finzi – Higgs 1970*). *Tobler's Hiking Function* (*Tobler 1993*) was used as the basis for calculations with the influence of modelled floodplains included in the initial cost surface. The main output of this approach was the definition of the catchment areas within a one-hour walk. It offered a possibility to derive an attribute that designates relative **catchment area accessibility** in a radius of 6 km. The acquired data also made it possible to evaluate the time distance from nearby settlement units, or to quantify the **representation of settlement** within an hour's walk (Fig. 8).

4.6. Relation to the path network

The principle of natural path clustering can be used to establish a model of the natural path network (Verhagen 2013; Verhagen et al. 2013). The resulting paths can be cumulatively merged on the basis of the density and weight of natural routes to search for areas that form natural corridors. The result is called a *hierarchical mobility network* (Déderix 2016). For the purpose of the analysis, it has been distinguished between natural paths, i.e. accumulated natural paths (data available at <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367311>), and natural corridors, which form cumulations of paths with a weight significantly exceeding the locally anticipated value (average around 6 km; Fig. 9–10; data available at <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367332>). This communicational potential can be used to describe seats while monitoring: (1) the proportional **representation of natural paths** in the broader catchment area (6000 m) and (2) the cumulative **representation of corridors** in the vicinity (1500 m).

4.7. Visibility of seats and control of the surrounding area

As with topographic prominence, in the case of visibility we can also search for relative deviations from values common for the surrounding area, thus obtaining the value of **visual prominence** (Llobera 2003, 37–39). The relative and absolute visual prominence of seats was studied for the broader (6000 m) and closer surrounding area (1500 m). As an intermediate product, the analysis generated dichotomic grids (8 x 8 m) used to establish the possibilities of visual control of specific parts of the landscape, namely: (1) cumulative and relative **representation of visible navigable watercourses** within 1500 m; (2) cumulative and relative **representation of visible natural corridors** within 1500 m; and (3) relative **representation of visible settlements** within 6 km (Fig. 8).

5. Statistical analysis of the descriptive attributes of seats

In total, 1,332 seats were fully analysed (Fig. 1; Graph 1). A look at the individual graphs (Graph 1–29) reveals certain attributes to be of marginal importance, others, on the other hand, as highly significant. While searching for their non-random combinations and after eliminating all descriptive attributes without any correlation and cases in which the correlation was clearly related exclusively to the method of processing or when the random and the real-data correlation matrices were in agreement, three significant groups of descriptors emerged (Tab. 2): (1) seat size, number of parts and fortification index; (2) position in the terrain, topographic prominence, slope, accessibility and visual prominence (including the visibility of various landscape elements); (3) relationship to a manor farm and settlement unit. These may be considered crucial factors for the description and analysis of seats.

6. An evaluation of the functional potentials of seats

The descriptors were divided into hypothetically sensible groups, and their weight was established in the analysis output. The given groups – “functional potentials” – are a set of qualities that characterise seats from the chosen perspective. In order to evaluate the potentials, it was necessary to identify the descriptive axes with observable descriptive attributes. The neutral value was determined by considering the influence of the descriptive attribute on the studied descriptive axis and, if necessary, by means of a statistical evaluation. The axis base value was always zero, and each descriptor could have a positive or negative impact on the final value; the results for individual attributes were added together. The obtained coefficient states the degree of correlation of the qualities of the seat with one or the other axis pole on the examined functional level (described in Table 3). All the coefficients were aligned so that median value equalled zero. For the sake of clarity and aligning weights between axes, the values were subsequently normalised to the interval of <-100; 100>. This adjustment rendered the descriptive axes comparable with respect to the potential impact on further analyses. Graph 30 and the distribution maps (Fig. 11–16) were good basis for the evaluation.

7. Synthesis of the testimony of functional potentials

For the evaluation of the informative value of the functional potentials, the obtained coefficients were further processed using a trio of different methods, i.e. the principal component analysis, the network analysis and the categorisation of the purpose of seats on a deductive basis.

7.1. Principal component analysis (PCA)

PCA was conducted using Dell Statistica software in four steps with the inclusion of various combinations of descriptors (Tab. 4–5). In the simplest variant, the analysis only included coefficients of functional potentials (A); in the second variant, the absolute dating of the founding and the desertion horizon were added to the studied values (B); the third variant added property ownership (C); and in the final step the size category of the seat was added (D). PCA demonstrates the correctness of the definition of functional potentials and the combination of their testimonies reveals relatively robust structures in the data, grouping specific site types.

7.2. Network analysis

The network was created using the principle of *similarity networks* (Östborn – Gerding 2014), which is based on the similarity of qualities between connected nodes. To define the relationship matrix, a separate matrix was first built for each functional potential so that the intersection of the rows and columns indicates the absolute coefficient difference for each pair of seats. These individual matrices were combined. In the resulting matrix, edges were extracted in cases where the value indicating the cumulative difference on all functional levels did not exceed the chosen threshold value. The results for the individual threshold values were visualised using graphs in the NodeXL and subsequently analysed in the Pajek software. Besides the depiction of edges (similarities) and nodes (seats), the results in graphs are colour-coded based on the desertion horizons (13th–17th century + later horizons). This makes it possible to study the extent to which the similarity of seats is manifested as a chronologically-conditioned typology (Fig. 17–20). The iterative approach and evaluation of the sequence of graphs made it possible to identify the limits of the employed descriptors and threshold at which the results begin to break up into random structures. There are clearly certain homogeneous qualities that can be linked to elite seats across the categories in individual chronological horizons. And yet, each horizon has internal heterogeneity that increases with the importance of the owner and his ability to project his unique ideas into the appearance of his seat. This variability decreases in time, or the descriptive system for the later period is not able to capture it.

7.3. The deductive categorisation of seats' purpose

Functional potentials could positively or negatively impact the probability that the seat was used for a specific purpose in the documented form and in the given context. The assumed bonds between the described category of purpose and functional potentials can be expressed as matrices in which the intersections of rows and columns indicate the nature of the relationship (negative or positive impact) and the weight of the potential for evaluation (multiplier of value). The coefficient for the purpose category is the combination of results on several levels (Tab. 6). An interpretive evaluation is conducted from the perspective of individual defined categories of purpose, which were related directly to chronology (Graph 31).

Property characteristics in the analysis were always attributed to the seat for the entire century when mention exists of an ownership relationship. As such, seats can be also be counted repeatedly in individual time segments as a result of property transfers (Graph 32; Fig. 27–31). The maps represent 100-year time segments with a depiction of seats whose use at least partially extends into individual centuries. Clear deviations in the distribution of seats appear even without including the influence of chronology, though this is fully consistent with the density of the settlement network (Fig. 1). Although the analysed group does not capture all seats, thanks to a comparison with part of the sample not included

in the analysis, it is not probable that the distribution of sites in the landscape would be different in the basic structures.

8. Functional types of elite seats

One of the goals of the study was to bring together a wide range of artefactual manifestations of the seats of the feudal elite and to attempt to identify patterns that could connect the assumed purposes of the seats with their formal and spatial characteristics. On this basis, a list of recurring solutions is presented below. These are not typological categories in the true sense of the word; instead, they are variants of the typical concept of seats that are meaningful in the dynamic world.

- (1) **Unfortified residences**, more or less distinguishable from common homesteads and associated with the day-to-day operations and economic activities of a closed community.
- (2a) **Ditch-enclosed residences**, most often rounded, in peripheral contact with settlements, and situated in indistinguishable locations.
- (2b) **Residences in separated positions**, situated in looser contact with settlements in order to benefit from naturally highlighted locations.
- (3a) **Fortified residences** of various sizes located to best exploit terrain configuration.
- (3b) **Power bases** of considerable dimensions and tied to the most strategic locations in the landscape.
- (4) **Fortified administrative centres** characterised by close coexistence with an urban settlement.
- (5) **Occasional residential buildings** used for recreational and representational activities (hunting, receiving guests, stays of noble ladies and their court, etc.).
- (6) **Guardhouses**, military outposts and other non-residential areas formally similar to elite seats (they lack a residential function).

If we understand pairs 2a (ditch-enclosed residences) and 2b (residence in separated positions), or 3a (fortified residences) and 3b (power bases) as subtypes of two broader concepts (2 – **spatially separated residences**; 3 – **seats of power and representation**), the groups of seats clearly differ in purpose (*Graph 33*) and therefore it is not a problem to regard their definition as valid, even given the chronological differences (*Graph 34*).

9. Summary of chronological, spatial and functional evolution of seats

The structure of the administratively, politically and organisationally most prominent seats in Bohemia took form by the 13th century (the question of continuity with the earlier period has not been resolved, but at least some have roots in early medieval hillfort/castle centres and curias); until the 17th century (if not longer), it underwent only a gradual transformation. Furthermore, using less meticulously studied data on later development, it can be said that this stability lasted until the turn of the 20th century. Since the 13th century, large administrative buildings and strategically placed power bases controlled important watercourses and land corridors. Perhaps this is related to the importance of demonstrative architecture, when the control of access routes was one of the steps for taking and confirming command over the territory (*Kühtreiber 2012*, 300–301). In the case of war, occupying such points meant securing the entire region. It is hardly surprising that in the 15th century, hinterland indicating the long-term military presence was often identified at similar types of seats. Naturally, we should not rule out conspicuous advantages for the operation of seats resulting from their proximity to a watercourse. On the other hand, the specific configuration of a massive seat on a high promontory over a river could also be part of the “ideal” of noble representation.

In the rural environment, relatively few seats have been archaeologically identified for the 13th century. Seats typical for the Early Middle Ages continued to exist up to the 13th century, and these need not be situated in the same locations as later ones. Sites less bound to settlement may have been initially preferred, as it was not necessary to coordinate the actual construction of seats with the ongoing transformation of the settlement structure. The most affluent landowners were the first to engage in the innovation

process, with the less progressive part of the elite joining later phases as “*later adopters*” (*Rogers 1983*, 250).

Once various types of structures enclosed by a ditch or set apart by a privileged position – though mostly comfortable and focused on daily operations – were adopted in the countryside in the 14th century, their numbers grew exponentially and the number of original fortified residences began to decline. Smaller seats in outlying and inaccessible positions were soon abandoned, as their maintenance bordered on the impractical. Still, seats with an above-average focus on security and defensive qualities emerged not only in earlier times, but were built continuously in limited numbers up to the mid-15th century. The concept of fortified seats was abandoned slowly throughout the entire period of the 14th–17th century in favour of more symbolically enclosed and divided residences, the character and location of which balanced all of the established purposes. The lone exceptions are sites that are incorrectly classified among elite seats, i.e. various types of guardhouses, enclosed customs houses and other buildings without a residential function in connection with the elite, which disappeared from the landscape during the Hussite Wars.

Regarded as the golden age of seats is the reign of Wenceslaus IV, at which time the settlement network was laced with the highest number of elite residences (63% of sites identified in the studied period), while the abandonment of seats occurred for the time being only sporadically. The emergence of the elite seats of the Late Middle Ages was long-term and planned process, initially unsuccessful in only a limited number of cases. The question is whether the described situation concerning 14th-century seats do not also say a great deal about pre-Hussite society as a whole. This is supported by an available analysis of the situation in west Bohemia based on the Tax Register from 1379 (*Pešek 1976*). Given the medieval economy at the beginning of the 15th century in which the income of the elite was directly dependent on how much land they owned, how else other than a deep clash could a combination of the increasing breakup of domains and the high representation of consumption-dependent seats be manifested? The religious conflict in the 15th century was only the *casus belli* for the seizure of Church property and the expansion of noble families and towns and is therefore a distinctive domestic expression of the late medieval crisis. The economic activities of the elite, at first perhaps highly dependent on the emphyteutic system of benefits, gradually weakened until they partially collapsed during the 15th century. This obviously involved only elites that did not possess the most prominent administrative seats and political power centres.

Although a frequent cause for the abandonment of seats was their physical destruction during times of unrest, we know examples of seats whose repeated plundering did not lead to their permanent abandonment. The main reason for desertion was the sweeping social changes occurring in the 15th century. The reasons for abandonment were for the most part intentional, as the main motivation was the merger of manors (*Graph 2*). As a result, small domains were preserved only in the last enclaves in areas with the most complicated long-term ownership conditions. There were also external reasons for abandonment, including war, in which case seats may simply have been left to their fate. Unlike others, many seats were renewed, even repeatedly. Records indicate that at least 92 seats were abandoned for a certain time, only to be later reoccupied (the analysed sample contains 65 such seats, i.e. nearly 5%).

It is likely that even the strengthening of the barrier between the aristocratic and knightly classes (*Jurok 2000*, 76 ff.) contributed to the division of the evolution of seats into two groups with only limited permeability: (1) economically-focused village noble dwellings and (2) more traditional, spatially separated family residences with an expanded administrative function.

Declining in particular were 14th century seats set apart by ditches and bodies of waters, although after modifications not even these disappear entirely and are often reconstructed into more comfortable buildings if permitted by the terrain configuration. Although economically-focused, indifferent and unenclosed areas of smaller buildings begin to appear in the 14th century, the trend rises up in the 15th century before becoming the new standard in the following century. Unfortunately, we are unable to credibly determine

what the actual number of these seats was in the Middle Ages. Of the smallest seats – most often manor farm buildings – nearly half (42%) were not founded until the 16th century (incidentally, this is the same percentage known from the pre-Hussite period). At the same time, larger seats were only rarely built (4%), and, in contrast, their numbers dropped at the same rate as in the 15th century (by 30%). The number of abandoned, massive and well-protected seats at the time indicates a major change in the behaviour of the elite, and the 16th century should be regarded as a decisive period in the completion of the transformation of elite representation in the turn of the Middle Ages. The direction of development turned towards the use of architecture expression to replace earlier attributes that were far more explicit. At the same time, while the existing buildings were modified (still the majority), new seats were built.

The number of seats with an administrative function increased beginning in the 13th century. The trend is related to the consolidation and stabilisation of domains, the expansion of the hinterland of seats, the founding of new market centres (towns and villages), the abandonment of seats at the peripheries and to the preference for indirect administration over the previously sufficient individual approach. The actual “castle politics” therefore belongs to the 13th century only, when seats occupied the most optimal positions; later, this dimension blurs and shifts to the level of transactions of property. The administrative organisation of the 16th century was manifested differently – in the dilution of the influence of specific sites and the creation of smaller regional centres connected with the business activities of the elite. However, the demise of the most important centres was essentially inadmissible if the same role was not secured elsewhere, e.g. by a municipality or another nearby seat where the function was transferred.

The transformation of the smallest seats in the 15th century and mainly in the 16th century speaks to the gradual change in the lifestyle of part of the aristocracy. This perhaps initially coherent group of nobles with different levels of wealth broke apart in the 15th century into separate classes. Although they were technically closed for new members, they also enabled the emergence of new types of elites. As such, we can identify the beginning of early capitalism as a process with specific symbolic-power manifestations. Seats moved from inaccessible locations closer to the agricultural landscape, thus securing sufficient potential for economic prosperity. Although the overall representation of seats was highest at the end of the 14th century, small seats didn't reach a value of 83% until the 16th century, and their number remained at this level until the 17th century (77%).

In the 17th century, the organisational-administrative network faced a serious test due to an unprecedented change in the elite – their ranks were thinned and optimised, with the result being a distribution of seats not unlike the one in place in the Middle Ages purely at Church (network of evenly distributed regional centres). The post-White Mountain period (after 1620) strongly affected the smallest estates, nearly half of which disappear from the total number of still active seats. This was apparently related to the frequent engagement of the progressive entrepreneurial nobility in the unrest and their subsequent persecution (*Jurok 2000*, 356–358). Prominent seats that ceased to be essential in the confirmation of the aristocratic identity and ruling power were also abandoned.

In the turbulent post-White Mountain period, power status ceased to be based on tradition and was derived more from the relationship to the ruling dynasty, from state institutions and authorities, from the economic base and from the ability to reflect innovation in the architectural expression of seats. Seats that could not meet this requirements were gradually abandoned. In some cases, this even occurred for security reasons based on experiences from the Thirty Years' War, when vast fortifications were seized by enemy troops followed by the plundering of the surrounding area.

The question is whether the large fortified buildings had not been, since the 15th century, more of a symbol of family and state than areas of a military nature, and whether this significance did not for a time come to the fore only due to the specific war conditions. This is suggested by a certain percentage of buildings that endured all the hardships and remained in the hands of prominent families, in some cases all the way up to the 20th century. These archaic seats became something comparable to museums of family

traditions and romantic monuments to the past, with the similar purpose as the maintenance of noble armouries (*Prchal 2008*). The 17th century became an epilogue to the “Long Middle Ages” (*Šimůnek 2013*, 328–331), since a substantial number of all types of seats were abandoned (37%). The remaining seats became stabilised as the administrative and official centres of domains covering the broad surrounding area.

10. Conclusion

The lack of comparative research of elite seats caused scholars to reach the misleading conclusion that the Czech Lands positively differ from other countries in the number and composition of sites, mainly smaller seats. As the most recent regional and more broadly focussed studies from various countries demonstrate (e.g. *Süsz 2011*, 59–60; *Emery 1996–2006*; *Coveney 2014*, 46–52; *Kemethmüller 2011*, 96; *Eadie 2014*, 135; *McCarthy 2007*, B4), such conclusions will need to be re-evaluated. The representation of Bohemian seats does not deviate from the number of preserved seats in other states that emerged from the advanced feudal societies of Europe. While specific local conditions (the presence of vast domains and the representation of Church and royal manors) naturally also play a role, such conditions can change over time and within narrowly profiled regions. For example, the emergence of small fortified “moated sites” in England (*Coveney 2014*, 93) is conspicuously similar to the curve of the founding of similar sites in Bohemia. The general evolution processes of elite buildings and the principles of their placement in the landscape and settlement network do not vary across nearby borders (*Meyer 1992*) or even in more remote corners of Europe, which indicates a high degree of shared culture throughout aristocratic society (*Hansson 2006*). A major difference is the distinctly earlier appearance of more architecturally advanced forms to the west and south of Bohemia, even though, surprisingly, both poles are beginning to converge thanks to the new research (*Friedrich 2012*, 188; *Laval 2016*). Even in the west, strong stone seats were preceded by simpler variants that provided society the same services as high feudal seats (*Aufgebauer 1998*, 123–141; *Higham – Barker 1992*). Likewise, the gradual disappearance of fortification elements from seats during medieval times does not suggest the overshadowing of military components of feudalism but instead reflects the increasingly more complex symbolism and specialisation of settlement forms (*Lid-diard / ed. / 2016*; *Šimůnek 2013*). We have seen such symbolic attributes at very small seats as well as at large and impressive buildings without regard for their dating. It is clear that seats in operation for a longer period of time acquire more complex appearances and more often play a central role. We can understand seats as institutions and hence also permanent components of the landscape changing along with cultural customs and the manner in which society is organised. They are also – especially rural seats – households, an image mirroring the everyday life of the individual owners.

The presented concept for defining functional potentials has strong theoretical and methodological implications and such a view of the past and archaeological sources has proved to be extremely useful. The conceptualisation of the world as a “landscape of potentials” is a topic that extends far beyond archaeological thinking (*Gibson 1986*), not to mention the subject of elite seats. The establishment of specific steps occurred on a deductive and experimental basis, where it is inevitable to return to data on various levels to test the extent to which even minor adjustments affect the calculated results. Comparing data with an independent sample proved to be useful in describing “natural” landscape qualities and setting up values relative to the local context. Similarly, social manifestations must be regularly compared with the overall image of reality. The presented approach was used to highlight important findings and to statistically support them. A proposal was put forward to divide elite seats into eight categories derived from concepts of a living society and the existence of these categories was justified in the data. It was shown that the presented approaches are relevant, not only for castle studies, but also for landscape archaeology in general.

English by David Gaul, revision by the author

Použité zdroje

Databáze lokalit dostupná na
<https://doi.org/10.5281/zenodo.3367288>
obsahuje vlastní bibliografickou evidenci, kterou na tomto místě neuvádím.

Literatura

- Anderle, J. 2008:
 Uspořádání bytů v některých velkých hradech doby Karla IV. Svorník 6, 13–32.
- Anderle, J. – Švábek, V. 1989:
 Hrady na Strašicku – pokus o rekonstrukci jejich postavení v životě oblasti před polovinou 14. století. Castellologica Bohemica 1, 105–123.
- Antonín, R. 2012:
 České země za posledních Přemyslovců, I. díl (1192–1253). Cestou proměny společnosti k vrcholně středověké monarchii. Praha.
- Aufgebauer, P. 1998:
 Burg – Kloster – Stadt. Zur mittelalterlichen Geschichte des südlichen Niedersachsen. Concilium medii aevi 1, 123–174.
- Bailey, G. 2005:
 Site Catchment Analysis. In: Renfrew, C. – Bahn, P. /eds./: Archaeology: The Key Concepts. London – New York, 172–176.
- Balatka, B. a kol. 1972:
 Geomorfologické členění ČSR. In: Czudek, T. /ed./: Geomorfologické členění ČSR. Studia Geographica 23. Brno, 5–124.
- Bellavia, G. 2002:
 Extracting „Natural Pathways“ from a Digital Elevation Model. Applications to Landscape Archaeological Studies. In: Burenhult, G. – Arvidsson, J. /eds./: Archaeological Informatics: Pushing The Envelope. CAA2001. Oxford, 5–12.
- Bofinger, J. – Hesse, R. 2011:
 As far as the laser can reach... Laminar analysis of LiDAR detected structures as a powerful instrument for archaeological heritage management in Baden-Württemberg, Germany. In: Cowley, D. C. /ed./: Remote Sensing for Archaeological Heritage Management, EAC Occasional Paper No. 5, 163–173.
- Bolína, P. – Klínek, T. – Cílek, V. 2018:
 Staré cesty v krajině středních Čech. Praha.
- Braudel, F. 1958:
 Histoire et Sciences sociales: La longue durée. Annales. Economies, sociétés, civilisations 13/4, 725–753.
- Brughmans, T. 2010:
 Connecting the Dots: Towards Archaeological Network Analysis. Oxford Journal of Archaeology 29, 277–303.
- Brughmans, T. 2013:
 Thinking Through Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology. Journal of Archaeological Method and Theory 20, 623–662.
- Brughmans, T. – Brandes, U. 2017:
 Visibility Network Patterns and Methods for Studying Visual Relational Phenomena in Archeology. Frontiers in Digital Humanities 4: 17.
- Brughmans, T. – Collar, A. – Coward, F. /eds./ 2016:
 The Connected Past. Challenges to Network Studies in Archaeology and History. Oxford.
- Bur, M. 1982:
 The Motte and Bailey Castle: Instrument of a Revolution. Engineering and Science 45/3, 11–14.
- Conolly, P. – Lake, M. 2006:
 Geographical Information Systems in Archaeology. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge.
- Cooper, A. – Green, C. 2017:
 Big questions for large, complex datasets: approaching time and space using composite object assemblages. Internet Archaeology 45. Dostupné z: <<http://intarch.ac.uk/journal/issue45/1/toc.html>> [cit. 23. 1. 2019].
- Coulson, C. 1979:
 Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture. Journal of the British Archaeological Association 132, 73–90.
- Coulson, C. 1982:
 Hierarchism in Conventual Crenellation. Medieval Archaeology 26, 69–100.
- Coulson, C. 1994:
 Freedom to Crenellate by Licence: An Historiographical Revision. Nottingham Medieval Studies 38, 86–137.
- Coveney, N. 2014:
 Moated Sites in Medieval England: A Reassessment. Rkp. disertační práce. School of History, University of Leicester.
- Creighton, O. 2002:
 Castles and Landscapes. London.
- Creighton, O. 2012:
 Early European Castles: Aristocracy and Authority, AD 800–1200. Bristol.
- Čaplovič, D. a kol. 1985:
 Stredoveké feudálne sídla na Slovensku a ich hospodárske zázemie. Archaeologia historica 10, 241–253.
- Čechura, J. 2008:
 České země v letech 1378–1437. Lucemburkové na českém trůně II. Praha.
- Čechura, J. 2008a:
 České země v letech 1526–1583. První Habsburkové na českém trůně 1. Praha.
- Čechura, J. 2009:
 České země v letech 1584–1620. První Habsburkové na českém trůně 2. Praha.
- Čechura, J. 2010:
 České země v letech 1437–1526, I. díl. Mezi Zikmundem a Jiřím z Poděbrad (1437–1471). Praha.
- Čechura, J. 2012:
 České země v letech 1437–1526, II. díl. Jagellonské Čechy (1471–1526). Praha.
- Čechura, M. 2012:
 Zaniklé kostely Čech. Praha.
- Čornej, P. 1976:
 Vliv pobělohorských kofiskací na skladbu feudální třídy. In: Petráň, J. /ed./: Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1. Praha, 165–194.
- Čtverák, V. a kol. 2003:
 Encyklopedie hradišť v Čechách. Praha.
- De Nooy, W. – Mrvar, A. – Batagejl, V. 2005:
 Exploratory Network Analysis with Pajek. New York.
- De Reu, J. a kol. 2013:
 Application of the topographic position index to heterogeneous landscapes. Geomorphology 186, 39–49.
- Dédérix, S. 2016:
 Traveling Across Archaeological Landscapes: the Contribution of Hierarchical Communication Networks. In: Campana, S. a kol. /eds./: Keep the Revolution Going, CAA 2015. Oxford, 555–565.

- Demján, P. – Dreslerová, D. 2016:*
Modelling distribution of archaeological settlement evidence based on heterogeneous spatial and temporal data. *Journal of Archaeological Science* 69, 100–109.
- Drăguț, L. – Blaschke, T. 2006:*
Automated classification of landform elements using object-based image analysis. *Geomorphology* 81, 330–344.
- Dreslerová, D. – Horáček, I. – Pokorný, P. 2007:*
Přírodní prostředí Čech a jeho vývoj. In: Kuna, M. /ed./: *Archeologie pravěkých Čech 1: Pravěký svět a jeho poznání*. Praha, 23–50.
- Durdík, T. 2002:*
Ilustrovaná encyklopedie českých hradů: dodatky. Praha.
- Durdík, T. 2004:*
K otázce demonstrační architektury na českých hradech. *Zprávy památkové péče* 64, 118–123.
- Durdík, T. 2004a:*
K problematice pohraničních tzv. horských hrádků. *Archaeologia historica* 29, 343–356.
- Durdík, T. 2005:*
Ilustrovaná encyklopedie českých hradů: dodatky 2. Praha.
- Durdík, T. 2008:*
Ilustrovaná encyklopedie českých hradů: dodatky 3. Praha.
- Durdík, T. 2009:*
Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.
- Durdík, T. 2011:*
Ilustrovaná encyklopedie českých hradů: dodatky 4. Praha.
- Durdík, T. – Bolina, P. 1991:*
Kaple vrcholně středověkých hradů. *Castellologica Bohemica* 2, 9–22.
- Eadie, G. 2014:*
Reflections of a Divided Country? The Role of Tower Houses in Late-Medieval Ireland. *Château Gaillard* 26, 135–147.
- Eadie, G. 2015:*
Identifying functions in castles: a study of tower houses in Ireland. In: Oram, R. /ed./: *A house such as thieves might knock at*. Donington, 2–18.
- Eadie, G. 2015a:*
‘Know you that serving folk be of three kinds’: Irish towers and the familia. In: Oram, R. /ed./: *A house such as thieves might knock at*. Donington, 174–188.
- Emery, A. 1996–2006:*
Greater Medieval Houses of England and Wales 1300–1500. New York.
- Felcman, O. 1976:*
Majetkové poměry feudální třídy v druhé polovině 17. století. In: Petrůň, J. /ed./: *Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu*. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1. Praha, 195–228.
- Franc, J. 2011:*
Chebsko a ministerialita. Dvojitá identita regionu. Rkp. disertační práce. Katedra historie, FF UP v Olomouci.
- Friedrich, R. 2012:*
Current Research on Medieval Motte Castles in the Lower Rhine Area. *Château Gaillard* 25, 185–195.
- Gabriel, F. 2002:*
Quo vadis vědo o hradech? *Castellologica Bohemica* 8, 499–502.
- Gabriel, F. 2006:*
Teoretické aspekty studia hradních staveb. Ústí nad Labem.
- Gabriel, F. – Kursová, L. 2012:*
Středověká a raně novověká sídla na pískovci. *Archaeologia historica* 37, 423–432.
- Gibson, J. J. 1986:*
The Ecological Approach to Visual Perception. New Jersey.
- Gillings, M. 2017:*
Mapping liminality: Critical frameworks for the GIS-based modelling of visibility. *Journal of Archaeological Science* 84, 121–128.
- Graham, S. 2006:*
Networks, Agent-Based Models and the Antonine Itineraries: Implications for Roman Archaeology. *Journal of Mediterranean Archaeology* 19.1, 45–64.
- Gurevič, A. J. 2008:*
Feudalismus před soudem historiků aneb o středověké „rolnické civilizaci“. *Dějiny – teorie – kritika* 1/2008, 7–38.
- Handzel, J. – Kühnreiber, T. 2015:*
Herrenstube und Frauenzimmer – Sozial konnotierte Lebensräume auf Burgen im Kontext der schriftlichen und bauhistorischen Überlieferung am Beispiel von Burg Pürnstein, Oberösterreich. In: Schmid, Ch. et al. /eds./: *Raumstrukturen und Raumausstattung auf Burgen in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Heidelberg, 507–541.
- Hansson, M. 2006:*
Aristocratic Landscape: The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy. *Lund Studies in Historical Archaeology* 2. Malmö.
- Hengl, T. – Reuter, H. I. /eds./ 2009:*
Geomorphometry: Concepts, Software, Applications. Developments in soil science, vol. 33. Amsterdam.
- Herdick, M. – Kühnreiber, T. 2008:*
Burgen, Handwerk und Gewerbe – Anmerkungen zum Forschungsstand. In: Melzer, W. /ed./: *Archäologie und mittelalterliches Handwerk – Eine Standortbestimmung*. Soest, 37–59.
- Herdick, M. – Kühnreiber, T. 2009:*
Territorialherrschaft, Ökonomie und Umwelt: Überlegungen zur adeligen Raumwahrnehmung und Ressourcennutzung in der frühen Neuzeit aus archäologischer Sicht. In: Scholkmann, B. et al. /eds./: *Zwischen Tradition und Wandel. Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts*. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 3. Büchenbach, 521–532.
- Hermans, T. 2010:*
The Castle as Symbol: the Image of Status. *Château Gaillard* 24, 123–127.
- Herzog, I. 2013:*
The Potential and Limits of Optimal Path Analysis. In: Bevan, A. – Lake, M. /eds./: *Computational Approaches to Archaeological Spaces*. Walnut Creek, 179–211.
- Herzog, I. 2013a:*
Theory and Practice of Cost Functions. In: Contreras, F. – Farjas, M. – Meler, F. J. /eds./: *Fusion of Cultures*. CAA2010. Oxford, 375–382.
- Herzog, I. 2013b:*
Least-cost networks. In: Earl, G. et al. /eds./: *Archaeology in the Digital Era: CAA 2012*. Amsterdam, 237–248.
- Herzog, I. 2014:*
A Review of Case Studies in Archaeological Least-Cost Analysis. *Archeologia e Calcolatori* 25, 223–239.
- Higham, R. – Barker, P. 1992:*
Timber Castles. London.
- Hledíková, Z. – Janák, J. – Dobeš, J. 2007:*
Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost. Praha.

Hložek, J. 2010:

Předhradí vrcholně středověkých hradů v Čechách – cesta ke korpusu. Rkp. disertační práce, Katedra archeologie FF ZČU v Plzni.

Holata, L. 2014:

Změny osídlení v pozdním středověku a raném novověku. Rkp. disertační práce, Katedra archeologie FF ZČU v Plzni.

Hrnčář, J. 1995:

K vnějšímu opevnění hradu Choustníka. *Hláška* 6, 25–27.

Huml, V. 1976:

Příspěvek ke studiu opevněných sídel drobné šlechty v Čechách. *Archeologické rozhledy* 28, 165–171.

Huml, V. 1980:

K zanikání sídel nižší šlechty na Táborsku v období husitského revolučního hnutí. *Archaeologia historica* 5, 283–299.

Chapelot, J. – Fossier, R. 1985:

The Village and House in the Middle Ages. Berkeley.

James, T. B. 2011:

Barrows, beheading and bankruptcy: Clarendon Park, Wiltshire, England's largest deer park. a 'castle for deer'? *Concilium medii aevi* 14, 21–34.

Jamrichová, E. a kol. 2017:

Human impact on open temperate woodlands during the middle Holocene in Central Europe. *Review of Palaeobotany and Palynology* 245, 55–68.

Jurok, J. 2000:

Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku: Majetková a sociální struktura, politická moc a kulturní reprezentace šlechty a feudalita v českém státě ve 13. – první polovině 17. století. Nový Jičín.

Kalhous, D. 2013:

České země za prvních Přemyslovců v 10.–12. století, II. díl. Svět doby knížecí. Praha.

Kamphuis, J. 2010:

The Castle as a Symbol, the Image of Power. *Château Gaillard* 24, 129–133.

Karel, T. – Knoll, V. 2016:

Hrady na Chebsku jako reprezentanti moci. *Castellologica Bohemica* 16, 153–178.

Kašička, F. 1985:

Hospodářské zázemí drobných feudálních sídel ve středních Čechách. *Archaeologia historica* 10, 57–65.

Kemethmüller, L. 2011:

The history of the Castle landscape in the German Spessart. *Concilium medii aevi* 14, 93–99.

Klápště, J. 2003:

Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích. *Archeologické rozhledy* 55, 786–800.

Klápště, J. 2005:

Proměna českých zemí ve středověku. Praha.

Knappett, C. /ed./ 2013:

Network Analysis in Archaeology: New Approaches to Regional Interaction. Oxford.

Kočka, V. 2009:

Dějiny Rakovnicka. Rakovník.

Kočka, V. 2010:

Dějiny politického okresu Kralovického. Rakovník.

Kolář, J. a kol. 2016:

Archaeology and Historical Ecology: The Archaeological Database of the Longwood ERC Project. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 46, 539–554.

Kolektiv 1981–1989:

Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha.

Kolektiv 1998–2005:

Encyklopedie českých tvrzí. Praha.

Koscelník, P. 2014:

Archeologie konfliktních areálů 15. století. Rkp. disertační práce, Katedra archeologie, FF ZČU v Plzni.

Kovářík, J. A. 1976:

Proměny feudální třídy v Čechách v předbělohorském období. In: Petráň, J. /ed./: Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 1. Praha, 137–164.

Kovář, D. 2011:

Tvrze, hrady a zámky Českobudějovicka. České Budějovice.

Kubeš, J. 2008:

Vývoj obytné jednotky v sídlech vyšší šlechty z českých zemí (1550–1750). *Svorník* 6, 79–90.

Kuča, K. 1996–2011:

Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha.

Kuča, K. 2017:

CZ_RETRO: Retrospektivní sídelní databáze a geografický informační systém Čech, Moravy a Slezska. Uživatelská příručka. Praha.

Kuna, M. a kol. 2015:

Structuring archaeological evidence: The Archaeological Map of the Czech Republic and related information systems. Prague.

Kuna, M. – Danielisová, A. 2009:

Geomorfometrie a analýza reliéfu v archeologii. *Živá archeologie* 10, 1–5.

Kühtreiber, T. 1999:

The medieval castle Lanzenkirchen in Lower Austria: reconstruction of economical and ecological development of an average-sized manor (12th–15th century). *Archaeologia Polona* 37, 135–144.

Kühtreiber, T. 2012:

Straße und Burg. Anmerkungen zu einem vielschichtigen Verhältnis. In: Holzner-Tobisch, K. – Kühtreiber, T. – Blaschitz, G. /eds./: Die Vielschichtigkeit der Straße. Kontinuität und Wandel im Mittelalter und der frühen Neuzeit. Wien, 263–301.

Kühtreiber, T. – Wagener, O. 2007:

Die Burg vor der Burg als Forschungsproblem: Vorgängeranlage, Vorwerk, Belagerungsanlage?. In: Müller, H. – Schmitt, R. /eds./: Zwinger und Vorbefestigungen. Langenweißbach, 19–35.

Lake, M. W. – Woodman, P. E. 2003:

Visibility studies in archaeology: a review and case study. *Environment and Planning B: Planning and Design* 30, 689–707.

Laval, F. 2016:

Co je kostel? K počátkům šlechtických sídel českého středověku. *Archeologické rozhledy* 68, 47–90.

Liddiard, R. /ed./ 2016:

Late Medieval Castles. Woodbridge.

Llobera, M. 2000:

Understanding Movement: a Pilot Model towards the Sociology of Movement. In: Lock, G. /ed./: Beyond the Map. *Archaeology and Spatial Technologies*. Amsterdam, 65–84.

Llobera, M. 2001:

Building Past Landscape Perception With GIS: Understanding Topographic Prominence. *Journal of Archaeological Science* 28, 1005–1014.

Llobera, M. 2003:

Extending GIS-based visual analysis: the concept of visual-

- scapes. *International Journal of Geographical Information Science* 17, 25–48.
- Llobera, M. 2007: Reconstructing visual landscapes. *World Archaeology* 39, 51–69.
- Llobera, M. a kol. 2011: Order in movement: a GIS approach to accessibility. *Journal of Archaeological Science* 38, 843–851.
- Macek, J. 1997: Česká středověká šlechta. Praha.
- Mathieu, J. R. 1999: New Methods on Old Castles: Generating New Ways of Seeing. *Medieval Archaeology* 43, 115–142.
- McCarthy, J. K. 2007: Castles in Space. An Exploration of the Space In and Around the Tower Houses of South-East Kilkenny. Rkp. diplomové práce, Faculty of Engineering and Physical Sciences, Queen's University of Belfast.
- Menclová, D. 1976: České hrady. Praha.
- Meyer, W. 1992: Burg, Stadt, Residenz und Territorium. *Château Gaillard* 15, 247–262.
- Meyer, W. 1998: Burgengründungen: Die Suche nach dem Standort. *Château Gaillard* 18, 123–134.
- Meyer, W. 2006: Bemerkungen zu einem castellologischen Terminus. *Château Gaillard* 22, 267–276.
- Mikulec, J. 2016: České země v letech 1620–1705. Od velké války k dlouhému míru. Praha.
- Nekuda, V. – Unger, J. 1981: Hrádky a tvrze na Moravě. Brno.
- Neustupný, E. 2007: Metoda archeologie. Plzeň.
- Nováček, K. – Krofta, T. 2018: Brdy jako historická kulturní krajina. In: Topinka, J. /ed./: Brdy. Krajina, historie, lidé. Praha, 23–40.
- Novák, D. 2013: Drobná vrchnostenská sídla 13.–17. století v kontextu krajiny Křivoklátska a širšího okolí. *Archaeologia historica* 38, 463–489.
- Novák, D. 2016: České „tvrze“. Kritická analýza současného stavu poznání. *Castellologica Bohemica* 16, 123–152.
- Novák, D. 2017: Drobná vrchnostenská sídla a vrchnostenské dvory 13.–17. století. Rkp. disertační práce, Katedra archeologie, FF ZČU v Plzni. Dostupné z: <<https://doi.org/10.5281/zenodo.3367296>> [cit. 13. 1. 2019].
- Novák, D. 2018: Wykorzystanie ALS do zautomatyzowanej analizy krajobrazu. In: Gojda, M. – Kobylinski, Z. /eds./: Lotnicze skanowanie laserowe jako narzędzie archeologii. *Archaeologica Hereditas* 11. Warszawa, 69–84.
- Novák, D. 2019: Dvory, dvorce nebo sídla – k otázce sociálního vymezení elit ve středověku. *Archaeologia historica* 44, 125–149.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2012: Tvrze na Rokycansku. *Archaeologia historica* 37, 445–459.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2013: Tvrze na Berounsku. *Archaeologia historica* 38, 491–506.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2014: Tvrze na Kladensku. *Archaeologia historica* 39, 439–471.
- Novák, D. – Vařeka, P. 2015: Tvrze na Rakovnicku. *Archaeologia historica* 40, 507–533.
- Novobilský, M. 2008: Obléhání hradu Lopaty. Rekonstrukce obléhání hradu z roku 1432–1433. Plzeň.
- Novotná, M. 2008: Karlštejnská manská soustava od svého vzniku do 80. let 14. století. Rkp. rigorózní práce, Ústav českých dějin, FF UK v Praze.
- Olsen, R. A. 1990: Castle, Manor and Society in the Danish Middle Ages. *Château Gaillard* 14, 341–350.
- Östborn, P. – Gerding, H. 2014: Network analysis of archaeological data: a systematic approach. *Journal of Archaeological Science* 46, 75–88.
- Pešek, J. 1976: Feudální rozdrobenost v západních Čechách v době předhusitské. In: Petrář, J. /ed./: Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 1. Praha, 259–260.
- Petrář, J. 1976: Skladba pohusitské aristokracie v Čechách. Úvod do diskuse. In: Petrář, J. /ed./: Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 1. Praha, 9–80.
- Plaček, M. 1990: Fortifikace ke kontrole a zajištění středověkých komunikací. *Archaeologia historica* 15, 203–216.
- Plaček, M. – Bóna, M. 2007: Encyklopedie slovenských hradů. Praha.
- Plaček, M. – Dejmal, M. a kol. 2015: Veselí nad Moravou: středověký hrad v říční nivě. Brno.
- Platt, C. 2007: Revisionism in Castle Studies: A Caution. *Medieval Archaeology* 51, 83–102.
- Prchal, V. 2008: Privátní zbrojnice a aristokratická sídla v českých zemích 1500–1750. *Svorník* 6, 141–148.
- Prchal, V. 2015: Společenstvo hrdinů. Válka a reprezentační strategie česko-moravské aristokracie 1550–1750. Praha.
- Prokop, M. 2006: Hrady jako fenomén sociální mobility. Česká šlechta v pozdním středověku. *Akta FF ZČU v Plzni* 2006/2, 105–121.
- Purton, P. 2012: The First Private Castles at War. *Château Gaillard* 25, 307–314.
- Rameš, V. 2005: Slovník pro historiky a návštěvníky archivů. Praha.
- Razím, V. 2002: K problematice vztahu hrad – královské město v Čechách. *Archaeologia historica* 27, 307–326.
- Razím, V. 2004: Nad počátky hradů české šlechty. *Archeologické rozhledy* 56, 176–214.
- Razím, V. a kol. 2010: Katalog výstavy Přemyslovské Křivoklátsko, připravené k 900. výročí první písemné zmínky o hradu Křivoklátku (1110–2010). Praha.
- Richardson, A. 2011: Beyond the Castle Gate: The Role of Royal Landscapes in Con-

- structions of English Medieval Kingship and Queenship. *Concilium medii aevi* 14, 35–53.
- Rogers, E. 1983: Diffusion of Innovations. New York.
- Rožmberský, P. – Vařeka, P. 2013: Středověké osídlení Rokycanska. Plzeň.
- Rygl, M. 2008: Obytná část dispozice středověké tvrze v Čechách. *Svorník* 6, 33–68.
- Rygl, M. 2010: Projevy historismu, tradicionalismu a konzervatismu v prostředí menších feudálních sídel. *Svorník* 8, 51–68.
- Sedláček, A. 1882–1927: Hrady, zámky a tvrze Království českého. Praha.
- Sherlock, R. 2010: Changing Perceptions: Spatial Analysis and the Study of the Irish Tower House. *Château Gaillard* 24, 239–250.
- Schensul, J. a kol. 1999: Mapping Social Networks, Spatial Data & Hidden Populations. Walnut Creek – London – New Delhi.
- Schwabenicky, W. 2007: Beziehungen zwischen mittelalterlichen Burgen und Bergbau. *Stříbrná Jihlava 2007*, 130–147.
- Sindbæk, S. M. 2007: Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* 81, 119–132.
- Skýbová, A. 1976: Česká šlechta a jednání o povolení kompaktát r. 1525. In: Peřtář, J. /ed./: Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 1. Praha, 81–112.
- Sláma, J. 1987: K počátkům hradské organizace v Čechách. In: Žemlička, J. /ed./: Typologie raně feudálních slovanských států. Praha, 175–190.
- Speight, S. 2004: Religion in the Bailey: Charters, Chapels and the Clergy. *Château Gaillard* 21, 271–280.
- Starý, M. 2012: Existoval ve středověkých Čechách tzv. hradní regál? Několik úvah o rozsahu panovníckých práv ve středověku. *Právněhistorické studie* 41, 141–154.
- Süsz, P. A. 2011: Castles at the “Steigerwald Mountains” – Between dynasty and territorial rule. *Concilium medii aevi* 14, 55–61.
- Svensson, E. 2008: The Medieval Household: Daily Life in Castles and Farmsteads. Scandinavian Examples in their European Context. Turnhout.
- Sýkora, M. 2012: Kalich, Panna a Litýš – tři hrady doby husitské na Třebušínku. *Castellologica Bohemica* 13, 9–23.
- Sýkora, M. 2013: Hrady doby husitské. Rkp. diplomové práce, Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou, FF UK v Praze.
- Šafránek Břevnovský, J. M. 1995–1997: Soupis hradů, letohrádků, paláců, tvrzí a zámků v českých zemích. Praha.
- Šimůnek, R. 2010: Hrad jako symbol v myšlení české středověké šlechty. *Český časopis historický* 108, 185–219.
- Šimůnek, R. 2013: Re prezentace české středověké šlechty. Praha.
- Štekerová, K. – Danielisová, A. 2016: Economic Sustainability in Relation to Demographic Decline of Celtic Agglomerations in Central Europe: Multiple-Scenario Approach. In: Barceló, J. A. – Del Castillo, F. /eds./: *Simulation Prehistoric and Ancient Worlds*. Cham, 335–357.
- Tagil, S. – Jenness, J. 2008: GIS-Based Automated Landform Classification and Topographic, Landcover and Geologic Attributes of Landforms Around the Yazoren Polje, Turkey. *Journal of Applied Sciences* 8, 910–921.
- Teuscher, S. 2012: Lords’ Rights and Peasant Stories: Writing and the Formation of Tradition in the Later Middle Ages. Philadelphia.
- Thompson, M. 1997: Review: Châteaux et enceintes de la France médiévale: de la défense à la résidence by Jean Mesqui; Crusader Castles by Hugh Kennedy. *Journal of the Society of Architectural Historians* 56/4, 504–506.
- Tobler, W. 1993: Three Presentations on Geographical Analysis and Modeling. Technical report 93–1, National Center for Geographic Information and Analysis, University of California.
- Vaniček, V. 2002: „Právo na hrad“ a hradní regál – hodnocení souvislostí revindikačních sporů ve 13. století v českých a alpských zemích. In: Antoniewicz, M. /ed./: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*. Warszawa, 24–50.
- Vaniček, V. 2007: Sociální mentalita české šlechty: urozenost, rytířství, reprezentace (Obecné souvislosti, pojetí družiny, modernizační trend). In: Nodl, M. – Wihoda, M. /eds./: *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha, 141–188.
- Vařeka, P. a kol. 2006: Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku I. Plzeň.
- Vařeka, P. a kol. 2008: Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku II. Plzeň.
- Verhagen, P. 2013: On the Road to Nowhere? Least Cost Paths, Accessibility and the Predictive Modelling Perspective. In: Contreras, F. – Farjas, M. – Melero, F. J. /eds./: *Fusion of Cultures. CAA2010*. Oxford, 383–389.
- Verhagen, P. a kol. 2013: The Long and Winding Road: Combining Least Cost Paths and Network Analysis Techniques for Settlement Location Analysis and Predictive Modelling. In: Romanowska, I. – Flores, P. M. – Papadopoulos, C. – Chrysanthi, A. /eds./: *CAA2012*. Amsterdam, 357–366.
- Verhagen, P. – Drăguț, L. 2012: Object-based landform delineation and classification from DEMs for archaeological predictive mapping. *Journal of Archaeological Science* 39, 698–703.
- Vita-Finzi, C. – Higgs, E. S. 1970: Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis. *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1–37.
- Vlček, P. 2001: Ilustrovaná encyklopedie českých zámků. Praha.
- Wagener, O. – Kühtreiber, T. 2010: Taktik und Raum: Vorwerke als Elemente des Burgenbaus im 15. und 16. Jahrhundert. In: Großmann, G. U. /ed./: *Die Burg zur Zeit der Renaissance. Forschungen zu Burgen und Schlössern* 13. Berlin.

Weiss, A. D. 2001:

Topographic position and landforms analysis. Poster presentation, ESRI User Conference, San Diego, CA.

<http://www.jennessent.com/downloads/tpi-poster-tnc_18x22.pdf> [cit. 13. 1. 2019].

Wheatley, A. 2004:

The Idea of the Castle in Medieval England. Woodbridge.

Záruba, F. 2013:

Hradní kaple v Čechách. Rkp. disertační práce. Ústav pro dějiny umění FF UK v Praze.

Záruba, F. 2016:

Hradní kaple jako fenomén. In: Dvořáčková, D. – Zelenka, J. – Šimůnek, R. /eds./: Historiografické a historické problémy středověku. Praha, 47–52.

Zeune, J. 2001:

Die Burg als Symbol von Herrschaft und Macht. Gedanken zum Nachdenken – Teil II. Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol 2001/1, 9–14.